

ХАЙРИДДИН СУЛТОНОВ

ОНАМНИНГ ЮРТИ

Қисса ва ҳикоялар

Тошкент

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1987

Ўз2
С 96

Султонов Х.

Онамнинг юрти: Қисса ва ҳикоялар. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.—256 б.

Қўлингиздаги тўпلامга авторнинг кейинги йилларда ёзилган қисса ва ҳикоялари киритилган. Бу асарларда поклик ва ҳалоллик йўлида машаққатлар чекиб курашаётган, эътиқоҳида ҳамisha собит илғор замондошларимизнинг мураккаб ҳаёти тасвирланади, қалб-лоблик, риёкорлик ҳамда хурофий ақидаларнинг ҳар қандай кўринишлари охир-оқибатда кишини маънавий ҳалокатга элтishi бадийий йўсида акс эттирилади.

Султанов Х. Земля моей матери: Повести и рассказы.

Ўз2

4702570200—56
С————— 21—87
М352(04)—87

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й.

АЖОЙИБ КУНЛАРНИНГ БИРИДА

Ўзбекистон халқ артисти *Вотир Зокиров* хотирасига бағишланади

Бу воқеа ажойиб кунларнинг бирида рўй берди.

Очигини айтганда, бу кунни у қадар ажойиб деб ҳам бўлмасди: ҳаво совуқ, ер балчиқ, йўл-йўлкалар шилта-шалаббо, самолётга билет йўқ, «Пахтакор» биринчи лигага тушиб кетган... Лекин, бари бир бу ажойиб бир кун эди: одамлар шошиб ишга борар, майдонларда гала-гала қаптар ўйнар, дўконларда савдо чаққон, радиодан Муножот «Муножот»ни қарсиллатиб айтиб турар, намчил хиёбонларда шамсия тутган ошиқлар оҳиста кезар эди.

Хуллас, бу воқеа ана шундай кунларнинг бирида рўй берди.

Олис тоғ этагидаги қишлоқдан келган қирқ уч яшар бир киши кечқурун «Семург» меҳмонхонасининг маъмурасига рўпара бўлиб, одатдагидек умидвор оҳангда:

— Жой борми?— деб сўради.

Маъмура ҳам одатдагидек бепарво оҳангда:

— Жой йўқ,— деб жавоб қилди.

— Нега?— деб сўради меҳмон одатдагидек бўшашиб.

— Йўқ-да,— деди маъмура одатдагидек бўшашмай.

— Тавба! Нима учун бунақа, а? — деди меҳмон.

— Шунинг учун шунақа, — деди маъмура.

Энди меҳмон, одатдагидек, индамай йўлига кетавериши ёки бўлмаса, синалган эски усулни қўллаши керак эди. Бироқ бу воқеа ажойиб кунларнинг бирида содир бўлгани учун ҳам, одатдагидан бошқачароқ кечди: меҳмон жойидан жилмади, аксинча, бошидан чарм шляпасини олиб, пештахтага қия ёнбошлади, қатъият билан:

— Битта жой беринг, юқорироқ қаватдан, — деди.

— Бўлса, жоним билан эди, йўқ-да, — деди маъмура.

Хира меҳмон шунда ҳам нари кетмади:

— Лекин мен бугун шу ерда тунашим керак.

Маъмуранинг кўнглига шубҳа оралади: «Бир балоси бўлмаса...» Телефон трубкасини олиб, нари-бери рақам терди, ён-атрофдан, аллакимлардан суриштирган бўлиб, таассуф ва хотиржамлик билан жилмайди:

— Афсус, ҳеч қаерда йўқ экан.

— Аммо менга жой бўлиши керак, — деди меҳмон пинагини бузмай.

Маъмура энди чимирилди:

— Нега? Бронингиз борми? Инвалидмисиз? Ё депутатмисиз? Бадки қаҳрамондирсиз?

— Йўғ-э, — дея кулимсиради меҳмон.

— Бўлмаса, нега ганга тушунмайсиз? Айтяпман-ку, ахир! Боринг, шаҳарда нима кўп — меҳмонхона кўп.

— Йўқ, — деди меҳмон бош чайқаб, — мен фақат шу ерда тунашим керак.

— Унда, ўзингиз биласиз, — деди маъмура тумшайиб.

Музокара тўхтади. Меҳмон пештахтага ёнбошлаган кўйи тураверди, маъмура хурпайганча алланималарни ёзаверди. Гўё бир-бирининг бардошини синаётгандек, хийла вақт ҳеч қайсиси чурқ этмади. Ниҳоят, маъмура бошини кўтарди, сурма тортилган ғамгин кўзларига, ғунча лабларига мутлақо ярашмаган, ўзини бир зумда қаримсиқ қилиб кўйган хўмрайиш билан сўради:

— Тураверасизми қаққайиб?

— Жой бермагунингизча туравераман-да.

— Э, менга қаранг, — деди маъмура жизиллаб, — қаердан олай йўқ жойни? Одам ҳам шунақа хира бўладими? Боринг, халақит берманг, бўлмаса, ҳозир милиционер чақираман!

— Ҳожати йўқ, — деди меҳмон. — Мен ўзим милиционерман.

Маъмура бир лаҳза тараддулланиб қолди.

— Паспортигизни беринг, — деди тортмасидан қандайдир қоғозни оларкан. — Гувоҳномагизни ҳам.

Меҳмон шошилмай ҳужжатларини узатди. Маъмура уларни бир-бир очиб кўрдию бирдан тутақиб кетди:

— Нега одамни лақиллатасиз? Аҳмогингиз борми бу ерда?!

— Нима бўлди? — деди меҳмон кишириқ қоқмай.

— Бошимни қотирманг! Сиздақа «милиционер» инженерларнинг кўшини кўрганмиз!

— Лекин мендақасини кўрган эмассиз, — деб илжайди меҳмон.

— Тўғри! — деди маъмура бошини орқага ташлаб. — Сиздақанги сурбетини кўрган эмасман.

Меҳмон мийиғида кулимсиради.

— Майли, ҳазиллашиб олдик, бўлар энди, — деди шляпасини қўлига олиб. — Келинг, сизга очигини айтиб қўяқолай: менга бари бир жой берасиз. Чунки бу меҳмонхонани мен қурганман.

Маъмуранинг кўзларида қув бир учқун чақнади.

— Қачон қургансиз... меҳмонхонагизни?

— Ун етти йил бурун, — деди меҳмон бамайлихотир.

Маъмура унга илтифот билан жилмайди, бироқ бу табассумидан кўра бояги хўмрайиши афзалроқ эди.

— Балки Кўкалдош мадрасасини ҳам сиз қургандирсиз? — деди ўйиб олгудек.

— Йўқ, — деди меҳмон. — Уни ким қурганини ҳам билмайман. Эҳтимол сиз биларсиз?

Маъмура такаббуруна лаб бурди:

— Нега билмас эканман? Кўрга ҳасса қилиб ёзиб қўйилган: XV асрда Кўкалдош қурган.

— Ким?

— Кўкалдош, шунақа вазир ўтган.

— Ҳа-а... — Меҳмон оғир тин олди. — Буни қаранг-а! Кўкалдош денг! Ҳойнаҳой, ўзи почасини шимариб лой қорган, қора терга тушиб гишт терган бўлса керак, а?

Маъмурага бу захарханда ёқмади. Ҳамма қатори унга ҳам бировларнинг истеҳзоли гаплари эмас, ўзининг ўзгалар устидан қилгувчи киноялари кўпроқ хуш ёқарди.

— Билмадим, — деди, қуруққина қилиб ва меҳмоннинг ҳужжатларини пештахтага ташлади. — Бўнти, муҳтарам бунёдкор, яхши боринг.

— Қайси қаватга?

— Қаватингиз нимаси?!

— Ахир, сизга айтдим-ку, жой...

— Мен ҳам сизга айтдим-ку, жой йўқ, деб!

Бошқа пайт бўлганда, бундай вазиятларда муқаррар жанжал чиқиши ва жоғоро муқаррар равишда маъмура-нинг тўла галабаси билан тугаши табиий эди. Бироқ бу воқеа ажойиб қунларнинг бирида рўй бермоқда эди, шу боис тамом ўзгача яқунланди:

— Менга қаранг, — деди меҳмон пештахта узра эгилиб. — Мана шу сиз савлат тўкиб ўтирган залини ҳам мен сувоқ қилганман. Мана шу қўлларим билан. Манави дуб эшн-ларингизни елкамда ташиб келганман. Тушундингизми?!

— ...

— Тушундингизми, деярман?

— Учинчи қаватга чиқинг, ўттиз тўққизинчига, — деди маъмура хўмрайиб ва эшитилар-эшитилмас: — Шарман-дага шаҳар кенг, — деб қўшиб қўйди.

Меҳмон шляпасини кийди, эгилиб, оёғи остидаги чама-донини қўлига олди.

— Тўғри айтасиз, шармандага шаҳар кенг, — деди таъ-кидлаб. — Лекин бу меҳмонхонани ростдан ҳам мен қур-ганман. Тили бўлса, мана шу деворлар айтсин.

Меҳмон ортга қайрилиб қарамай, лифт томон юрди.

Афеуски, деворларнинг тили йўқ, маъмура синглим. Бўлмаса, шундай ҳақиқатларни ошкор этардики, ҳайрат-дан ёқа ушлаб қолармидинг... Агар уларнинг тили бўлган-да эди, ҳар бир гишт тагида кимларнинг манглай терию кимларнинг бир нарча умри қолиб кетганини сўйлаб бе-рарди.

Шукрки, деворларнинг тили йўқ, маъмура синглим. Бўлмаса, шундай сир-синоатларни фош этардики, уятдан ерга кириб кетармидинг... Қандай сир-синоат, дейсанми? Йўқ, яхшиси, сирнинг сирлигича, деворнинг деворлиги-ча — абадий гулг, мангу соқов қолгани маъқул!

Туриб-туриб, одамга алам қилади: наинки жонсиз имо-ратнинг умри одамзод умридан кўра узунроқ, собитроқ бўлса?! Инсон хокни туроб бўлиб кетсаю унинг меҳнат самар-ри яшайверса? Ҳақ гап, бор гап, лекин бари бир... Сенга алам қилмайдим, маъмура синглим: сен кетсангу жондан ортинг кўрган мана шу юмшоқ курсинг қолаверса, манави зангори дарнардлар қолаверса, манави мовий осмон қолаверса?..

Алам қилади, алам қилади!

Мен сенга айтсам, маъмура синглим, бу боғу боғчалар-ни, бу сафоли хиёбонларни, бу мунаввар фаввораларни кўкалдошлар бино этмаган. Улар бино қўйган, холос.

Бу қасри олийни хизматдан қайтган собиқ аскарлар,

Исфараю Жомдан. Ййпану Термиздан. Йалолободу Туркистондан, Тошховузу Йамбулдан Тошкенти азимга бахт излаб келган ўсиришлар, позик-ниҳол қизлар, сочи чап-тўзонда оқарган кекса меҳнатчилар биргаликда узоқ қурганмиз. Гоҳ жанжаллашиб, гоҳ сўкишиб, гоҳ ака-ука бўлиб... Қани улар, қайларда экан ҳозир? Сог-омон бормикан? Барчасига умр вафо этдимикан? Йлёс аканинг мудом ошқозони огрирди — фориғ бўлиб кетдимикан? Акбар нул тўйлаб, қачондир Йиндистонга саёҳат қилишни, Раж Капур билан бирга суратга тушишни орзу қиларди, тилагига етдимикан? Сувоқчи Клаванинг лейтенант эри йигирма олти ёшида ҳалок бўлган эди, ёлғиз қизини рассом қилмоқчи эди, ниятига эришдимикан? Бошқалар-чи, бошқалар? Уларнинг тақдири не кечди экан? Абужаҳл омонмикан? Шукрлар қил тақдирингга, маъмура синглим, сен бугун унга эмас, менга дуч келдинг!.. Қолганларини ким биларкин? Балки сен биларсан, маъмура синглим? Балки Шокир ҳам, Муштарий ҳам бахтини топиб кетгандир? Одам ҳодис, эҳтимол, бирортаси сенга кўшидир?..

Маъмура синглим, ҳар не бўлганда ҳам, сенга раҳмат. Жой бердинг. Бермаслигинг ҳам мумкин эди. Мутлақо мумкин эди: симпозиум, консилиум, конференция, институт, жим туринг... Унда, мен бутунлай ночор қолардим. Ваҳоланки, қачонлардир йигит умримнинг куч-қувватини бағишлаганим шу иморатда бир кеча бош кўймоқ энди мен учун бениҳоя муҳим.

«Қурган бўлсанг, текинга қурибсанми, қурутдек қилиб ақчасини санаб олгандирсан» дейишинг мумкин эди. Демадинг.

Демаганинг учун ҳам раҳмат.

Мен бир ўйлаб олишим керак, маъмура синглим. Шу боис ҳам бу қадар хиратлик қилдим. Бўлмаса, кўчада қолган мусофир эмасман. Ана, икки қадам нарида жиянимнинг ўрдадек уйи. Агар бу ерга кўнганимни билса, аразлаб, уч кун юзимга қарамайди. Лекин... Бошпана сўраб келган меҳмоннинг рад жавоби олиши қанчалик оғир эканини сен хаёлинигга ҳам келтиролмайсан. Чунки ҳаммамиз ҳам аслида бу дунёга меҳмонмиз. Ўлмас Ҳофиз айтганидек: «Дунё як работе ду дар аст, Дар ин сарой ки, ҳар рўз қавми дигар аст»¹. Маъмура синглим, менга олам уйидан жой қолмади, сафарим қариди, муддатим битди. Бу ерга сўнг-

---

¹Дунё икки дарвозали бир саройга ўхшайди, ҳар куни унда янги меҳмон.

ги бир илинж билан келган эдим. Агар бунда ҳам...

Уи етти йил мобайнида бу шахри қадимга озмунча келмадим! Ҳазми жамшидларда, кўнглим тиламаган давраларда, сафсата бозорларида қушларим тамаки тутунидай кўкка учди, идорама-идора бир имзога саргайиб ҳафталаб умримни елга берган вақтларим бўлди, мангу яшайдигандек олтин дамларимни сомондек совурдим, бироқ белимнинг қуввати, кўзимнинг нури, юрагимнинг ҳарорати қолган шу даргоҳни бир келиб кўрмоққа, бағрида бир кеча оёқ узатиб ором олмоққа фурсат топмадим.

Мана энди, фурсатим мўл, чексиз! Шу қадар чексизки, бундай чексизлик ҳеч кимсага насиб этмасин!

У хонасига нари-бери жойлашди-ю, дарҳол ваннахонага кирди. Майин, илиқ сув остида вужуд-вужуди яйраб, кўзларини юмиб тураркан, ёшлигини, Қудратин эслади: шу ҳовлида, ҳув анави бурчакда теграси қора қоғоз билан ўралган омонат душ бўларди. Индан кейин ҳамма шунга ёпириларди. У барчадан олдин кириб олар, соатлаб сувдан чиққиси келмасди. Қудрат атрофда айланиб дўқ урарди: «Ҳой, Султон! Кўксултон! Атирсовун! Чинқасанми-йўқми, оқ ем бўлиб кетгандирсан?» Ундан садо бўлмагач: «Сув кўрмаган, саҳройи, — деб куларди. — Агар Азрон! келиб, Кўксултонга, тез бўл, жонингни оламан, десаям, у «Шошмайтур, олдин бир ювиниб олай», дейди». «Тўғри-да! — дерди у ҳам бўш келмай. — У ёққа озода бўлиб борган яхши-да. Ким билади, дўзахда сув хўжалиги қай аҳволда. Ҳассолга-ку ишонч йўқ, сенга ўхшаб халтура қилса...».

Ёз қушлари-ку майли, қаҳратон чиллада ҳам белигача ечиниб, муздек сувда ювинар, тўсдек қоп-қора, жингалак сочлари қуримасдан туриб, ялангбош, ялангтўш, қайдасан, Қатортол, деб ётоқхонасига жўнардди.

Бир гал аниқ-тапиқ калласини сувга ишгаётганида, қоровул чол кўзи тушиб қолиб, байбайлади: «Ҳаҳ, нодон бола, бошдан айрилсан-ку!» Унинг бепарво қулимсираб қўйганини кўриб, баттар жингибийрон бўлди, хужрасидан қуя еган эски бир телшак кўтариб чиқди. «Ма, кийиб кет буни. Бошингга бир қалпоқ олсанг бўлмайдим, пулинг йўқми?» У хандон отиб кулди: «Ўзи яхши ишламайди, энди бунга қалпоқ олиб...» «Бўлди, билдим, пулинг бор экану ақлинг йўқ экан», деди чол астойдил рағжиб.

Чиндан ҳам, ўшанда ақли йўқ экан. Йўғ-э? Фақат ўшандами? Кейин-чи, кейин? Наҳот ақли бор одам у қилган хатоларни қилса? У юрган йўллардан юрса? Унингдек тарки ихтиёр этса?..

У деразадан ташқарига хомуш, бемурод тикилиб тураркан, бирдан ҳаёти мазмунсиз романдек зерикарли бўлиб қолганини, ҳаёли сийқа ва бетайини саҳифалар узра тишимсиз кезаётганини пайқайди. Немаза китобни-ку жонга теккан жойда шартта ёниб қўйса бўлар, бироқ умр китобини... Яхшимми-ёмонми, азоб-уқубатми, бари бир, унинг сўнгги саҳифасигача бирдек азиз, бирдек юракни энтиктиради!

Шу кунгача ишида, ташвини ва интилишларида ўзи англаб етмаган, англаб етганида ҳам асло қадрига етмайдиган бебаҳо бир маъно мужассам эди. Кундалик югур-югурлар — эрталаб тик оёқда ичилган бир пиёла чойдан тортиб бошқармадаги ёқайиртар мажлисларгача, ишхонадаги уриш-сўкишу илтимос ва дўқ-пўписаларгача, ҳазил-мутойибаю кўз ёшларгача, ошқора ва пинҳоний алам-армонларгача — барчаси умр китобининг қадрдон саҳифалари эди, буларнинг барчаси унинг ҳаёти эди. Мапа энди дафъатан фикрсиз, ўйсиз қолди, юраги бўм-бўш, унда фақат гашлик ва оғриқ ҳукмрон, ниманики ўйламасин, ҳаёлининг бир учи муқаррар равишда ўша дарди бедавога бориб тақалади. Аммо ўйламай яшаб бўлмайди, ҳаёл деганининг бу қадар мислсиз азоб беришини энди кўриб туриши. Одамзодга, ўйнама, кулма, йиғлама, деб амр этиш мумкин-дир, инсон боласи истаса буларнинг уддасидан чиқар, бироқ ўйлама, деб айтиб бўлмас экан...

Ҳар бир арзимас нарса ҳам юрагида қарийб унутилган хотираларни қайта тирилтиради, аммо кўпинча бу воқеаларнинг аксарияти ҳозирги аҳвол-руҳиясига мутлақо дахлдор бўлмайди, лекин унинг бунга ишонгиси келмайди, шубҳаланади, негадир, оламда ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ, йўқса, менинг буларни эслашимдан не мурод-мақсад бор, деб ўйлайди; бир боғлиқлик борки, улар мени изтиробга солади, фақат мен бунинг қандай сирли робита эканини билмайман, холос. Баъзан, ўзига-ўзи, ҳаёлим оғиб қолмадимикан, деган ваҳима билан мурожаат қилади, миёсида оғриқ туради, бундай дамларда тезроқ кимдир келишини, хатто душманининг бўлса-да, овозини эшитишни истаб қолади.

Икки йилдирки, шу аҳвол.

Область касалхонасидан чиққанидан буён ўзини қўярга жой тополмайди. Дафъатан қулоғига чалиниб қоладиган гап-сўзларда, байту газалларда энди бутунлай ўзгача маъно кўради. «Сен узоқ яшайсан, ҳаммадан зиёд, ҳали тойчоқларнинг ўйнаб юрибди, мени-чи, шум ажал нақ остонада эгарланган отдай кутиб турибди». У бир оқшом палатада

мана шундай ёлғиз эди, ёстиқ устида транзистор ётарди, бирдан машҳур шоир шеър ўқий бошлади: «Сен узоқ яшайсан...»

Назариди, вужуди симобдек эриб тушди, бошини деворга суяб унсиз йиғлайверди, йиғлайверди... Бу жудаям ғаройиб бир ҳол эди: ҳазин мисралар унинг дардига дард қўшар ва айни пайтда дилига сарин, ёруғ бир изтироб бағишлар эди. Бу изтироб кўнглини лаҳза сайин юксалтириб борар, чеккан ниҳоясиз риёзат ва азоблари эвазига унга юпанч берар, ҳамдард бўлмоққа ваъда этар эди. Кўз ёшлари нафаси тикилиб қолгунича тинмади. Ўзига келганида хона қоп-қоронғи эди, ташқарида чироқлар ёнган, йўлакда таппир-тунур қадам товушлари, бақир-чақир, кулги — касалхонанинг одатдаги ҳаёти давом этарди. У кўкси тўлиб, яна андух билан шивирлади: «Сен узоқ яшайсан, ҳаммадан зиёд, ҳали тойчоқларинг ўйнаб юрибди...» Давомини такрорлашга қурби-қудрати етмади, ўзини каравотга юзтубан отди...

Умиди кўп эди ҳали!

Ўлиб-тирилиб, тиришиб-тирмашиб, сув келса симириб, тош келса кемириб, эндигина одам қаторига кирдим, деб ҳаёл қилган эди, бир одамчалик гуноҳ-савоби бор эди, қайси феълню қилмиши учун тақдир унга бу жазони раво кўрди экан — билолмас, дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетишида қандай сирли маъно яширинлигини англаёлмай ўртанар эди. Йўқ, бундай бўлмаслиги керак, бундай бўлмаслиги керак, бу инсофдан эмас, агар шундай бўлса, оламда адолат деган нарсанинг уруғи ҳам қолмаган экан!..

Мана, олдинда — тун, уйқусиз кечажақ, оғир, таҳликали яна бир тун...

Ҳар қалай, қундузлари амаллаб чидаса бўлади: бир-ярим яхши-ёмонни кўради, унда-бундан икки оғиз сўзлашиб, пича тафти чиқади, ғуборни арийди, аммо кечаси... Тун — Азроилнинг гумаштаси.

Босиб келаётган гашликдан нима қилиб бўлса-да қутулмоқ ниятида, чамадонидан ҳар эҳтимолга, деб солиб қўйган икки-учта китобни олди. Аста жойига чўзилиб, варақлай бошлади. Сал ўтмай, баттар юраги сиқилди. Аксига олгандек, китобларнинг ҳаммаси дард ҳақида, инсон азобуқубатларининг поёнсизлиги, одамзод бардошининг чексизлиги ҳақида ҳикоя қиларди. Аммо у сабр-бардошининг ҳам чегараси борлигини аллақачон билиб олган, шу бонс китоблар саҳифасидан термилиб турган ўзи каби одамларнинг туриш-турмуши, ташвиш-изтиробларининг энди унга қизиги йўқ эди...

Боши тепасидаги радио қутигасига қўл чўзди. Симфоник музиканинг капалак қанотидек позик оҳанглари ним қоронғи хонани тўлдирди. Кўп ўтмай тарона тиниб, мулоҳим аёл товуши янгради: «Энди Жўра Ҳабибов асарларидан эшиттирамиз. «Олмача анорингга балли». Халқ куйи. Жўра Ҳабибов қайта ишлаган».

Пауза тиниб улгурмасидан, ижирганиб афтини буриштирди: «Қайта ишлаган?! Нега, қандай қилиб? Тавба! Халқдан ҳам дономики, қайта ишлаб...».

Ва шу заҳоти ўзининг бениҳоя бадбин, майдакаш бўлиб қолганини алам билан тан олди...

* * *

Тун бўйи шитирлатиб ёмғир ёғди, дераза ортида шамол изиллади.

У саҳар чоғи жуижикиб уйғонди. Ташқарида сийрак қор қуроқ кўрпадек ола-чалпоқ бўлиб ётар, ер оқариб улгурмасидан эриб кетмоқда эди. Кўнглини тагин гашлик чулғади, мана, қор ҳам ёғди, деб ўйлади, илгарилари биринчи қорни ҳатто сезмай ҳам қолардинг, сезсанг ҳам парвойинг фалак эди, энди шу ирқит қорга ҳам қараб йиғлагинг келади — ким билсин, қайтиб кўкламни кўрасанми-йўқми... Бу фикрдан дилидаги гашлик япада ортди, ўтган-кетганлар хотираси оғриқ кўзгаб ёдига тушиди. Хаёлида режа тузди: ёшлиги ўтган, умрининг яхши-ёмон кунлари кечган бу азим шаҳарнинг обод ва жинкўчаларини, паст-баланд майдонларини, хилват ва қадрдон хиёбонларини, бегам ва серташвиш одамларини яна бир кўрмоқни, кўрмошиндек оғир, дим ҳавосини тагин бир бор туймоқни, ўзи билган ва билмаган кўп азиз жойларни зиёрат қилиб, фикран алвидо айтмоқни тилади. Эҳтимол, у айни дамда худди шундай китобий ўйламагандир, бироқ тахминан шу тахлит хаёл қилгани ҳақиқатга яқинроқ, чунки одамзод бари бир одам, мушкул дамларда қандай бўлмасин, қаердан бўлмасин, бир паноҳ истаб қолади, бир оғиз ширин сўзнинг гадосига айланади, тасаллидан мўъжиза кутади.

Уст-бошини олмоқ бўлиб кийим жавонини очди. Костюми илгичда гарибона шумшайиб турарди. Бирданига Зумрадни эслади: ҳар сафар ётоқ бўлмасидаги жавонни очаркан, ўзининг кийимлари устига хотинининг бирорта кўйлагими, халатими оҳиста, беозор ташлаб қўйилганни кўрарди. Зумрад бирор нимани ўйлармиди-йўқми — билмайди, лекин ҳар сафар костюмининг елкасида нимпушти

кўйлакка кўзи тушганида негадир бир хил бўлиб кетарди. Зумрад, Зумрад, беҳабар, беҳавотир Зумрад!..

Нейрохирургия институтига бориб, баттар феъли айниди: профессор Насимов чет элга — халқаро конгрессга кетган экан... Сўнги илинжи энди шу одамдан. Бироқ унинг тўғрисида афсонавий шухратидан бошқа ҳеч нарса билмайди. Султонни қабул қилган ёшгина, лекин қориндор бўлим мудир, ҳужжатларингизни қолдириб, анализ топшираверинг, доцент Абдураимова кўрадилар деди, аммо биринчи кунданоқ иши юришмагани учунми, бутунлай хафсаласи пир бўлди.

Троллейбус дардманд кимсадек базўр судралиб, Эски шаҳар томон борарди.

Эски шаҳар!

Бундан ўн беш йил аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам ўшандай гаройиб бир файзу шукуҳ билан қайнаб ётарди у! Ҳар томонда тириклик тантанаси — ҳаёт уфурарди: осмонни тўлдирган байналминал гала-говур, расталарда қулф урган жаннат, хаёлкаш чоллар, пашмакдек мулойим кампирлар, бир зум тинмагандек, бир зум тинмайдигандек туюлгувчи шикаста ҳинд куйлари... Бу эски ва янги расталар бағрида, ҳашаматли тимлар остида мардлигу олчоқлик, хоксорлигу фирромлик, зиқналигу ҳотамтойлик, нозик лутфу чапани бир руҳ аралаш-қуралашига дарёдек гувиллаб ётар эди.

Қогоз халтани тўлдириб харажат қилди: қайноқ патир, шўрданақ, каттакўргони майиз, ҳалво...

Бозордан чиқиб, сўлдаги жинкўчага бурилди. Ўйдимчуқур, қадимий кўча. Хотирада собит нарсаларнинг ҳаммаси бунда буткул ўзгарган. Кўҳна дунё донишмандлари, бир дарёни икки марта кечиб ўтиш мумкин эмас, дейдилар. Бир кўчани-чи, бир кўчани икки марта кесиб ўтиб бўладими?.. Бу овлоқ, зебсиз гўшаларда унинг ёшлиги қолиб кетган. Мана шу муюлишдаги уйда бир букри чол настак деразасини кўчага очиб дўконча қурган, қишини-ёзини белигача танчага кўмилиб ўтирар эди, олдидаги қатор халтачаларда ниста, ерёнгоқ, қурут, токчаларда пачка-пачка сигарет... Чол қийишқ, оқ соч бошини тинимсиз сарак-сарак қиларди — ганнигизини маъқуллаяштим, рад этияштим, билиб бўлмасди. Манави бурчақда эса гугурт қутисидек магазин бўларди. Қудрат иккаласи жазирама ёз оқшомлари шу ердан мусаллас сотиб олишарди. Ундан нарида — «мусулмон» фиштли пойдевори шўрлаб кетган, вақтида шаҳарнинг олди иморатларидан саналган, аллақайси машҳур бойнинг собиқ мулки бўлган болохонадор бино бор

эди. Пастида нимқоронги, қандайдир сирли йўлақлар, залворли нақшин дарвозалари ҳамиша ёшиқ, иккинчи қава-тида арининг уясидек гужгон алоқа бўлими жойлашган эди. У онда-сонда бу ерга бош суқар, «Тириклигимни билдириб қўяй», деб эчкининг йўталидек қисқа хат-хабарларини уйга жўнатар эди. Мана, мудом жилдираб ётадиган ариқча, ҳануз асфальт йўлгага лойқа сув тошиб ётибди...

Ва ниҳоят, тор кўча этагида — ўша қадрдон маскан, Аянинг уйи.

Аянинг асл исмини ҳеч ким билмасди. Ўзи ҳам бирор марта айтмаган, қўни-қўшилари бунда макон қурган ҳисобсиз «қунда-шундалар» нинг ҳаммаси учун у оддийгина «Ая» эди, вассалом.

Ая — у билган одамларнинг энг соддаси эди.

Ҳамиша жонсарақ, ҳамиша ташвишманд, кўзлари доимо ёшланиб турадиган бу аёлнинг фарзандлари бир этак эди, аммо Султон ҳар замонда келиб турадиган Холлиса деган қизию унинг Маматқул исмли асли каттақўрғонлик эрини ва қун-узун қун айвонда ер билан битта бўлиб ётадиган Бакир деган ўғлини танирди, холос.

Бакирнинг аҳволи чатоқ эди. Ая ҳар қуни эрталаб кўзига ёш олиб, уни оғирлашиб қолди, деб айтар, бироқ ҳафта ўтар, ой ўтар, беморнинг ётиши ўша-ўша эди. Базан ярим кечаси эшикда «Тез ёрдам» пайдо бўлиб, Бакирни олиб кетарди. Эртаси кампир Султон билан автобусга тушиб, шаҳарнинг бир четидаги касалхонага банкада совиб қолган товуқшўрва элтарди.

Султон Аяга ачинар, ундан ҳам кўра кўпроқ қирққа кирмай қирчинидан қийилган Бакирга қайгулар эди. Аммо ҳеч вақт, бир қун ўзим ҳам шу дарди бедавога йўлиқарман, деб хоби-хаёлига келтирмаган эди...

Бакирни қарғиш урган эди, қилмишига яраша тортиб ётарди. Аянинг айтишича, уни ичкилик соб қилган. Ичганда ҳам одам сиёқини йўқотиб ичаркан. Отаси дилидан ўтказворган, буни шу тамом қилди, дерди Ая юм-юм йиғлаб. «Бир қуни итдек ичиб келганида, чолим раҳматли қаттиқ койиди, жуда қаттиқ койиди. Шунда бу баттол шартта шимини туширдию олтимш бешга кирган отасининг юзига қараб: «Нима қилардинг, ма, қўлингдан келса, кесиб е!» деди-да, бақириб-бақириб кулди. Отаси бечора титраб-қақшаб қарғади, у дунёю бу дунё рози эмасман, плоё косанг оқармасин, деди. Шундан кейин бир ҳафтагина кўрна-тўшак қилиб ётдию узилди...»

Ая шундай деб кўзидан шашқатор ёш тўкарди-ю, лекин, бари бир, бирор лаҳза Бакирсиз турулмасди. Тўрт йилдан

буён — Бакир ётиб қолгандан бери қўли косов, сочи сунурги эди. Катта ўгли Қосимжон проводник, икки йил бурун Россия шаҳарларидан бирида чайқовчилик билан қўлга тушиб кесилиб кетган, камбир кўпинча Султонга дардини айтиб йиғларди: «Нега менга фарзанд берди-ю, роҳат бермади...»

Султон индан, ўқиндан қайтиб, баъзан можаро устидан чиқиб қоларди: Холниса билан Маматқул Аяни должонга қўймай. Қорасувдаги уйларига олиб кетмоқчи бўлар, Ля оёқ тираб қаршилик қилар эди: «Бакирнинг аҳволи не кечади?» Холниса бўғилиб, онасини жеркиб ташларди: «Ўзингизнинг ўйланг-да, ойи, ўзингизни ўйламасангиз, бизларни ўйланг, мен ор қиламан сизни шундоқ ташлаб қўйгани. Зулм-зуғумлари эсингиздан чикдим, не қушларни бошингизга солган эди. Берворинг касалхонага!»

Аммо Ля она эди, фарзанди турганда ўзини ўйламасди — ўйлаёлмасди.

Холниса Бакирни сира-сира кечиролмасди, ҳатто вафотидан кейин ҳам бирор марта жигарим демади, кўзидан бир томчи ёш тўкмади — акаси унинг учун тириклигидаёқ ўлган эди.

Аянинг уйида Султон уч йил турди. Бу хонадондан унинг беҳисоб дўсту ёрлари борми, меҳмонхонага жойлашмай қолган ҳамқинилоқлари борми, ўқинга келган укалару сингиллари, жияну бўлалари борми — барча-барчасига бошпана ва бир огиз ширин сўз топилар эди. Вақти бемаҳал кимки эшигини қоқиб келмасин, Ля мудом парвона эди: «Аянгиз гиргиттон, кечга нима томоқ қиламиз?» Унинг тили ҳам ўзидек соф, содда, қадимий эди. Қудрат ўқини битиргуларича Аянинг гапларини такрорлаб юрди: «Қани, жужуқларим, кетдик, ёнимда бир пақир ҳам йўқ, томоқ олиб беринглар менга...»

Иккинчи йил қиш охирлаб қолганида Бакирнинг азоблари ниҳоят барҳам тонди. У-ку қилган гуноҳлари учун, қилмишлари учун шунча вақт уқубат тортди, аммо Султон нега, қайси ёзугига...

Ҳаммамиз ҳам ўзгалар устидан ҳукм юргизган пайтда ўзимизни фаршита санаймиз. Лекин ҳар биримизнинг дунёга келиб содир этган очиқ ва яширин, катта ва кичик гуноҳларимиз, арзимас ва ювиб бўлмас айбу хатоларимиз борки, бошқаларнинг қилмишларига нечоғлиқ қаҳр-ғазаб билан муносабатда бўлсак, буларга шунчалик меҳр-мурувват билан қараймиз — сассиқ бўлса ҳам бурун ўзимизники!.. Ахир, Султоннинг гуноҳлари оғми? Лоақал шу Аянинг олдидан, шу мунис-муштипар аёлнинг олдидан озмунча айби борми? Бу шу қадар улуг айбни, энди ўйласа, юраги орқага тортиб кетади!..

Онасидек бўлиб қолган бу боёқиш камширни қушпа-
қундуз қуни алдаган эди, ахир!

Эсласа... ҳали-ҳануз баданидан совуқ тер чиқади,
бошини қайси тошга уриб ёришни билмай қолади...
Бир гал қишлоққа бориб, негадир Зумраддан қаттиқ
ранжиб қайтган кезлари эди, дунё кўзига қоронғи, охи-
дан аланга чиқиб юрган қушлар... Бир оқшом чидаёлмади,
қуни кеча танишгани — қийғоч кўзли бир санамни тўғри
Аянинг уйига бошлаб келди, мана, Ая, келинингиз,
қишлоқдан келди, деди, бақрайиб туриб, қилт этмай
ёлғон сўзлади... Ая кўзига ёш олди, нозанинни бағрига
босиб кўришди, узундан-узун дуо қилди, мотамдор бўлиб
тўйга боролмагани учун қайта-қайта узр айтди, сўнг бемалол
ўтирган одам, бирдан Холнисаникига бориши зарурлигини
эслаб қолди, калитни унинг қўлига тутқазиб, чиқиб кетди.

Мана, ўшандан буён орадан шунча йил ўтди. Ўша
шармисор қилмиши учун у энди — боши қарсиллаб тош-
га текканда, саноқли қушлари қолгандагина надомат учун
фурсат топди. Бироқ бу шундай надоматки, ундан халос
бўлмаса, айбини бўйинга олиб, истиғфор келтирмаса,
дунёдан кўзи очиқ кетади, дили сезиб турибди.

Аммо тазарру қилгани улгурармикан? Ахир, ундан
бери бир ўспириннинг умри кечди, туз ичган, мехр-
оқибат кўргани бу хонадондан, унинг муштинар сохи-
басидан бир келиб хабар олишга бўйини ёр бермади! Ая
бормикан ўзи? Бор бўлса... қандай киради? Илма дейди?
У кечирармикан? Кечиргани рост бўлармикан? Бу шаф-
қатдан кўнгли таскин тонармикан?

У, журъати тутдек тўкилиб, нураб ётган кўҳна девор
қаршисида паришон туриб қолди. Анча вақт ўтгач,
ўткинчиларнинг ўзига ажабланиб қараётганини сезиб,
юрак ютиб кўнгироққа қўл чўзди.

Ичкарида ит вовуллади, занжирнинг шилдирагани
эшитилди, енгил қадам товуши, аёл овози: «Ўким ёт!»
Ва ниҳоят, эшикнинг зулфини туширилиб, бир табақаси
қия очилди. Остонада бахмал халат кийган, лўппи юзли,
сарғиш бир аёл турарди:

— Келинг?

У гўлдираб салом берди, томоғи қуруқшаб:

— Ая бормилар? — деди.

Аёлнинг қошлари чимирилди:

— Қанақа ая?

«Ў! Аяни билмайди!»

— Бу Бакир акаларнинг уйими? — деди баттар дов-
дираб.

— Йўқ, — деди аёл ва унга бошдан-оёқ шубҳаланиб тикилди. — Ким керак ўзи сизга?

— Ая...

— Қанақа ая?

«Э, галча-ей! Қандоқ тушунтирдим энди бунга?»

— Мен бир пайтлар шу ерда турган эдим. Бир кампир ая бўларди.

— Оти нима? — деди аёл эшик тутқичини ҳамон қўйиб юбормай.

— Оти... отини билмайман.

— Ҳеч қанақа кампир турмайди бу ерда, — деди аёл ва эшикни унинг юзига ёпди.

Тамом! Бугун иши юришмайдиган кун экан ўзи!

Энди нима қилса экан? Аяни қайдан сўроқласин? Сўроқлагани билан топилармикан?

Кўчанинг бошигача ҳардамхаёл бориб, аста изига қайтди. Қўшни эшикни секин итарди. Бир чол ичкаридан обдаста кўтариб айвонга ўтаётган экан, уни кўриб, ёнига келди.

Ая беш йил бурун бандаликни бажо келтирибди. Қосимжон муҳлатни ўтаб келгандан кейин ҳовлини сотиб кетибди. Лекин ўшандан буён уйнинг муқим бир хўжайини йўқ эмиш, уч марта савдо бўлибди. Йўқ, у Холнисанинг турар жойини билмайди, эшитишча, эрининг юртига кўчиб кетган эмиш. Йўқ, йўқ, Қосимжонни кейин қайтиб ҳеч ким кўрган эмас. Ҳа, кампир ўзининг хилхонасига қўйилган, Минорга. Шунақа аҳвол...

Султон ўзини танитиб ўтирмади. Кўингли муздек бўлиб, чол билан хўшлашди.

Кечаси Орзу холани туш кўрди. Ҳамон ўша ҳайҳотдек ҳовлисида, қалдирғочлар уя қўйган айвонида шифтга термилиб ётибди. «Кўйларимни суғориб бергин, — деб ёлворармиш, — икки кундан бери сувсиз қолди...» «Неча нул берасиз?» деб сўрабди у. Орзу хола инқиллаб-синқиллаб ёнбошига ағдарилибди, тўшагининг тагидан қирқ жойидан тугилган рўмолчасини олиб, уч-тўртта чақа чиқарибди.

«Йўқ, оқидан беринг, оқидан! — деб унамасмиш у. — Бўлмаса, ҳозир кетиб қоламан...»

Соат уч ярим бўлган экан. Қайтиб мижжа қоқолмади. Тавба! Орзу хола... Қишлоқдаги қўшни кампир эди у, ҳеч кими йўқ, ўгли урушдан қайтмаган, дейишарди, ҳайҳотдек ҳовлиси, тўрт туш тутию бир-иккита дирдов қўйи бўларди. Қиш кунлари, кўклам чоғи оёғи шишиб кўз-галолмай қолар, кун-узун кун деразаси тагидан ўтадиган

болаларга ялниб ётар эди. У эса бечора кампирнинг пулини оларди, сўнгги чақаларини шилиб оларди!..

«Яна гуноҳим йўқ, дейсан! Яна ҳайрон бўласан!»

Йўқ, бу оламда ҳеч бир нарса жавобсиз қолмагай, ҳеч бир нарса...

Эрталаб соқол қиртишлаётганида телефон жириглади.

— Султон ака? — Дўрилдоқ товуш телефон трубкасини зириллатиб юборди.

«Абдулла! Қаердан билди? Оббо!»

— Салом,— деди у довдираб.

— Султон ака, ўзингизмисиз? — Бу сафар жиянининг овози хийла ишончсиз эшитилди.

— Ўзим, Абдуллажон.

— Э, яшанг-э! Шунақаям бўладими! Айтинг, бизнинг гуноҳимиз не?

«Хафа бўлибди,— деб ўйлади у.— Тавба, қаёқдан билди экан-а?»

— Қачон келдингиз? Уйлар тишчи? Янгам, Сардор?

— Зўр,— деди у кулишга уришиб.— Ўзларингиз қалай?

— Нима, иш билан келдингизми?

— Йўқ, шундай бир айланиб... Бу ердалигимни қаердан билдингиз?

— Агентурамиз зўр ишлайди. Ҳа-а, кайфият дурустми, ахир? Мен ҳозир етиб бораман,

— Э, шошманг, иш-чи, иш?

— Ўшанақаси ўтарман. Тагин қочиб қоласиз-да, бўлмаса.

— Қочмайман,— деди у стулга чўкиб.— Бундай қилсак, Абдуллажон. Сиз бемалош ишларни кўраверинг. Мен ҳали уч-тўрт кун шу ердаман. Кечқурун кўришайлик. Маъқулми?

— Бўпти, мен сизни ишдан кейин уйга ошкетаман.

— Ҳай, қани, кўрармиз. Қамол қалай?

— Э, юрибди лақиллаб. Сизни менга шу айтди-да, бўлмаса, кўролмай ҳам қолармидим.

— Не! Қаердан кўрибди мени?

— Кечқурун шу меҳмонхонада сангиб юрган экан, сизга кўзи тушиб қолибди. Олдиларига боролмадим, ёнимда одам бор эди, деди.

— Қанақа одам? — деди у ажабланиб.

— Ҳонон-да! — деб гудранди Абдулла жаҳл билан.— Биласиз-ку уни!.. Бўпти бўлмаса, ҳозирча.

- Хўп. Камолни ҳам олиб келинг кечқурун.
- Э, бошингизга урасизми уни!
- Йўқ, Абдуллажон...
- Мен айтмасимдан етиб боради, хотиригиз жам бўлсин.

Наридан-бери тамадди қилиб, яна Нейрохирургия институтига жўнади. Кулранг халат кийган тўп-тўп беморларни, кўриқдан ўтмоқ учун саф тортган касалмандларни кўриб яна ваҳми ортди. Бадбўй, ўткир дори ҳиди анқиган нимқоронги йўлакларда қон топишириш, минг бир хил қоғоз тўлдириш учун навбат кутиб кунни чошгоҳ қилди.

Кечга яқин гали етиб, «Доцент Абдураимова Н. А.» деган лавҳа осилган эшикдан ичкари кирди. Остонада тўхтаб, салом берди. Оппоқ стол ортида ўтирганча нимадир ёзаётган наст бўйли, сийрак сочли аёл индамай, рўпарадаги суянчиқсиз катга ишора қилди. Бир оздан сўнг, яна чурқ этмай, стол устидан унинг қоғозларини олиб ўқишга тутинди, алламаҳалдан кейини кўзойнаги оша унга қараб:

— Қирқ учга кирдингизми? — деб сўради.

— Қирқ учга... — деди Султон таглайин қуруқшаб.

Доцент Абдураимова тагини қоғозга тикиларкан, худди ўзига гапиргандек:

— Хатарли ёш бу, — деб қўйди.

Бир нарсалар ёзиб, «касаллик тарихи»га яна бир саҳифа қўшгач, шошилмай ўрнидан турди, Султоннинг қон босимини ўлчаб кўрди-да, тўппа-тўсиндан:

— Намунча давленингиз наст? — деди.

Султон гангиб қолди.

— Бори-да... — деди гуноҳкор одамдек бўйинини қисиб.

— Ўликнинг давлениясидан ҳам насту? — деди Абдураимова, жойига ўтиб ўтираркан.

Султон, азбаройин довдираганидан лом-мим деёлмади. Ҳазилми деса, Абдураимоваининг вазоҳатига қараганда, ҳазил-мутойиба кўчасига яқин ҳам йўлайдиган аёлга ўхшамайди, чин деса, наҳот, туппа-тузук, эсли-хушли одам, эгинда оппоққина халати ҳам бор...

Бўшашибгина костюмини кийди, ҳануз индамай ёзиб ўтирган врачга гарангсиб тикиларкан, хаёлига лоп этиб келган гап тилига чиқиб кетди:

— Сиз дўхтирми, ёзувчимми?

Абдураимова эринибгина бошини кўтарди, унинг гапини англамаган чоғи:

— Рентген сурати қани? — деб сўради.

Султон қутулганига шукр қилиб:

— Кечирасиз, профессор Насимов қачон келадилар? — деди шоша-пиша. Аёлнинг ҳайрон боқиб турганини кўриб, ёлгон кўшиди: — У киши... менга, ўзим кўраман, деб ваъда берувдилар!

Доцент Абдураимова, шунча вақти ҳайф кетганига афсусланиб, яна шитоб билан ёзишга киришди...

Насимов нариги ҳафтага қайтар экан. Демак, кутишдан ўзга чора йўқ...

Ҳориб-чарчаб, хонасига етиб келгач, қайноқ чой хўплаганча Абдулла билан Камолни кута бошлади. Абдулла — амакиси Ҳабибулла поввойнинг ўртача ўгли, геология факультетини тугатиб, «илм қиламан», деб шаҳарда қолиб кетди. Ўтган йили бирга ишлайдиган Камол деган самарқандлик оғайиниси билан Қўхитанг тоғларида қадимий динозавр жасадининг қолдиқларини топишганда илм оламида анча шов-шув бўлиб кетган, гарчи Султон бир махлуқнинг жсади туфайли нега шунча овоза чиққанига тушунмаса-да, жияни билан ич-ичидан ифтихор қилиб юради.

Йўқ, у дардини жиянига зинҳор-базинҳор ошкор этмоқчи эмас. Ишли одам, бола-чақасининг тапшиши ўзига етиб ортади. Ахир, уйда ҳатто Зумрад ҳам беҳабар қолди. Эрим малака оширишга кетди, деб ўтиргандир бечора. Умуман, тўғри бўлдимми шу иши?! Агар ўша нарса муқаррар равишда юз берадиган бўлса, унда, ҳарчанд яширгани беҳуда — охир-оқибатда уни сўнгги манзилга дафи идораси эмас, қариндош-уруги, дўсту биродарлари элтиб кўяди-ку! Лекин... кўнгли сезиб турибдики, буни ҳозир ошкор айласа, атрофида бошланажак югур-югурлар, изтиробу кўзёшлар, сохта таскинунингоҳларда пинҳон ваҳималарининг ўзиёқ уни ўлмайтириб ўлдиради: ҳамма сенга парвона, ҳамма сенга ҳамдард, бироқ ҳамма бирдек ноҳор! Бу ҳол қанчагача чўзилади, қачон барҳам тонади — ҳеч кимса билмаса... Бир одамнинг касали деб ўн одам изтироб чекканидан кўра, нақадар оғир бўлмасин, бир кишининг ўзи барчасига бардош бергани маъқул.

Пинҳонроғи, жимжит хонада ўтирганча у совуқ бир қатъият билан шу қарорга келди. Ва лекин шу заҳоти бу қарорнинг заҳри юрак-бағрини музлатиб юборди.

«Энди ишлайдиган, энди янайидиган ажойиб кунлар келган эди, Султон. Гурбатлар ортда қолди, деб ўйлаган эдинг. Зарқўрғонда, қурилишда қанчалик қийин, қанчалик оғир ишларни бошлаган эдинг, ёдингдами? Наҳот ҳаммаси чала қолса? Наҳот Мавлонқуловга ўхшаган га-

нимларинг яна тантана қилса?.. Аслида, суягингни оқартирган шу Мавлонқулов эмасмиди? Эсингдадир, уч йил бурун баҳорда уни бир машина тахта билан қўлга туширган эдинг. Аввал, илоннинг ёғини ялаган тумшуги билан оёғингни ўпмоқ бўлди, ҳатто обидийда қилди, кейин ўзининг жуда ҳам ердан чиққан етимча эмаслигини, уни ҳам сўровчилар топилиб қолишини айтди; буям таъсир қилмагач, ошкора ҳужумга ўтди: майли, бойишқини бойтеват қизганар экан, ўзинг ҳам емай, бировга ҳам едирмай, чиритиб ётавер-чи, қани, давлат гўрингга тилладан ҳайкал қўярмикан? Қўйса ҳам, бир қутурган итнинг ҳайкалини қўйса керак!.. Ажабо, ахир, сен гугурт чўннга ҳам лов этиб ёнадиган одам эдинг, лекин негадир унинг гирибонидан олмадинг (хайрият-хайрият, қўл теккизмаганинг — йўқса, тўрт-беш йилни бўйнингга илиб олишинг нақд экан!), чағир кўзига тикилиб туриб айтган гапинг шу бўлди: «Сен... каззоб! Сен... давлатга тил теккизма — маразинг юқади!» Чунки дилингни қат-қатида муқаддас қасамдек пинҳон маъна бу сўзларни Мавлонқуловга раво кўрмадинг, чиндан ҳам, бу гаплар Мавлонқулов учун ҳайф эди: «Биласанми, ярамас, ўттиз учинчи йилги очарчиликда ўн саккиз жонли улкан бир хонадондан ёлғиз менинг отам омон қолган! Давлат асраб қолган уни! Детдомнинг нони билан! Ушанда отам ҳам ўлиб кетса, мен бу ёруғ дунёни кўрармидим?! Қулогингга қўрғошин бўлиб қуюлсин, мараз: шу давлатнинг фарзанди ҳам, эгаси ҳам мен! Чидайсанми шунга?! Шунинг учун давлатнинг тийинига чўзган қўлингни суғуриб оламан, билдингми?..» Бу гаплар Мавлонқулов каби кимсалар онгига икки дунёда ҳам етиб бормаслигини яхши билардинг — ҳукминг қисқа бўлди: «Қўтар тўрва-халтангни, эрта милицияга бориб жавоб берасан!»

Шу оқшом қаёқдандир кун чиқиб уйга эртароқ қайтган эдинг. Зумрад чучвара қилаётган экан, ишқом тағидаги чорпояда ўглингни қорнингга миндириб ётган эдинг, айвондаги телефон устма-уст жиринглайверди, жиринглайверди... Гўё агар яна бир-икки дақиқадан кейин телефонни биров олмаса, қўнгироқ қилаётган одамнинг тоқати тоқ бўлиб, нақ трубканинг ичидан чиқиб келадигандек эди. Юрагинг безиллаб, аста телефонга яқинлашдинг.

— Алло, қаердан бу?

«Қаердан бу?» деган аҳмоқона гапини эшитдингиз одатдагидек, тағин тепа сочинг тикка бўлди. Чунки бу сўзнинг маъносини тушунмас эдинг, аниқроғи, у ўзи бемаъни ибора эди.

— Қаердан керак эди?! — дединг тишларинг гижирлаб.

— Муродовнинг уйими? Султонжон?

«Қамар Шарипович!» — беихтиёр юрагинг шув этди.

— Ҳа, мен, — дединг ўзингни босиб.

— Яхшимисиз, укажон? Ишлар қалай? Чарчаб қолмаяпсизми? Ҳа, баракалла, бўшашманг, ука, бўшашманг. Умидимиз сизлардан энди. Бу, планлар бўлянтими? Чавканчакдаги мактабни топширдингизми?.. Нега?

Товушингдаги титроқни сездирмасликка тиришиб, областдаги бошлиғингга ҳисоб бера бошладинг: тонна, кубометр, литраж, лимит... Айни пайтда ич-ичингда хайрон эдинг: нега йўқлади экан? Материал етишмовчилиги туфайли беш йилдан буён битмай ётган мактаб наҳотки шу оқшом тушига кирган бўлса?!

— Яхши. Жуда соз. Маъқул. Запчасть чатоқ, дейсизми? Да-да, бу оғир масала... — Қамар Шарипович қаттиқ сўлиш олди. Шундай улугсифат одамни бунчалик уринтириб қўйганинг учун ўзинг хижолат бўлдинг, беихтиёр кечирим сўраб юборишингга сал қолди. Лекин зум ўтмай телефонда умидбахш оҳанг пайдо бўлди: — Майли, сиз учун топамиз. Сиз учун. — Қамар Шариповичнинг бу таъкидидан кўнглинг лаҳза ичра тоғдек ўсди. Умуман, бу одам сени доимо ҳайратга соларди: қурувчига ўхшаб дағалроқ, бетакаллуфроқ бирор оғиз сўз айтмайди, гапини эшитган одам трест бошлиғи эмас, театр директори бўлса керак, деб ўйлайди. — Ҳа, коллективда кайфият қалай?

— Унчалик эмас, Қамар Шарипович, — дединг тавақкалига дангал қилиб. — Материалларни вақтида олмаймиз, план тўлмаяпти. План тўлмагач, ўзингиз биласиз... — Юрагингда дардинг кўп эди, бу ногаҳоний эътибордан бошинг кўкка етиб, сенга итоат қилмай қўйган қатор-қатор муаммоларнинг қайси бирини айтишни билмас эдинг. — Цемент заводидан...

— Сиз кўпроқ ёнингиздагиларнинг кўнглига йўл топишга ҳаракат қилинг, ука. Ишчи халқи ширин сўзининг гадоси. Бирини ака қилиб, бирини ука қилиб... Тушундингизми? Бўлмаса, коллективда аҳиллик бўлмайди, аҳиллик йўқ жойда иш кетмайди. Ота-боболаримизнинг гапи бор-ку, бир кун уриш бўлган жойдан қирқ кун барака қочади. Албатта, ўзингиз бу гапларни мендан ҳам яхши биласиз. Дарвоқе, месткомингиз юрибдими? Мавлонқулов бор-ку, Туроббой?

Боягина тоғдек юксалган кўнглинг вулқон отил-

гаддек вайрон бўлди: «Шу экан-да сўровчиси!» Сўнг суҳбатнинг давомини яққол тасаввур этиб, юрагинга санчиқ кирди.

— Юрибди,— дединг базўр. Ғўлдирадингми, инградингми — ўзинг ҳам англаёлмай қолдинг.

— Салом деб қўясиз-да. Жуда дилбар, одамохун йигит.

Шу ерга етганда сира-сира чидаб туролмадинг:

— Дарров арз қилдимми бориб? — дединг бўғилиб.

— Ким арз қилади? Нимани арз қилади? — Қамар Шариповичнинг товушида қилт этган ўзгариш сезилмади.

— Кечирасиз, Қамар Шарипович,— дединг ўзингни қўлга олиб,— балки Мавлонқулов чиндан ҳам одамохун йигитдир, мен билмайман, лекин қўли эгри экан.

— Нима? — Қамар Шарипович томонда вазмин сукут содир бўлди.— Ука, ким айтди сизга бу гапни? Мен, масалан, шахсан ишонмаган бўлардим бундай ифлос мишмишга!

— Мишмиш бўлса, мен ҳам ишонмас эдим,— дединг титраб,— лекин мана бугун ўз қўлим билан иккинчи марта ушлаб ўтирибман!

— Нима билан ушладингиз? — Қамар Шариповичнинг бу гапи қулогингга негадир «Нима учун ушладингиз?» деган каби эшитилди.

— Ўтган гал юзта дюралюмин труба билан ушлаб олган эдик. Тавба-тазарру қилиб қутулган эди. Кеча бир чўпонга бир машина «пятидесятка» ортиб бераётганида қўлга тушди.

— Кечасими?

— Қаёқда? — дединг ғазабинг қайнаб.— Куппа-кундузи, тушлик ҳам бўлмаган эди!

— Чатоқ бўпти,— деди Қамар Шарипович қаттиқ афсусланиб. Аммо нима «чатоқ бўлган» — ўғирлик содир этилганими ёки Мавлонқуловнинг қўлга тушганими — сен буни у пайтда пайқамадинг. Фақат, кечаси уйқунг қочиб, миянг гувиллаб, ўзинг билан ўзинг жанг қилиб ётганингдагина буни қайта эсладинг.— Минг марта айтдим бу ярамасга, энди қўй, деб!.. Ўғрининг ўзи тавба қилса ҳам қўзи тавба қилмас экан-да! Битта-яримта билмадимми, ишқилиб?

— Ҳамма билди,— дединг совуққина.— Акт тузиб қўйдик, эрталаб милицияга топшираманиз.

— Да-а! Жудаям чатоқ бўпти,— деб такрорлади Қамар Шарипович.— Қвартал якуни бўйича пэмкангизга мукофот мўлжаллаб турган эдик. Буни қараинг-а! Ҳай-

ронмап, бу Туроббойни нима касофат босди экан. Қанча ўзи, кўнми?

— Кўп.

— Энди, ука...— Қамар Шарипович томоқ қирди,— гап бундоқ: сиз ниҳоятда тўғри қилгансиз. Бу принципаллигингиз менга маъқул, биз уни ҳисобга олиб қўямиз. Лекин масаланинг яна бир позик жиҳати борки, биз уни ҳам назардан қочирмаслигимиз керак: бу иш милицияга ўтса, судга ошса... гап-сўз кўпаяди-да. Ўзингиз ўйлаб кўринг, сиз билан бизга ишониб топширилган жойда шундай хунук иш бўлиб ўтирса... Агар фалокат босиб, бу гап бирор рўйхатга тушиб қолса борми, камида уч йил мажлисма-мажлис дўмбира бўлдик, деяверинг. «Қамар Шариповичда бундоқ бўпти, ол, Қамар Шарипович қарамапти...» Ўйлайсизки, Қамар Шариповичнинг ўзига яраша душманлари йўқми? Тиқилиб ётибди! — Нафасинг ичингда, вужудинг карахт, лолу ҳайрон тинглардинг, лекин Қамар Шариповичдек одам шарҳи дилини не боис сенга, келиб-келиб сенга изҳор этаётганига сира-сира тушунмас эдинг.— Расвои олам бўлиб шарманда бўлсак, кимга зарару кимга фойда? Унинг устига, республика кўчма байроғи бу йил бизга берилади, деган хушxabар шабадаси ҳам йўқ эмас. Албатта, ҳозирча сир... Энди шундоқ пайтда... Бир ажойиб мақол борки, яхши хўжайини уйининг супуриндисини кўчага чиқармайди. Тўғрими? Майли, уринг-сўкинг у муттаҳамни, койинг, иккинчи бундай номаъқулчиликни қилмасин. Маъқулми?

Телефонни чангаллаганча, ҳануз қотиб турар эдинг. Нима деяпти бу одам ўзи? Қаёққа кетяпти? Қаёққа бошляпти? Наҳотки шундай катта одам... Наҳот Мавлонқулов унга шунчалар азиз?

— ... У ҳам яхшидир-ёмондир, ташкилотингизнинг раҳбарларидан бири, билишимча, ўн беш йиллардан бери шу месткомингизнинг бошлиғи. Ўзингиз, мана, бошингизга тушиб кўраётгандирсиз, тўртта одамга бош бўлиш учун ҳам аввало бошни тикиб қўйиш керак. Биласиз, шунча йил таъминотчи бўлиб ишлаган осон эмас. Ўзи, лекин ниҳоятда садоқатли йигит, сиз ҳали яхши синамабсиз-да. Амниман, ҳали ака-ука бўлиб кетасизлар. Келишиб ишланглар, тузукми? Гапни кавласангиз гап чиқади, лекин ҳеч иш чиқмайди.

— Қамар Шарипович,— дединг ниҳоят тош қотган тилинг калимага келиб,— ўғри, каззоб билан қандай

келишиб ишлай? Мен ҳам ўғри бўлайми ё кўзимни кўр қилайми?!

— Э, гапни эгриликка олманг-да, ука, дарров! — Қамар Шариповичнинг овозида ҳам чарчоқ, ҳам ранжиш аломати сезилди. — Э, менга деса оттирвормайсизни! Инсоннинг тақдиридан кўра сизга тахта азият экан, мен... билмабман бунини! Мен азбаройи инсонийлик деб, ўша ярамаснинг бир этак бола-чақасини деб, қолаверса, сизни деб бу галвага бошимни огритиб ўтирибман. Ҳа-ҳа, талмовсираманг, сизни деб! Ҳаммаёқни шикоят босиб кетди устингиздан. Ҳайронман, ҳаммани тирқиратиб қувиб, ким билан ишламоқчисиз!

— Ўн-ўн беш киши — ҳамма эмас, Қамар Шарипович. — дединг имкони борича вазминлик билан. — дордан қочган ишёқмасларнинг жавобини бердик, холос.

— Хўш, бунинг жавобини ким беради?

— Ниманинг жавобини? — дединг гангиб.

— Кадрлар қўнимсизлиги учун ким жавоб беради, дейман? Эртага, марказда, коллегияда? А? Билмайсииз? — Қамар Шарипович тантана қиларди. — Ўйлайсиизки, менга ҳам қўл остимдагиларнинг ҳаммаси ёқадими? Лекин мен энг бетгачопар, сурбетига ҳам тоқат қиламан! — Бу гапдан очиқ-оёдин: «Мана, сенга ҳам тоқат қилиб турибман-ку!» деган маъно сезиларди. — Одамнинг чиқити бўлмайди, ука. Бизники — бир насихат, олсангиз ҳам ўзингиз биласиз, олмасангиз ҳам. Омон бўлинг.

Бўгини-бўгининггача бўшашиб, деворга беҳол суяндинг. Қамар Шарипович сени икки ўт орасига ташлаб, трубкани қўйди.

Тун бўйи Қамар Шарипович билан, аниқроғи, ўзинг билан ўзинг олишиб чиқдинг. Бирн биридан кескин, бири биридан қақшатғич жавоблар хаёлингга гулғон ўйнарди: «Кечирасиз, Қамар Шарипович, бир каззобнинг бола-чақасини ўйлабсизу мени ўйламабсиз-да. Менинг ҳам бола-чақам бор, ахир! Майли, мени қўятурайлик — мен сурбет, андишасиз, лекин лоақал нега ўзингизнинг бола-чақангизни ўйламайсиз? Сиз улуг одамсиз, Қамар Шарипович, бироқ ҳақиқат сиздан ҳам улуг...»

Афсус, энди кеч эди — ҳайит ўтган, хинани қўлингга эмас, кўзингга қўйишинг керак. Ахир, шу гапларни боя Қамар Шариповичга дангал айтсанг, тилингни суғуриб олармиди? Олса — ишини оларди, холос. Хўш, энди нима бўлади? Мана, ҳадемай тонг отади, янги иш куни бошланади, ҳамманинг кўзи сенда, сен эса тўғри бориб... кечаги актларни йиртиб ташлашинг, сўнг

каззоб Мавлонқулов билан келишиб ишлашинг лозим!

Йўқ, йўқ, Мавлонқулов билан келишганда кўра иблис билан келишган маъқулроқ!..

Дераза ортида осмоннинг бир парчаси бўзариб келар, бош томонингда соат тишимсиз чиқиллар, сен эса алам билан ўйлар эдинг: «Тўғри бўл, деб айтиш қанчалар осон, аммо тўғри бўлиш қанчалар қийин! Агар кеча ўша ярамаснинг қилаётган ишини кўриб-кўрмасликка олганингда, олам гулистон, дунёда сендан яхши одам йўқ эди. Мана, энди, сендан аввало кечаги чўпон хафа — иши битмай қолди; Мавлонқуловнинг-ку отишга ўқи йўқ; қоровул Қобил чўлоқ ҳам жавоб бериши керак — у ҳам ичида сени алқаб ўтирмагандир; Мавлонқулов жазога тортилса, қари опаси, хотин, бола-чақаси чирқираб сени бир умр қаргайди; унинг бир дунё қариндоши бор — имзоли, имзосиз қилиб устингда «юмалогу» «тўрт бурчак» хатларни қалаштириб ташлайди; мана, Қамар Шарипович ўз-ўзидан ранжиди — демак, тафтиш устига тафтиш кутавер... Аммо бошқа нима иложнинг бор? Шу пайтгача шундай яшаб келдингми, яна бир кунгина умринг қолган бўлса ҳам, худди шундай яшайсан!.. Лекин булар нега одамлардан уялмайди? Нега кўрқмайди?.. Э, Султон, гўдакдан ҳам баттар соддасан, виждонидан уялмаган, виждонидан кўрқмаган одам бошқа нарсадан кўрқадими?!»

Эрталаб бошинг говлаб, кўзларинг қизариб ишга бординг. Идорага кираверишда Мавлонқуловнинг қорасига кўзинг тушди. Югургилаб келиб сўрашди.

— Нима қилиб юрибсиз бу ерда? — дединг унинг башарасига тикилиб.

— Келувдим, — деди у ялтоқланиб.

— Бу ерга келиб нима қиласиз? — дединг қўлинигни киссангга тиқиб — лаънати бармоқларинг қалтирай бошлаган эди. — Ишдан бўшатилган одам буйруқни кадрлар бўлиmidан олади.

Мавлонқуловнинг ҳуши учди.

— Менга қаранг, хой... — деди йўлинигни тўсиб.

— Мана, қарадим: нима дейсиз? — дединг шартта ўгирилиб. Ажабо, унинг талвасага тушган башарасини кўриб, юрагингда лаззатли бир титроқ пайдо бўлган эди ўшанда!

Мавлонқулов буни кутмаган экан.

— Кўрамиз ҳали! — деди гуручдек тишларини яр-

қиратиб.— Шошмайтур, сени кўчада иштонсиз қолдирмасам, отимни бошқа қўяман!

У сўкинганча даф бўлди. Ўзи даф бўлгани билан ғалваси даф бўлмади — «Мавлонқулов масаласи» қарийб олти ой давомида ишхонада ўлик илондек чўзилиб. қўланса ҳид чиқариб ётди. Терговнинг ҳали-вери ниҳояси кўринмасди, телефон ҳар кунни тонгдан сени ваҳима билан бошқармага чақирар, борган эшикларнинг соатлаб йўлақда музтар қилиб қўяр, юрагинг таре ёрилгудек дилгир тураркансан, таниш-билишларнинг тил учиде сўрашиб ўтар, очилиб-ёпилиб турган кабинетларнинг эгаларига берган саломларнинг аксар негадир алиқсиз қолар эди... Ёдингдадир, ўша кунлар ишхонанинг дарвозасидан кирган икки кишининг бири албатта тафтишчи бўларди: гоҳ кадр масаласини текширади, гоҳ молиявий масала, баъзан ҳужжат масаласи, баъзан эса... Оламда масаладан кўпи йўқ эканига шунда ишонч ҳосил қилдинг. Идорага-ку, бош суқиб бўлмас эди: иш бошлангандан то тугагунча беш-олти киши бошқармага тинимсиз справка тайёрлаш билан овора эди. Эсингда бўлса, бир кунни атай ҳисоблаб ўтирдинг: тушгача йигирма еттита справкага қўл қўйибсан!.. Назарингда, аллақерда — тоғлар бағридами, дашту биёбон қўйидами, фақат справка ейдиган бир тўймас аждаҳо бордек туюларди. Мана, у тагини кўзини очди, мириқиб керишиб олди ва олдидаги тоғ-тоғ справкани ваҳшат билан домига торта бошлади: яна, яна, яна!..

Бир ёқда терговга қатнайвериб, тушуштириш беравериб тинканг қуриган, бир ёқда, худди ўша кунлар миянгдаги мана шу лаънати оғриқ хуруж бошлаган, бунинг устига планлар чатоқ, одамлар асабий, бошинини чангаллаб ўтирганинда, Мавлонқуловнинг ўрнига яқинда маҳаллий комитет раиси қилиб сайланган семиз аёл — экономист Светлана Кравцова ҳаллослаганча кириб келди.

— Биласизми, Султон Муродович, — деди у ҳовлиқиб, — бу, Мавлонқулов профсоюз аъзоси эмас экан-ку!

«Мавлонқулов» деган сўзни эшитиб, бештиёр ижирганиб кетдинг:

— Хўш?

— Нима «хўш?» — деди Кравцова ажабланиб. — Мен айтмоқчиманки, Мавлонқулов, умуман, ҳеч қачон профсоюз аъзоси бўлмаган экан.

Хушинг бирданига ўзингга келиб, Кравцовага шошиб қарадинг:

— Нима дедингиз? А... аъзо бўлмаса, шунча йил қандай қилиб профсоюзга раис бўлган экан?

— Мен ҳам шунга ҳайронман, — деди Кравцова елка қисиб, — биз кеча Муҳаммаджон билан ҳамма аъзоларнинг ҳужжатларини бир четдан тартибга солиб чиқдик. Қарасак, унинг карточкаси ҳеч қаерда йўқ. Эски взнос ведомостларини ҳам кўтариб қарадик — фамилияси бирор жойда учрамайди. Фақат мажлислар протоколида имзоси бор.

Сен Кравцовага, Кравцова эса сенга қараганча анграйиб қолган эди.

«Оббо, касофат-эй! — деб юбординг хаёлан. — Пада-рингга минг лаънат, Мавлонқулов! Сенга дарс берган устозларингга ҳам минг лаънат!»

— Ахир, сиз, — дединг ниҳоят Кравцовага, — илгари ҳам профкомда ишлагансиз, наҳот шуни билмагансиз?

— Қасқдан билай? — деди Кравцова. — Мен маданий-маиший сектор бўйича эдим. Взносни бўлса, катта бухгалтер Галя йиғарди, Мамедова. У биздан кетиб қолган — хабарингиз бор, эрга тегиб, Ижевскка кўчиб кетди. Ким ўйлабди Мавлонқуловнинг...

— Ўй, лаънати! — дединг гап тополмай. — Билмай-сизми, Мавлонқулов неча йил раис бўлган экан?

— Ун икки йил.

— Нима, ишчилар уни шунчалик яхши кўришарми-ди? Ё профсоюз ишларини жуда дўндириб кўярмиди?

Кравцова сассиз кулди.

— Нега куласиз, Светлана Сергеевна? — дединг тутатиб. — Ахир, яқиндан буён сизлар билан ишляпман, ўтган гаплардан хабарим йўқ.

— Мавлонқуловнинг номзоди ҳар йили местком йиғилишида рад этиларди, — деди Кравцова, — лекин, бари бир сайланарди.

— Нега?

— Чунки бошқармадан тайинлаб кўйишарди. Ҳатто икки марта мажлисга Қамар Шариповичнинг ўзи келиб қатнашган.

«Ҳа-а... Томиринг сувга етган экан, Мавлонқулов!» — деб шивирладинг алам билан.

— Қирол ҳазратлари ялангоч-ку, Светлана Сергеевна? — дединг пешонанг тиришиб.

Кравцова ҳайрон бўлиб қўлларини ёзди:

— Ким ўйлабди шундай бўлишини, Султон Муродович? Биноийдек одамга ўхшарди, мажлисларда куйиб-пишиб, ҳаммадан кўпроқ гаширарди...

— Энди нима қилмоқчисиз? — дединг унинг гапини бўлиб.

— Нима қилишга ҳам ҳайронман. Жудаям хунук гап ташкилотимиз шаънига.

— Аввало, Мавлонқулов шу бизда ишлаган вақт давомида профсоюз йўли билан нимаики олган бўлса, ҳаммасини аниқлаб чиқиш керак.

— Вой-бў, Султон Муродович, ахир, у жуда кўп нарса бўлади! Мени ўзим билганимдан, Мавлонқулов бир марта Болгарияга, бир марта Венгрияга бепул саёҳатга бориб келди. Ҳар йили профилакторийимизда албатта дам оларди. Агар бунинг устига касаллик варақаларини ҳам қўшсак... — Кравцова бош чайқади.

— Ҳаммасини шошилмасдан ҳисобланг. Акт тузинглар. Кейин обкомпрофсоюзга рапорт ёзинг. Вакил юборишсин, унинг иштирокида профкомнинг навбатдан ташқари мажлисини ўтказасиз.

— Султон Муродович, мен қарши эмасман, лекин... — Кравцова тараддулланиб қолди, — қандай бўларкин? Шунча одам қаёққа қараб ўтирган эдинглар, дейшмасмикан?

— Светлана Сергеевна, — дединг кескин оҳангда, — чипқонни биласизми? Кўпинча одамнинг номатлуб жойларидан чиқади. Лекин уялиб ўтиравериб, кестириб ташламасангиз, қонга ўтиб, бутун аъзои баданини чири-тиб юбориши мумкин. Тушунинг, ахир, ёлгонни ҳеч қачон яшириб бўлмайди, ҳеч қачон!

Кравцова тараддулланганча чиқиб кетди. Узоқ ўйга толдинг. Ўйлаган сари юрагингдаги шубҳа-гумошлар баттар кучайди: не ишларни қўзғаб қўйдинг, биродар? Ахир, бу одамлар қандай разил, қандай маккор, қанчалар хавфли! Белинг чиқиб кетмасмикан, Султон огайини? Ахир, улар сенга ўхшаган не-не одамларни ўз йўлидан хасдек супуриб ташлаган экан?! Дилингни ўртаётган нима бу — пушаймонми? Кўрқувми? Ҳа, буларнинг ишларидан, қора қилмишларидан кўрққулик, огайини, лекин сен кўрқма! Бошладингми — энди бешараф бўлиб ортга қайтма! Йўқса, ҳамма қатори жимгина туриш керак эди. Лекин сен жим туrolмадинг... Ҳар бир виждонли одам умрида лоақал бир марта шахзода Ҳамлетнинг вазиятига тушмоғи керак — ё ҳаёт, ё мамот! Фақат шу нарсага имонинг комил бўлсинки, мавлонқуловларнинг чўнг қоядек юксалишига қанчалик кўп муддат кетган бўлса, вақт-соати етгач, шу қоянинг кунпаякун бўлиши учун шунчалик оз фурсат кифоя! Мавлонқуловдан бош-

лаб то Қамар Шариповичга қадар ҳозир бир-бирини қандай кўринмас занжир билан тепага тортиб турган бўлса, ўша пайтда худди шу занжир билан бир-бирини тубанликка қараб тортиб кетади!..

Шундай деб ўзингга ўзинг далда берган бўлардинг, аммо борлигингга ўт солган қаҳр-ғазаб юрагингга сизмасди: беандишалик, бедодлик, каззоблик шунчалар ҳам бўладими, ахир! Мавлонқулов-ку, қурумсоқлиги билан азалдан машҳур олам эди, лекин, наҳотки, арзимас аъзолик бадалидан қочиб профсоюзга кирмаган бўлса? Бўлиши мумкин эмас. Балки, қачонлардир касаба союз соҳасида «хол қўйган» жойи бордир? Ким билсин!.. Бироқ бу шундай гаройиб найрангки, ақлга сизмайди! Э, ақлинг нимаси — ҳатто кўкнорнинг хаёлига ҳам сизмайди!.. Тавба, бу қадар ошкора сурбетлик! Нега у бунчалик ўзига бино қўйган? Тогдек таянчи бор учунми? Нимаки номаъқулчилик қилмасин, бежазо қолаверинини хўб яхши анлагани учунми? Ҳа, айнан шунинг учун! Шу сабабли кўнглига келган ишни қилган, одамларнинг кўзига кум тўлдириб, оғзига оҳак суртган! Одамлар ҳам ажойиб: ана шу лўттибоз учун донмо «якдиллик билан — қаршиларсиз, бетарафларсиз» овоз берганлар...

Бу воқеалар июлнинг бошларида содир бўлган эди, йиғирма саккизинчи август кунин сен ишдан кетдинг... Устма-уст келган тафтишчилар, қулоч-қулоч ҳисоботлар, моҳирона битилган «юмалоқ хат»лар, «Эплогмасангиз, ариза ёзинг!» деган маломатлар ниҳоят ўз ишини қилди. Дастлаб бошда ўзингга унчалик олмаган эдинг, сўнги минутгача ич-ичингда бир умид пинҳон эди — гўё Қамар Шарипович аризангни йиртиб, саватга улоқтиради... «Ишхонамда вужудга келтирилган сунъий кескин вазият менинг буздан кейин ишни муваффақиятли давом эттиришимга имкон бермайди, деб ҳисоблайман. Шу сабабли мени ўз лавозимимдан озод қилишингизни сўрайман». Албатта, аризангда аччиқ таъна ҳам, бир оз инжиқ-сираш ҳам йўқ эмасди, аммо ундаги асосий гап рост эди. Шунданмики, Қамар Шарипович аризанг тепасига бишафшаранг сиёҳ билан йирик қилиб: «Йиғирма саккизинчи августдан озод этилсин», дея имзо чекиб кадрлар бўлимига чиқарганда, беихтиёр кўзингдан ёш чиқиб кетай деди!.. Сигарет тутатиб олай, деган баҳона билан шартта йўлакка чиқдинг. Бошқача натижа кутмаган бўлсанг-да, негадир юрагинг бирданига хувиллаб қолди. Қорнингга эмас, қадрингга йиғлагинг келди, Султон оғайни...

Кадрлар бўлимидан чиқиб кетаётганинда катта-катта кўзлари билан ҳамдардона тикилиб турган Зухраҳон, ишларни қачон тонширасиз, деб сўради секингина. «Қимга тонширай, ҳозирроқ тайёрман», дединг. «Бўроновга тонширасиз». «Бўроновга?! — Ҳайратдан қотиб қолдинг, сўнг бирдан хушингни йингдинг. — Майли, қачон боради?» «Борган бўлса керак», деб Зухраҳон тагин ерга қаради-да, бошини аста кўтариб, яна бир бор маънос тикилди. Унинг нигоҳида ҳамма-ҳамма нарса ойдин эди...

Фигонинг фалакка чиқиб, зиналардан қоқила-сурина пастга тушдинг. Ҳай, ўзингни бос, ўзингни бос, дер эдинг тинимсиз. Бўроновга деса Бўроновга, Ўрмоновга деса Ўрмоновга, бизга нима, тоншираверамиз! Лекин шу нарса яна бир қарра аён бўлдики, уларнинг ишни яхшилашдан бошқа ҳар қандай мақсади бўлса бор экану фақат шу нияти йўқ экан! Йўқса, Бўроновдек нобоп номзодни бутун область бўйлаб кундузи чироқ ёқиб қидирганда ҳам топиб бўлмасди. Демак, буларга менинг фақат жойим керак экан, холос... Майли, билганларини қилишсин, лекин энди мени тинч қўйишса — бас!

Шундай деб борардингу юрагинг туз сенгандек ловилаб ачишарди. Хароб бўлади ишлар, хароб бўлади! Энди-энди онгли одат тусига кира бошлаган тартиб-интизом ҳам, бригада пудрати ҳам, умумий иш учун жавобгарлик ҳиссининг куртаклари ҳам бир ойга қолмай йўққа чиқади. Ахир, уларни йўлга қўйиш учун қанчалар қон ютган, қанчалар жонингни жабборга берган эдинг! Ҳаммаси ҳеч гап экан — бир зумда тамом бўлди-қўйди.

Йўлда кетиб бораркансан, хаёлинига шундай бир фикр келди: инсон, агар касбига астойдил меҳр қўйган бўлса, иши ҳам бора-бора фарзандидек бўлиб қоларкан. Мана шу пэмка ҳам сенга учта фарзандинг қатори азиз бўлиб қолган экан. Сен уни оқ ювиб, оқ тарадинг, ўсиб-униши учун қўлингдан неки келса, барини қилдинг. хориган-толганинига, ўлган-тирилганинига қарамадинг. Ниҳоят, ўша мурғак гўдак бугун азамат паҳлавон бўлиб етишди. Унинг али қоматига ҳавас ва ифтихор билан боқиб турганинда, бегона бир одам келдию шартта қўлидан етаклаганча илдаммай эргаштириб кета бошлади... «Ҳой, қасққа олиб кетясииз? Бу менинг фарзандим!» дединг жонҳолатда. Бегона одам шонилмай ўгирилиб қаради, нурсиз кўзларида совуқ бир ўт чақнади. «Довдираманг, бу боланинг сизга ҳеч қандай дахли йўқ!» — деди у секин, аммо қать-

ий қилиб. Бошинга болта тушгандек гангиб қолдинг, нажот тилаб алпқомат наҳлавонга қарадинг — у жимгина ер чизиб турар эди...

Уйга буткул афтодаҳол қайтдинг — суюкли фарзандини алдаб жаллод қўлига тошшириб келган сотқини, манфур отадек кўнглинг алағда эди.

Отпускadan қайтишинг билан Серёжа Ершов РСУсига ишга чақирди. «Огайини, бир-биримизни минг йилдан бери биламиз, — деди қўлингни кўйиб юбормай, — менга прораб керак, эртадан иш бошлайверасан».

Сен-ку, янги жойда тинч-омон ишлаб кетдинг, бироқ сени деб эски ишхонангдан бир йил ичида етти киши ишдан кетди: бульдозерчи Муҳаммад, Сайфулло ака, Равиль Гиззатуллин, бетончилар бригадири Рихсивой, бухгалтер Самадова, анови сариқ бола — пайвандчи Ўтбосаров, экономист Кравцова... Уларнинг ҳаммаси бир мажлисда сени ёқлаб гапирган экан. Буни эшитиб кўзларингдан ёш чиқиб кетди. Ахир, уларга ҳеч бир мурувват қилган жойинг йўқ эди: Равиль абзийни ичгани учун мукофотдан маҳрум қилган эдинг. Самадова икки марта ишдан кечикканда ҳайфсан берган эдинг... Муҳаммад уч йилдан бери янги бульдозер деб хиқилларди, арзига қулоқ ҳам солмаган эдинг... Эҳ, подон, наҳотки улар сени деб олишишган бўлса? Йўқ, улар ҳақиқат излаб, адолат истаб талашинган! Қамар Шариповичнинг қудратли бир ҳимоси билан бу етти киши бир йилнинг ичида етти ёққа пароканда бўлди-кетди: кимдир «ўз аризасига кўра» бўшади, кимдир базўр қочиб қутулди. Бир гал Рихсивойнинг маслаҳат сўраб келгани ёдингдими? Биргаликда юқорироққа арз қилайлик, деб келган эди у. Аранг йўлдан қайтардинг. Энди бир камини «гуруҳбоз» деб ном орттиришинг қолган эди! Рихсивой қаттиқ ранжиб кетган эди ўшанда...

Баъзан туриб-туриб, юрагинг қаъридан ички бир овоз исён кўтариб нидо қиларди. Наҳотки, шу тариқа жимгина таслим бўлиб кетаверсанг? Тақдирга тан бериб ўтираверасанми? Мардлигинг, журъатинг, жасоратинг шундай тез тугаб битдими?.. Аммо қўлингдан яна нима келади? Ахир, курашмоқ учун майдон керак, қуро л керак. Сен эса иккисини ҳам бирдан бой бердинг. Йўлбарснинг қаршисига қуруқ қўл билан наъра тортиб чиқиш — курашчанлик эмас, қип-қизил телбалик бўлур эди. Яна нима қолди? Идорама-идора ариза кўтариб юришми? Маҳкамалараро саргардонликми? Эҳтимол, бошқа одам бунинг урдасидан чиқар, сўнгги имконгача олишар, бироқ сенинг буига қурби-қудратинг келмайди: биринчидан, бетинг чидамайди,

иккинчидан, сабринг етмайди. Биласанки, ишдан айри тушган кунинг, бекор қолган кунинг — ўлганинг...

Аламингни, армонингни, қасду жаҳдингни меҳнатдан олдинг. Лаънати касаллик тинка-мадорингни қуритмаганида, Ершов билан пенсияга чиққуниингга қадар ишлай-верардинг. Бошингдаги огриқ кундан-кунга кучаймоқда эди...

Пахта янги очилган кунлар эди, бир якшанба ишчиларни олиб ҳашарга чиқдинг. Кечқурун ҳориб-чарчаб, гузардан ўтиб, маҳаллангга бурилганинда, ортингдан яп-янги «Волга» қувиб ўтиб ўн беш қадамча олдинда тўхтади. Машина эмас, дулдулнинг ўзи. Кишнамайди, холос. Эшик очилиб, не кўз билан кўргинки, илжайганча Мавлонқулов тушиб келяпти! Уст-бош шундай башанг, бежирим — гўё машҳур киноартист съёмкага кетаётгандек...

— Ассалому алайкум, — деди Мавлонқулов қўлини чўзиб.

Салом — қиёмат қарз, индамай сен ҳам қўл чўздинг.

— Ҳорманг. Ҳа, бундай? Пахтаданми? Ўтиринг, обориб ташлай? — Мавлонқулов илтифот билан машина эшигини очди.

— Қаёққа обориб ташлайсиз? — дединг заҳарханда қилиб.

— Қаёққа бўларди, уйингизга-да. Қўрқманг, бизда ундай номардчилик йўқ. — У шундай дея эгилиб, шимининг почасига қўнган гардни қоқди. — У гаплар... энди эсдан чиқиб кетган. Одамнинг насибаси узилмаса, қаердан бўлса ҳам териб еяверар экан.

— Қаердан териб еяпсиз энди? — дединг баттар ўчакишиб.

Ажабо, Мавлонқулов бу заҳар-заққум гапларингга шнак ҳам бузмасди!

— Трестдаман. — деди бамайлихотир. — Ўтиб туринг. РСУ га ҳам ул-бул керак бўлиб турар, ахир? Хўп, бўлмаса, омон бўлнинг.

У қисқа сигнал босиб, йўлига жўнади. Катта кўча бўйида лолу ҳайрон, тўзонга ботганча қолавердинг. Наҳот доим шундай кетаверса? Наҳот буларнинг танобини тортадиган киши бўлмаса?..

Бир тонг... худди эртақдагидек гаройиб воқеалар рўй берди. Сен орзиқиб кутган кунлар келган эди! Ҳамма нарсанинг ўз номи бор экан, ўз номи билан айтила бошланди — ортиқ зарбулмасалга ўрин қолмади. Адолатни топганларнинг ўзи топтала бошлади, ҳақиқатни бўлганларнинг ўзи бўғила бошлади. Эсингдадир, юрагинг тўла ҳая-

жон, бошингда мислсиз огрик, касалхонада ётганигда, тўсатдан марказий бир газетада сенинг номинг ҳам зикр этилиб қолди. Бу мутлақо кутилмаган ҳол эди. Бори-борлигинг титраб, чўлу биёбонда сувсиз қолган йўловчи ташналиги билан, ҳамхонанг ҳовлиқиб тошиб келган газетадаги «Собиқлар» деган мақолани ҳарфма-ҳарф ўқиб чиқдинг. Ва шундагина атрофингда инсонлик шаънига буткул бегона уят ишлар нақадар авж олиб кетганидан яна бир карра воқиф бўлдинг. Бойлик деб, шухрат деб виждонини йўқотган не-не улугсифат кимсалар қатори собиқ бошлигинг Қамар Шариповичнинг кирдикорлари ҳам бирма-бир баён қилинган эди. Мавлонқулов масаласи — у одам қилмишларининг денгиздан бир томчиси экан, холос! Мақолада у кишининг ошлавий ҳаётига тааллуқли, латифадан ҳам баттар кулгили бир воқеа зикр этилган эди: хотини область марказидаги медицина институтида декан экан. Бундан тўрт йил муқаддам кеижа қизи опаларининг изидан бориб, онаси декан бўлган факультетга ўқишга кирибди. Қизини шундаки, айни кириш имтиҳонлари бошланган пайтда абитуриент қизча Сочига — «Ўзбекистон» санаторийсига дам олгани жўнаб кетган экан. Августнинг охирида дам олишдан қайтиб, у ўзининг йигирма тўрт балл баҳо билан институтга қабул қилинганидан хабар топибди... Аммо, ҳаммасидан ҳам, меҳрибон онанинг бу воқеага берган шарҳи гаройиб эди. «Нега бундай қилдингиз?» — деган саволга у жиддий туриб: «Нима, бўлмаса, қизимни санаторийга нечестнийлик қилиб, бировнинг номи билан юборишим керакмиди?» — деб жавоб қилган эди... Мақолада сенинг номинг ўзинг танийдиган ва таппмайдиган беш-олти кишининг исм-фамилияси билан бирга қайд этилган эди, кўзларингга ёш қалқиб, шу жумлаларни энтикиб ўқидинг: «...сингари ҳалол, принципиал ва ташкилотчи мутахассисларни шафқатсизларча таъқиб этди, ҳар қандай йўллар билан бадном қилишга интилди...».

Давомини ўқиёлмай, деворга суяниб қолдинг. Юрагинг бутун вужудингни ларзага солгудек гурсилларди. Адолат бор экан-ку! Бор экан-ку ҳақиқат! Албатта, бор! Адолат албатта боқий! Ҳақиқат албатта мангу! Йўқса, одамзоднинг ер юзида қумурсқадек сурғалиб юришидан ҳеч қандай маъно йўқ!..

Куз оқшомларининг бирида касалхонадан чиқдинг. Уч кундан кейин обкомга чақиринди. Бординг. Суҳбат қисқа бўлди. «Ўртоқ Муродов, вазиятни кўриб турибсиз. Бизнинг ҳамма гапдан хабаримиз бор. Кеч бўлса-да, энди бу хатони тузатишимиз керак. Ўзингиз ишлаган ташкилотга

юборсак, борасизми? Коллектив сизни талаб қилипти. Мана, ишчиларнинг хати, имзоларни кўряписизми? Лекин олдиндан айтиб қўяйлик: аҳвол жудаям чатоқ. Бўронов пэмкани чўктириб қўйди, иши терговда. Борадиган одамга ниҳоятда оғир бўлади. Нима дейсиз?»

Нима деярингни билмай қолдинг. Худди эртақдагидек эди-да, ахир! Одамлар... одамлар сени унутмаган экан-да!.. Кўнглингда алам-армонлар, таассуфлар қат-қат, бироқ хозир майда-чуйда гиналару арзимас аразларнинг мутлақо ўрни эмас эди. Бир четда томошаталаб бўлиб илжайиб туриш эмас, қўлга супурги олиб нўнанақ босган майдонларни тозалаш керак эди. Ахир, осмони фалакда куёш нур сочиб турибди, боғу боғчаларда гуллар очилган, дарахтлар шохда қушлар валфажр ўқийди — ҳаёт давом этмоқда: ахир, ошиқ-маъшуқлар роз айтишиб қовушмоқда — кимдир уларга уй-жой қуриши керак; эрта-индин улар ширин-шаккар фарзандлар кўради — кимдир боғча бунёд этиши керак; ҳадемай шу мурғак гўдаклар ўқишга боради — кимдир мактаб барио этиши керак! Сен қилишнинг керак шу ишларни, сен — Султон Муродов!

Едингдами, ажойиб куз кунларининг бирида икки йил бурун мосуво этилган даргоҳингга ёруғ юз билан қайтиб борганинг? Оламда сендан бахтли инсон йўқ эди ўша кун!.. Ҳаммасини яна бошдан бошлаш керак эди. Мавлон-қуловлар бурчак-бурчакларда биқиниб ётарди. Иш демаганлари пўртанадек қайнаб тошарди — борлигинг билан шўнгиб кетдинг. Аммо бошингдаги мана шу чидаб бўлмас оғриқ...

Энди ишлайдиган, энди яшайдиган ажойиб кунлар келган эди, Султон оғайни. Алам қилмайдими, шундай пайтда сафларга ярамай ўтирсанг! Ахир, бу қандоқ бедодлик, қандоқ бедодлик!»

* * *

Улар шовқин-сурон билан, қуюндай бостириб келишди. Жияни билан жўрасини кўриб, унинг баҳри дили очилиб кетди: иккаласи ҳам ёш, ўктам, кўзлари чақнайди, вужудидан навқиронлик ёғилади...

— Туринг-э мундай, ётаверадими шу, минг қўйли бойдай! — деб вағиллади Камол эшиқдан кирган замон. — Ё бел-мел синиб кетганми? Бу ернинг жононлари шўх, қўймайди!

— Хўш, Султон ака, — деди Абдулла салом-алиқдан сўнг, — қаёқлардан сўраймиз энди? Яна ўрмон қирққани

кетяпсизми? Сизнинг дастингиздан тайгада ҳам ўрмон қолмади, дейман!

Султон илгарги бир-икки марта ёғоч материаллари ундириб келгани Сибирь томонларга борган, жияни шунга шама қилмоқда эди.

— Тўғри айтасиз, — деб кулимсиради у. — Йўқ, бу гал сафаримиз қисқа. Томоша қилгани келдик-да шахрингизни.

— Сизларни кўрмай, деб-а?

— Э, бўлди-да, ҳадеб гинахонлик қилаверасанми! — деди Камол ёлгондан қовоқ уйиб. — Мени шунақа амаким бўлганда, тўй қилиб берардим. Сенга бир малол ийўқ, оғирлиги йўқ. Ҳангоманинг ҳаммаси бизнинг уйда-да! Эрталабдан эшик жириглайди. Аранг туриб очаман. «Ассалому алайкум, ака, танимадингизми, ўтган йили Омонқўтондаги чойхонада бирга чой ичиб эдик, хўв чинорди тагида, эсингиздами. ҳа-ҳа, ўша Сайфулломан, шуйтиб, десангиз, бир шаҳарлаб келиб эдик, гастинса-пастинса қилиб юрамизми, шундоқ огайнимиз турганда, хафа бўлади, деб, мана, жўраларни эргаштириб келяпмиз-да. Ҳай, Омонтурди, юрингизлар, носингни ташла-е, касофат!» — У афтларини буриштириб, ўзини минг кўйга солиб шундай муқом қилардики, Султон билан Абдулла кулиб юборишди. — Ҳай, баъзан ўзимга ётишга жой қолмайди уйда. Шартта калитни кўноқларга бераман-да, ўзим бирор жўрамникига кетаман. Лекин манави жиянингизда одамгарчиликдан «о» ҳарфи ҳам йўқ, кечаси борсангиз, эшигини ҳам очмайди. Хор бўлиб меҳмонхонага бораман. Тошкент паспорти билан у ерга кўймайди, охириги трамвайга ослиб, бир амаллаб, она вокзалга етиб оламан, иссиққина...

— Шунинг учун сира уйингда ётмас экансан-да! — деб кесатди Абдулла.

— Ҳе, менга осон дейсанми, жўражон! Вазифам оғир, Абдулмалик, вазифам оғир! Мана, шу бугун ҳам саккизтаси бостириб келган. Билмадим, ҳали Султон акаям бораман деб қолса... — У қув кўзларини қисиб, «оламшумул ғусса» га ботди.

— Э, мен Камолжониникига бориб ётаман, деб меҳмонхона билан ҳисоб-китоб қилиб кўйган эдим-ку, — деб илжайди Султон...

— Вой-бўй! Абдулла, жўражон, ахир бир куп қамалиб кетаман-да, мана кўрасан! Уйда гастинса очган, деб қамалиб кетмасам эди! Вой, энажоним-эй! Майли, жўражон, ўлсам, менинг қабримга «Меҳмондўст меҳмон эди», деб ёздириб қўярсан, хўинми?

— Бекорларни айтибсан! — деди Абдулла сигарет тутатиб. — Ўлиб қутулмоқчимисан? Бари бир бугун уйингга борамиз!

— Оҳ, шўрим қурсин, шўргинам қурсин! Аслида, ўзим аҳмоқ эканман — хотиннинг ҳам бир соқовини олганман!

Султоннинг дилида заррача бўлсин ғубор қолмади, хаёлида яна ўша сатрлар чарх урди, лекин бу сафар надомат ва афсус туймади: «Сен узоқ яшайсан, ҳаммадан зиёд, хали тойчоқларинг ўйнаб юрибди...»

— Начора, кетдик бўлмаса, уйда анави истилочилардан бирор бурда қотган-қутган нон омон қолгандир, — деди Камол ўрнидан туриб уҳ тортаркан.

— Кетдик, — деди Султон ҳам костюмини кийиб. — Хўш, хозир Тошкентда энг яхши ресторан қайси?

— Биз борадиган рестораннынг ҳаммаси яхши, — деди Камол шоша-пиша.

— Э, ресторанны нима қиласиз! — деди Абдулла асабий тиришиб. — Фақат пулни шилади, шовқин, бир бало примтиклар беради, оғизга олиб бўлмайди. Кетдик уйга. Ярим косадан шўрва ичиб, гурунглашиб ўтирамиз.

— Шўрвангни ўзинг ич! — деб ғудранди Камол ва меҳрибонлик билан Султонга юзланди. — Парво қилманг, бу қишлоқини ўттиз йил кишиш билан боқсангиз ҳам одам бўлмайди. Мен сизга айтсам, рестораннынг энг яхшиси — Киночилар уйида! Тошкентнинг бутун гуллари кечқурун шу ерда йиғилади...

— Тошкентнинг бутун пуллари, десанг-чи! — деб тўнғиллади Абдулла.

— Жим ўтир, қишлоқи! Қишлоқи ойнимқиз! Сенда заррача одамгарчилик бўлса, озиб-ёзиб бир келган амакингни бетон каталагингга обориб қамармидинг?! Нима, Султон ака кўрмабдим бунақа каталакни? А, Султон ака? Ўзингиз қанчасини қуриб ётибсизу бунақани!

Султон кулимсираб бош ирғади.

— Меҳмон — отангдан улуг, деган машойихлар. Меҳмоннинг кўнглига қараш керак, уни шаҳарнинг энг диққатга сазовор жойлари билан таништириш керак, пўкак-бош! Менга ўхшаган диққатга сазовор одамлар билан улфат қилиб кўйиш керак, англадингми, манглайи қора? — Камол ҳамон жағи жағига тегмай жавраб борарди.

— Сенинг ниманг диққатга сазовор экан? — деди Абдулла эшикни очиб, Султонга йўл бераркан.

— Менинг ҳаммаёғим диққатга сазовор! Тилимни айтмайсанми, лоақал, бунақа...

— Ёгда қовуриладиган тил, — деб луқма солди Абдулла.

— Тилимга тил теккизма, бетамиз! Нега эшикка кўндаланг бўлиб олдинг, худди бир нарсага ўхшаб...

Султон уларнинг беғубор даҳанаки жангига, беозор лақиллашларига оҳиста қулоқ тутиб келаркан, тагин Қудратни эслади, уни соғинганини, жуда қаттиқ кўргиси келаётганини ҳис этди. «Дўсти содиқ, қайлардасан? Чорласам, овозим етармикан? Қуни кеча сен билан худди мана шундай юрардик, яйраб-яшнаб; бутун шаҳар, пайинки шаҳар, бутун олам ўзимизники эди, дилда армон, юракда ваҳмдан асар ҳам йўқ, ҳаёт мангу қаҳқаҳадек туюларди...».

Такси бекатида яна жиндак мунозара бўлди. Абдулла сўнгги бор уйга қистаб кўрди.

— Эртага борамиз,— деди Султон унинг елкасига қўлини қўйиб.— Бугун шундоқ бир эркакча давра қилиб ўтирайлик.

— Уят-уят гаплардан айтиб...— деди Камол жиддий туриб.

Абдулла почор кўнди.

— Қани, замондошлар, олга бўлмаса! — дея Камол йўл бошлади.

— Хой, мунча вагиллайсан, секинроқ-да! — деди Абдулла унинг тирсагидан тутиб.

— Нар и тур-э, оғзимгаям хўжайинмисан! Кўрдингизми, Султон ака, бунингизни...— деб «арз қилди» Камол лабларини чўччайтириб.

— Парво қилманг,— деди Султон,— бу меҳмонхонани ўзимиз қурганмиз, қанча эркалик қилсак, ҳаддимиз сигади.

— Ростданми! Яшанг-э! Манави галчага ўзингиз тушунтиринг. Эшитдингму, манглаин қора, бу ерни ўзимиз қурган эканмиз!

— Лекин энди ўзимиз бузишимиз шарт эмасдир,— деди Абдулла илжайиб.

Ресторанда одам сийрак эди.

— Асосий воқеа — бир соатдан кейин,— деди Камол билагонлик қилиб.— Бу ернинг сунбул парилари ҳозир сўнгги кипригини бўяяпти. Эй, яхши-да! Ҳа-а, Султон ака, бундай парини? Ё бизни таклиф этиб қўйиб, энди пушаймон қиляпсизми?

— Йўғ-э,— деди Султон ва шоша-пиша кафтлари билан юзларини, пешонасини ҳорғин сидирди.— Қани, олинглар. Жиндак хаёлим кетиб...

Қачонки, ресторан остонасидан ҳатласа, ўша воқеа — Қодирқул «мингбоши»нинг туғилган куни эсига тушади, барча тафсилотлари секинлаштириб олинган кинолентасидай кўз олдидан бир-бир ўта бошлайди.

Улар Аянинг уйида танишган эдилар. Султон билан Қудрат бу ерга келгунича Қодирқул бир ўзи тўрдаги иккита хонани ишғол қилиб яшар, бекники бежоглиқ, дегандек, ўзи хон, кўланкаси майдон эди. «Мингбоши» деган рутба олийши унга Қудрат ҳиммат кўрсатиб ўз ёнидан инъом этди — сарғишсоч, найнов бу йиғит қўл узатиб: «Қодирқул», деганида у шилдираганча бориб таъзим қилди, товуши товланиб: «Ассалому алайкў-ўм, мингбоши почча!» — деди. Ая ҳам, Султон ҳам, ҳатто Қодирқулнинг ўзи ҳам кулиб юборишди. Қудрат умрида бор-йўғи битта спектакль — «Бой ила хизматчи»ни (уни ҳам телевизорда!) кўрган, лекин барча репликаю ремаркалари ёд бўлиб кетган эди.

Шу тариқа Қодирқул «мингбоши»га айланди-қолди.

У асли Намаганнинг тоғли районларидан, содда, бўшбаёвгина йиғит. Беш-олти йил бурун университетни тугатиб, аллақайси илмий тадқиқот даргоҳининг тупроғини ялаб ётарди. Ҳа, қўштирноқсиз, айни маънода — тупроқшунослик бўйича илмий иш қилиш ҳаваси билан юрарди. Аммо бу ишнинг қачон бошланишини ҳеч ким билмаганидек, қачон тугашини ҳам ҳеч ким билмасди. Қодирқулнинг тупроқшуносликдан кўра, санъат оламига, аниқроғи, санъаткорларнинг «ички» оламига муҳаббати баландроқ эди: ким қандай янги қўшиқ айтди, қайси артист қайси артистка билан топишди, ким ким билан ажрашди, фалончининг доирачиси истончининг гармончисига қайси тўйда нима деган, писмадончи тўрт йил бурун сотиб юборган машинанинг номери қанақа эди ва ҳ.к., ҳ.к. Бу соҳанинг у қомусий билимдони эди, фақат мазкур билимнинг нимага кераклигини бирор кимса билмасди, холос. Қодирқул ўқув хўжалиқларига боришдан безиллар — далаларнинг диссертация бўладиган бўлиқ тупроғидан кўра, шаҳарнинг чанг-тўзонини афзал кўрар эди. Оддийгина қилиб, очигини айтганда, у бунда нима учун қолганини, нима излаб юрганини ўзи ҳам билмайдиган юзлаб шаҳарсевар дўстларимизнинг бири эди.

Бир ёз оқшоми эди. Ая қизиникига кетган, ҳаво дим, каравотларни ҳовлига чиқариб, ярим яланғоч осмонга боқиб ётардилар, тўсатдан Қодирқул устма-уст хўрсиниб:

— Эҳ, укалар, қўли қисқалиқ қурсини, ўтиришимизни қаранглар, бугун тугилган куним-а! — деди.

Қудрат ўрнидан сапчиб турди, гизиллаб, яланг оёқ уйга чоңди, бир минутдан кейин деразадан бошини чиқариб қичқирди:

— Нега алдайсиз, мингбоши почча, йўқ-ку?

— Нима йўқ? — деб сўради Қодирқул оёғини талаётган пашшаларни шап-шап уриб.

— Календарда йўқ-ку, мана, ёзмаган-ку!

— Ҳа-а... — деб бепарво қўл силтади Қодирқул.

Султон ўқиб ётган китобини ёниб, бошини кўтарди. Қудрат қотган нон кавшаганча келиб Қодирқулнинг каравоти четига ўтирди:

— Оёғингизни уқалаб қўяйми, мингбоши почча?

— Боринг-э! — деди Қодирқул аччиқланиб ва терс ўгирилиб олди.

Қудрат сассиз кулиб, водопровод томон кетди.

— Нечага кирдингиз, Қодирқул ака? — деди Султон хиёл жимликдан сўнг.

— Ўттизга, — деди Қодирқул, кейин қаддини ростлаб, ёстиққа ёнбошлади-да: — Қаранг, дарров-а! — деб ҳорғин жилмайди.

Султоннинг дафъатап кўнгли бир хил бўлиб кетди.

— Туринг, Қодирқул ака! — деди ўзи ҳам кутмаган бир шахдамлик билан. — Ўттиз йилда бир ўттизга кирибсизу... Ҳой, Қудрат, қай гўрга гум бўлдинг?

— Нима дейсан? — Ҳовли этагидан — гира-шира қоронғиликдан Қудратнинг овози эшитилди, сал ўтмай ўзи ҳам кўланкадек судралиб келди.

— Қодирқул акам ўттизга кирибдилар, нима, ўтира-верамизми шундоқ? — Султон товушини атай баландла-тиб, унга синовчан тикилди.

— Қуллуқ бўлсин, «мингбоши» почча! — дея ҳиринглаб кулди Қудрат. — Қўйини сўяверайми? — Султоннинг ҳануз ўзидан кўз узмай турганини сезиб: — Нега бақраясан, менда бор-йўғи ўн икки сўм бор! — деди шаангиллаб.

— Хўш, ўн икки бўлса... — Султон стул суянчигидан шимини олиб, киссасини кавлади. — Мана, бизда тўққиз сўм экан...

Қодирқул индамай, ётган жойидан гижимланган беш сўмлик узатди.

— Эртадан кейин ойлук... — деди гуноҳқорона илжа-йиб. — Ўтган кунни Дадахоннинг концертига тушмага-нимда...

Қудрат аллақачон кийиниб бўлган, пулни ҳам, ташаббусни ҳам қўлига олган эди.

— Йигирма беш. йигирма олти... — деди у лаблари ичирлаб, сўнг қўлларини бир-бирига ишқаб, хуш-хандон жилмайди. — Қани, турсинлар, «мингбоши» почча, бу пулга сизни бемалол уйлантириб қўйсам ҳам бўлади. Зўр бир жонон бор, онасидан бошқа ҳамма ўнган, обораёми шуни?

Қодирқул, чиройи ёришиб, оғзининг таноби қочди. Троллейбусга тушиб, «Чинор» ресторанига келдилар. Қудратнинг йўлдаги ҳисоби бўйича, бемалол еб-ичиб, хурсандчилик қилиб, атир сенадиган қоровулга ўн беш тийиндан танга ҳам ташлаб чиқишлари мумкин эди.

Дарҳақиқат, бошда бинойидек ўтиришди. Таом, мусаллас, шарбат, кўкат, хуш кайфият, ёши ўтинқираган бўлса-да, серзавқ, сертабассум хизматчи аёл... «Мингбоши»нинг соғлигига, илмий ишларининг ривожига, унинг бир кун келиб академик бўлиб кетганида иккита ялангоёқ студентни унутиб юбормаслигига, тезроқ яхши жойлардан ато қилишига қайта-қайта қизгин тилаклар билдирилди. Қодирқул, чиндан ҳам онадан қайта тугилгандек бахтиёр эди. Афеуски, одамзод ғам-ташвишдан бошқа ҳамма нарса-нинг чексиз давом этишини истайди. Бўлмаса, ўша бахтиёрликка заха етмай туриб астагина чиқиб кетишлари мумкин эди, тамшаниб қолишда ҳам қанчалар лаззат бор, ахир! Лекин...

Лекин шу пайт ердан чиқдимиз, осмондан тушдимиз, столларининг ёнгинасида мода журналининг муқовасидагидек башанг кийинган икки йигит ва Қудратнинг таъбири билан айтганда, бир жуфт қиз пайдо бўлди. Йигитлар «мингбоши» билан қучоқлашиб-ўпишиб кўришишди, улар билан ҳам гўё минг йиллик қадрдонлардек қуюқ омонлашишди. Давра ўз-ўзидан кенгайди. Султон бу йигитларнинг исмидан бошқа ҳеч нарса — кимлигню Қодирқулга қандай алоқаси борлигини билмади, билолмади. Қудрат эса аллақачон ҳолвайтардек сув очиб, ёнида ўтирган кулча юзли, жамалаксоч қизга хушомад қилишга тушиб кетган эди. Йигитларнинг бири буюртма берди, кўп ўтмай янги ва янги, хилма-хил ноз-неъматлар келди. Бир оздан кейин туриб, қизлар билан навбатма-навбат рақс тушдилар. Султон пайт пойлаб, Қодирқулдан сўраб оламан, деб уввало уринди — беҳуда, қизларнинг иккинчиси «мингбоши»нинг атрофида парвона эди. Яна ҳазил-хузул билан ширингина гурунг давом этди. Пайдар-пай қадах айланди, латифа устига латифа... Бир маҳал «мингбоши» билан Қудрат қизларни тагин рақсга таклиф қилиб, даврага тушдилар. Султон йигитлар билан қолди. Ҳамманинг нигоҳи ўртада — рақс тушаётганларда, ғаройиб мусиқа гумбурлайди, кўнгилда титратма, кўзлар тўла ҳаяжон. Бир пайт ёнига қараса, йигитларнинг бири афтини буриштириб ўқчианти, иккинчиси унинг тепасида сув тутиб турибди, шунда ҳам қўли кўксенди, Султонга боқиб хижолатомуз илжайди: «Сал мазаси қочиб қолди ошнамизининг, кечирасиз-

да, биз ҳозир...» «Бемалол, бемалол, — деди Султон, — бир совуқ сувга юзларини ювсалар...» «Ҳе-я, парво қилманг, болаймиз, — деди йигит шеригини аста етаклаб, столлар орасидан олиб ўтаркан. — Ўзингиз ўтириб турасиз-да, узр...»

Султон бош иргаб, яна рақс тушаётганларга тикилди.

Йигит рост айтган экан: чиндан ҳам болади — беш минут, ўн, ўн беш минут ўтди, бир соат, икки соат, мана, ўн беш йил ўтди, аммо Султон қайтиб уларни кўрмади! Ҳатто афт-башираси қанақалигини ҳам минг урингани билан эслаёлмайди. Баланд бўйли бир йигитнинг қўлини кўксига қўйиб хиёлатли илжайиб турганигина ёдида қолган, холос. Бу галати, сирли улфатлар «онасидан бошқа ҳамма ўпган» икки қизни, шоҳона дастурхонни, серзавқ, сертабассум ва сержаҳл хизматчи аёлни, эшик олдидаги столда минерал сув ҳўплаганча зеркиб ўтирган ёшгина милиционерни, жон олгувчи муסיқаю шўх рақсларнинг барча-барчасини «мингбоши»га, Султон ва Қудратга — унинг чўнтагидаги йигирма олти сўму қирқ икки тийни ва беш дона трамвай абонементига қолдириб, қандай пайдо бўлган бўлсалар, шундай ими-жимиди ғойиб бўлишди. Қизлар шерикларини лоақал кўнгил учун бир оғиз сўрамаганидан сўнг Султон нақадар чув тушганликларини англадию иситмаси чиқиб кетди. «Мингбоши» билан Қудратга қараб фигони фалакка ўрлади: ҳеч гапдан беҳабар, қизлар билан хингиллаб ўтиришибди. Аста стол тагидан Қудратнинг оёғини босди.

— Ҳа? — деди Қудрат кўзини лўқ қилиб. Чамаси, суҳбати жонондан чалғитилганига бениҳоя оғринган эди.

— Бир чекиб келайлик, — деди Султон.

— Чекавер ўзинг, сигаретим қолмаган, — деди Қудрат бепарво ва яна эгилиб, қизга гапини маъқуллай бошлади: — Кейин мен шартта ўрнимдан турдиму...

Султон бўғилиб, қаршисидаги қўл-оёқли, тил-жағли бу тўнкага тикилиб ўтираркан, шартта ўрнидан туриб, унинг ёқасидан олишдек бемаъни истакдан ўзини базўр тиймоқда эди. Ахийри бир бало қилиб, арқон солиб судрагандек уни базўр четга олиб чиқди. Қудратнинг кайфию капалағи бир зумда учди-кетди, ранги гезариб, унга ёнишди:

— Ҳаммаси сендан бўлди! Ётувдик тинчгина! Ҳе, тугилмай ўлсин «мингбошинг!» Мен билмайман, тўласини энди ўзи!

— Бўкирма. Нима қилдик энди?

Қудрат алам билан вишиллади:

— Тузукроқ қарадингми у ёқ-бу ёқни?

Тасдиқ жавоби олгач, бирдан бўшашиб:

— Юр, биз ҳам... секингина... — деди.

— «Мингбоши»-чи? — деди Султон иккиланиб. — Ўлади-ку?

— Ҳе, ўлмаса, ўмбалоқ ошсин-а! Касофат, шундай кунда туғиладимиз келиб-келиб!

— Кунга нима қинти? — Султон беихтиёр кулиб юборди.

— Ўн учинчи бугун, ой ҳам тутилади кечаси.

— Ойни қўйсанг-чи, ўзимиз тутилиб ўтирибмиз-ку...

— Нима қилдик, а? — Қудратнинг қудратидан заррача асар қолмаган, шу тобда дунёдаги энг ношуд-потавон кимсага айланган эди. — Соатимни берсаммикан? Олмайди, бошига урадимиз, буям тўхтаб ётибди!

— Чақир анави «мингбошини», — деди Султон ўйланиб.

— Сен бориб оёгини бос, шу ерга келсин.

Султон икки қадам жилиб, тўхтади:

— Тагин мени ташлаб, а? Худди Учқўргондан кўрсатаман! — деди муштини дўлайтириб.

— Оббо, юрагинг чиқмасин! Фалокат босмаса, шу бугун сенларга қўшиламанми? Консервамни еб ётувдим-а, тинчгина...

Беш минутдан сўнг Қудрат билан «мингбоши», аниқроғи, унинг сурати стол ёнига қайтиб келди. Қудрат энгашиб, Султоннинг қулоғига:

— «Мингбоши» тилдан қолди, — деб шипшиди, сўнг гўё ҳеч нарса бўлмагандек қизларга юзланди: — Хўш, жононлар зерикиб қолмадимиз? Мана, битта янги: бир кун кечаси Афанди хотинига...

Султон унинг афт-ангорига қараб, «бир иложини топгандир-ов», деб ўйлади, ичини тирнаётган ит ҳам «чарчаб, чўзилди». Бироқ айни паллада у Қудратнинг азбаройи қўрққанидан ўзини дадилликка уриб ўтирганини қаёқдан ҳам билсин! Бир-икки им қоқиб, «мингбоши» дан сир олмоқчи бўлди, аммо унинг тилдан қолгани рост шекилли, чурқ этмай ўтирарди.

У асаблари қақшаб, бу дилгир воқеанинг қандай бўлса-да, тезроқ тугашини бетоқат кута бошлади. Хизматчи аёл ҳам юзидаги табассумлари сўниб, уларнинг ёнидан жиддий қиёфада тез-тез ўтиб қолди. Қудрат, оғзи гапда бўлгани билан, кўзи эшикда экан, бир пайт сапчиб ўридан туриб кетди:

— Ражаб акам! Э, Ражаб акам!

Сўнг гулихандондек яшнаб, қизларга: «Бир секунд»,

деди-да, Султонга кўз қисиб имлади: «Юр». Султон ҳайрон, индамай, «ўлганнинг кетидан шаҳид бўлиб» эргашди.

Қудрат тарс-турс босиб, зал этагидаги нимқоронғи, хилват бурчакка қараб юрди. Энг пойгакда басавлат, сочлари кумушранг ялтираб турган, дўниидек қоринчаси кўйлагини туртиб чиққан қирқ яшар чамаси бир киши билан қорачадан келган, ранги совуқроқ бир жувои ўтиришарди.

— Ассалому алайкум, Ражаб ака! — деди Қудрат қирот билан.

Ражаб ака деганлари чўчиб тушди, апил-тапил кўлини аёлининг тиззасидан олиб, дув қизарди, беўхшов илжайди:

— Э, э, Қудратбойми? Ҳа-а, бундай бемаҳалда?

— Ассалому алайкум, опаюн! Яхши ўтирибсенларми? — деди Қудрат пинак бузмай. Аёл билинар-билинимас бош ирғаб кўйди. Қудрат стул суриб жойлашиб ўтирди, Султонга ҳам манзират қилди. — Ўтир, ўртоқ. Ҳа, ҳорманглар энди? — дея Ражаб акага қаради у.

Ражаб ака баттар довдираб гўлдиради, дастурхонга таклиф этаверди.

— Ишлар яхшими? — деди пешонасини дастрўмоли билан артиб. — Ўқиш қалай?

— Зўр, — деди Қудрат олдидаги фужерни тўлдириб минерал сув қуяркан. — Ўзингиздан сўрасак? Малака кўпайиб қолдими? Жуда камайиб кетган экан-да, а? Ҳе-хе...

— Кўрмайсизми, қариганда ўқийсан, деб... — Ражаб ака зўрма-зўраки кулмоқчи бўлди.

— Қариганда яхши-да, маза бўлади, — деб сирли ишшайди Қудрат.

Ражаб ака бу ганин эшитмаганга олди.

— Хўш, қишлоққаям бориб турибсизми?

— Ҳа, ўтган ҳафта келдим, — деди Қудрат, сўнг Ражаб аканинг кўзига тикилиб: — Ошачамни кўрдим, қаранг, худди билгандек, поччангизни учратсангиз, салом айтнинг, деган эдилар, айтиб кўяй, қиёмат қарз...

«Ў, ўлдирди-ку!» деди Султон ичида ва зимдан аёлга разм солди: ерга тикилиб олибди, лаблари қимтилган, ҳозир туриб жўнайдигандек...

— Ҳай... — деди Ражаб ака тиш суғуртираётгандек инқиллаб ва кўзлари мўлтиллаб, Қудратга ёлворди.

— Жиянчаларни кўрдим, ҳаммаси соғ-омон экан, — дея бамайлихотир давом этди Қудрат. — Айниқса, кичкина ўғилчангиз, Бунёдмиди оти, жудаям ширин бўпти, шунақанги шўх...

Яна мусиқа янгради. Қудрат Султоннинг оёгини жонжаҳди билан босди.

— Зўр-а?

Султон унинг ниятини англаб, аста ўришдан турди, аёлниинг рўпарасига келиб, нақ Монпарнаста тарбия кўрган аслзодалардек, тавозе билан бош эгди:

— Рухсат этинг?

Рақс тугаб, стол ёнига қайтиб келганларида, Қудрат билан Ражаб ака апоқ-чапоқ, икковининг ҳам рангига қон югурган, тинмай хахолашар эди. Беш минутча ўтириб, хўшлашдилар.

— Энди эрталабгача давом эттирсак ҳам бўлади, — деди Қудрат дарров кўрган кунини унутиб.

— Валдирама. Нима қилдинг? Ким ўзи у?

— Сўрама, соз бўлди. Сельпонинг раиси. Бизга жиндай поччабашара бўлади. Ўзи етказди-да, хайрият-э! Пулини олаётганимда хурсанд бўлганини бир кўрсанг эди!

— Йўғ-э! — деди Султон ишонқирамай.

— Жон ука, шу гап шу ерда қолсин, деб шундай эланади!

— «Мингбоши» поччангга раис поччангдан оберибсан-да?

— Ҳе, «мингбоши» поччамни... Ўтиргандир кўриқчига ўхшаб?

«Мингбоши» чиндан ҳам полиздаги кўриқчининг ўзи бўлиб ўтирарди. Энг қизиги шундаки, ташқарига чиққач, у сўкиниб:

— Э, помард экап-ку, оғайниларингиз! — деди.

— Қанақа оғайни?! — деб чувиллади Қудрат бошини чангаллаб. — Э, танаймайсиэми ҳали?

— Қаёқдан танийман?

— Ахир, ўпишиб кўришдингиз-ку? — деди Султон бўғилиб.

— Ўзлари лабини чўзди, ўпишавердим-да, — деди Қодирқул елка қисиб.

Учаласи тажанг, даргазаб бўлиб, бир-бирига қарадию... бирданига кулиб юборишди. Айниқса, Қудрат қоринини чангаллаганча, сочлари тўзгиб-тўзгиб кулар эди:

— Қойил! Ўғрини қароқчи урибди, қойил! «Мингбоши»нинг туғилган куни! Битта-яримта қаламкашнинг кўлига тушса, албатта комедия қилади!

... Султон ўша қайтарилмас ёшлик завқларию эрмакларини юраги тўлиб-тўкилиб эсларкан, ўз-ўзидан жилмаяр, чехраси ёришиб, лаблари пичирлар эди: «Ажойиб кулар эди, ажойиб дамлар... Бари ўтди, бари, энди минг излаганинг, минг бўзлаганинг билан у дамларни топа олмасан...»

Нимқоронги зал энди гавжумлашиб қолган. музика ҳаддан ташқари қаттиқ гумбурлар, Абдулла билан Камол бир-бирининг гапини эшитмаганидан, бақриб-чақирганча тортишмоқда эди.

— Э, бекорларни айтибсан! — деб бош чайқарди Камол. — Лақиллатиб бўпсан! Марадона ўйнамаган бўлса, голни арвоҳи урадимми?

— Ия! — Абдулланинг кўзлари ола-кула бўлиб кетган эди. — Нега ўйнамас экан? Иккала голниям сен ургандинсан балки?! Тавба, гапини қарангу! «Барселона» ўйнармишу Марадона бўлмасмиш! «Эвертон» ютқазганда инглизлар «Уэмбли»ни портлатиб юборай деган эди-да!

— Йўқ, йўқ! — деб бари бир кўнмасди Камол. — Марадона йўқ эди, аниқ биламан! Хоҳлаган нарсангдан гаров ўйнаймиз!

— Бўпти! — дея қизишиб қўлини чўзди Абдулла. — Бўлмаса, ким урган эди голни?

— Мен қасдан билай? — дерди Камол кўзларини пирпиратиб. — Тўрт йил бурунги гап бўлса...

— Ҳа, билмасанг, нега гапирасан? — деб тантана қиларди Абдулла. — Билмаган нарсангни нега гапирасан?

— Нега гапирмас эканман? — дерди Камол ҳамон таслим бўлгиси келмай. — Мен ўзим ўша ўйинни кўрмаганман, аммо бошимни гаровга қўйиб айтаманки, Марадона ўйнамаган!

Абдулла гап тополмай чўзиб хуштак чалиб юборди.

Султон мийиғида қулимсираб, баҳса қулоқ солиб ўтираркан, андуҳ билан ўйларди: «Нақадар бахтлисиз, эҳ, гофил иниларим! Шунинг учун ҳам бахтлисизки, бахтли эканингизни билмайсиз! Қуриблар кетмайдими ўша Марадонаю «Эвертон», шугина нарса деб, бир-бирингизнинг дилингизни сиёҳ қилиш, шодумон дамларингизни яқсон қилиш шартми! Ахир, умр ўтяпти, умр, бебаҳо, бебаҳо умр, унинг ҳар лаҳзасини байрамга айлантириш керак, ҳар лаҳзасини! Кейин кеч бўлади, кеч!..»

— Сиз нима дейсиз, Султон ака? — дея дабдурустан сўраб қолди Камол.

— Менми? — У бир зум ўйга ботди, кўзларини қисиб: — Мен, қўйинглар, дейман, — деди.

— Ана холос!

— Йўқ, олдин буни ҳал қилиб олмасак бўлмайди, — деди Абдулла жиддий.

— Беҳуда баҳсдан нима фойда?

— Фойданинг ҳаммаси шунда-да, — деди Камол илжайиб. — Бизнинг ишхонада бир одам бор. Танисанг керак, ака Фарҳод-да, — дея давом этди Абдуллага юзланиб. — Баҳе бойлашишни сендан баттар яхши кўради. Шу киши денг, Шукшининг ашаддий мухлиси эди, у ҳақдаги ҳамма янги нарсани йиғиб юрарди — сурати борми, суҳбати борми... Бирор киши Шукшини тўғрисида янги гап тошиб келса, суюниб кетганидан дарров бир нодир китоб совға қиларди. Бир кун эрталаб хонада ишлаб ўтирган эдик, кўшни бўлимдан бир ҳамкасбимиз бош суқиб қолди: «Ака Фарҳод, эшитдингизми, Шукшини ҳақида зўр янгилик?» «Хўш, хўш?» — деди ака Фарҳод ҳовлиқиб. «Олдин келишиб олайлик, эвазига Фолкнернинг бир томлигини берасиз, маъқулми?» «Хўп, айттинг!» — деди ака Фарҳод сабр қосади тўлиб. «Шукшини ўлибди, — деди ҳамкасбимиз, гўё ариқдан бир шёла сув ичдим, дегандек бамайлихотир. — Мана, газета... Хўш, ака Фарҳод, китобни қачон оламиз энди?»

Султон Шукшининг деярли барча асарларини ўқиган, фильмларини кўрган, юрагида дарди бор бу одамни оғасидек яхши кўрарди, бу гапни эшитиб, титраб кетди.

— Кейин-чи? — деб сўради бирпас ўтиб.

— Олди китобни, қўймади, — деди Камол.

— Ёнрай-а!

Бир нафас сўзсиз қолдилар.

— Шундоқ одам ҳам ўтиб кетди-я! — деди Камол бош чайқаб.

Султон ҳорғин тин олди. Гап шунда-да, укажон, деди хаёлан, ҳаммамиз ўтамиз, ҳаммамиз ғанимат, лекин нега ўзимизни мангу ўтмайдигандек тутамиз?.. Мана, ҳадемай бу оқшом ҳам ўтади, яна тонг отади, кун ботади, ким билсин, эрта-индин балки шу ерда мени ҳам худди шулардек йўқлаб, гуссага ботиб ўтирарсенлар...

Бу тушқун хаёллардан кўнгли ер бўлиб чўкиб бо-раётганини сезди, гўё улардан қутулмоқчидек, почор илжайди:

— Нега бундай ўтирибмиз ўзи, Камолжон? — деди. — Тажанг, дилгир. Яхшиси, боя айтганингиз, уят-уят гаплардан...

Камол ҳам кулимсиради.

Саҳнага баланд бўйли, озгин, лўллинамо бир йиғит чиқиб кўшиқ бошлади. У секин, бирмунча хирқироқ товуш билан машҳур кўшиқни қуйлар, бояги жазавакор гумбур-гумбурлардан сўнг далалар нафаси янглиг ёқимли бу таро-

на кўнгилга янада қадрдон ва азиз туюлар эди. Йиғит сахна ўртасидан қўзгалмай, дераза оша олисларга кўз тиккан, гўё ўша томонда термилиб турган кимгадир ўзининг ишқ йўлида чеккан азоб-уқубатларини ёруғ бир ҳасрат билан оҳиеста сўйлаб бераётгандек эди:

Қайдасан, севгилим, қора кўзлигим,
Севгили юлдузим, ширин сўзлигим...

Зал жимжит, шикаста оҳангларга маҳлиё эди.

Султон бошини кўтармай, хаёлан такрорлаб тинглади, кўшиқ тингач, Қамолга қараб:

— Яхши-я? — деди.

— Яхши-ю... яхшимас-да, — деди Қамол тагин майна-возчилигини бошлаб. — Маҳорат зўр, лекин юракнинг иштироки камроқ.

— Баъзан пухаси аслидан кўра зўрроқ туюлади, — деди Абдулла сигарет тутатиб.

— Э, нима деясан, Нозим аканинг ўзи қандоқ айтган буни, э! — дея жойидан бир қўзгалди Қамол.

— Яна тортишмоқчисан-а? Мен ҳам шунини айтганиман, ахир! Бе, ким унга етказиб айта олади!

— Қизиқ экан-да, ўзи-ку, йиғирма йиллар бурунги кўшиқ, оҳанги ҳам, ижро ҳам шундоқ ўша давр нафаси, лекин қургур... ҳалиям юракни ўртаб юборади-да!

— Бизнинг ёшлигимиз шулар билан ўтган, — деди Султон ўйчан. — Мен буни биринчи марта олтинчи еттинчи йили, Украинада, Черкасси деган шаҳарда эшитганиман.

— Сиз ҳам жуда кўҳна одамсиз-а, Султон ака, нақ тош асридан келаётганга ўхшайсиз! — деб кулди Қамол. — Нима бало, ўша пайтдаям ўрмон қирқармидингиз?

— Султон акам уч йил у ёқда ўқиган, индустриаль техникумда, — деди Абдулла. — Нозим акага ош қилиб берганингизни айтинг.

— Э, нимасини айтади!

— Хай, айтсангиз-чи!

— Бир кунини, эрта кўклам эди, совуқ, изгирин. Совуқ шунақанги зўр эдики, кечаси пальто кийиб ётсак ҳам, тишимиз-тишимизга тегмай тақиллаб чиқарди. Дийдираб дардан қайтиб келаётсак, ҳаммаёқда афиша: Нозим Қодиров гастролга кепти! Юрагимиз чиқиб кетди суюнганимиздан. Ётоққа чоңдик, соқол қиртишлаб, уникиб кетган шимларга дазмол босиб, арағ кунини кеч қилдик. Кечқурун энг зўр қизларни бошлаб концертга бордик, тумонат одам...

Э, лекин, бир айтди, бир айтди, қарсак чалавериб залдагиларнинг ҳам қўли қавариб кетди. Ёнида синглиси ҳам бор. Биз ҳам топган-тутганимизга гул оборган эдик, қўмиб юбордик ўзиниям. Гердаийиб ўтирибмиз, ўзбек, Ўзбекистон, деган сўзнинг маъносию қадрига шунда етдим, укалар!.. Одам қараган сари қарагиси келади: ёш, келишган, уч соат тўхтовсиз айтди — қани товуши қилт этса! Гўё ашула айт-маяптию шунчаки сиз билан дардлашиб ўтиргандек, оғиз очганини сезмайсиз. Ўзбекча айтди, туркманча, ҳиндчаю французча... «Араб танго» сини бошлаганида, ў!.. Эҳ, ажойиб кунлар экан-да! — Султон, олис ўтмиш хотирасининг ёди билан ҳаяжонланиб кетганини сезмай ўтирарди. — Концертдан кейин меҳмонхонасига бостириб бордик, хурсанд кутиб олди, чарчаганига қарамай, ётоққа судрадик. Борди! Қизил сабзи билан бирпасда ош дамладик, шундай яхши ўтирдикки... Еқубжон деган ўшлик бир бола бўларди, доим сини узилиб ётадиган дутори бор эди, кўтариб келиб қолди. Бирор нарса айтиб берсангиз, деб... У одам секин кулди, «Жоним билан», деди. Дуториниям сайратиб юборар экан, лекин! «Сайдинг қўя бер, сайёд...» ни айтди... Эсимда қолгани шуки, ўша кунни кечаси ётоқхонада совқотмай ухладик...

Саҳнадаги йигит энди оммабон бир лапар бошлаган, ҳозиргина бояги маъюс, дилкаш қўшиқни қандай дард ва маъсумият билан айтган бўлса, бу бачкана ашулани шу қадар енгилтаклик билан ижро этарди.

— Бечора, бинойиндек овози бор экану дид масаласи... — деди Абдулла ачиниш.

— Ҳа, яхшигина косиблиги кўриниб турибди. Тўғрими, Султон ака?

Султон индамай бош ирғади.

— Нозим ака бўлганда... — Камол тўсатдан Султонга тикилиб: — Эй, менга қаранглар, бормаймизми ҳозир? — деб қолди.

— Қаёққа?

— Нозим аканикига.

— Уйига-я? Йўғ-э!

— Бемаҳалда, ноқулай... — деб гудранди Абдулла.

— Нима деб борамиз, қизиқмисизлар! — Султон кескин қўл силтади.

— Э, нимаси бемаҳал? — Камол қизишиб ўрнидан турди. — Қани, соат... мана, энди ўн бўпти. Ҳеч ноқулай жойи йўқ, кўргани келдик сизни, деймиз, икки оғизгина гаплашиб ўтирамыз, холос. Тугилганимдан буён ҳамма нарса-

нинг фақат арзон-гаров нухасини кўраман, аслига қачон етамиз. ахир! Хўш!

— Қайдам... — деб чайналди Абдулла.

— Кетдик, Султон ака, ўзимиз бораверамиз! Нима, иккиланиб? Сиздек эски кадрдонини кўрса, хурсанд бўлади қайтага.

— Э, Камолжон, не замонлар ўтиб кетдию...

— Ҳечқиси йўқ! — Камолнинг қарори қатъий, энди уни асло қайтариб бўлмаслиги сезилиб турар эди. — Чақиринг, ҳисоб-китоб қилсин. Пулдан борми? Бораверамиз, сира хижолат чекманг. Биз бирор нима тама қилиб бораётганимиз йўқ-ку, тўғрими?

— Тоза ғалати бўлди-ку, а? — деди Султон гангиб.

— Нимаси ғалати экан? У одам халқ артисти, уйига халқи йўқлаб борса, менимча, албатта хурсанд бўлади.

— Оббо, сен халқмисан? Уйини билмасак... Лоақал ташишмисан ўзи? — деди Абдулла жойидан кўзгалмай.

— Бир борганман уйига. Кетдиг-э! Биз ҳам умримизда бирор марта кўнглимиз буюрган ишни қилайлик!

«Рост айтади, — дея армон билан дилидан ўтказди Султон, — умр бўйи ўзгаларнинг кўнглига қараб келдим, ўзимнинг кўнглимга қарашга заррача фурсатим бўлмади, мана, энди фурсат етди деганимда...»

Ташқари совуққина эди, кеча ёққан қордан асар ҳам қолмаган, осмон ойдин, ғуборсиз.

Бекатда такси кутиб туришаркан, Султон рўнарадаги кўп қаватли бинога разм солди. Баланд-баланд деразаларнинг барчасида чироқлар порлаган, фақат учинчи қаватдаги бир уйнинг ойналарида милт этган шуъла йўқ, лаҳаддек қорайиб кўринади. Хиёл ёришган кўнглини тагини ғашлик чулғади. Ким билсин, балки худди шу уйда кимсасиз бир бемор шифтга бемажол боқиб ётибдими? Эҳтимол, у бениҳоя ҳолдан тойгандир, ҳатто туриб чирогини ёқишга ҳам қурби етмай қолгандир?.. Балки унга энди на ёруглигу на чироқнинг ҳожати йўқдир... Эҳтимол, буни ҳозир бирор кимса билмас...

Потанини, бегона бир уйда ўчиб қолган чироқлар унинг дилида ана шундай ажиб ғалаёнлар уйғотди. «Чироқнинг ўчмасин», деган соддагина ҳикмат замиридаги теран инсоний маънони шу тобдагина юрак-юраклари зирқираб идрок этди...

Такси уларни ўн беш минутда манзилга элтиб қўйди. Озода, чарогон йўлакдан бирин-кетин бошлашиб, учинчи қаватга кўтарилишди.

— Бир китобда ўқиганман: машҳур кишиларнинг ху-

зурига кўпинча истиҳола қилиб одам зоти қадам босмайди, аммо улар ҳам баъзан бешиҳоя меҳрга зор бўладилар, — деди Камол ўзигами, уларгами далда бериш учун...

Торгина майдонча. Қора чарм қопланган эшик. Оқ тугма.

— Қани, Султон ака, марҳамат, — деди Камол уни олдинга ўтқазиб.

— Юраверинг, юраверинг.

— Менга қара, чакки бўляпти-да шу иш, — деди Абдулла атрофга алаңлаб. — Ҳар ҳолда... Сен қачон келгансан ўзи?

— Янги йил арафасида. Анор судраб олиб келувди. Кираверамиз, мучча қалтирайсан?! Бос кўнгироқни!

Кўнгироқ жириглади. Жимлик чўкди.

— Уйда бўлмаса, яхши бўларди... — Абдулла беихтиёр бир қадам ортига тисланди.

— Анор ким? — деб шивирлади Султон Абдулла томон энгашиб.

— Бир огайниси бор. Навоний театрида. Эй, Анор нима чаларди?

— Ким билади дейсан, — деди Камол елка қисиб ва тагин кўнгироқ тугмасини босди.

Эшик қия очилиб, остонада ўша таниш, қадрдон сиймо кўринди. Султон ялт этиб қарадию ҳайрон қолди: ўзгармаган, деярли ўзгармабди! Ўша-ўша қотма, навқирон вужуд, ўша тўлқин-тўлқин сочлар, ўша йирик, ёруғ гусса тўла туйғун кўзлар...

— Ассалому алайкум, Позим ака! — деди Камол вагилаб. — Ростини айтнинг, кўзингиз учганмиди-йўқми? Бир гала қароқчинни бошлаб келдим, қабул қилмай иложингиз йўқ.

— Камолжон? Э, келинлар, келинлар! — деди уй эгаси шошиб. Унинг озғин, чўзинчоқ юзида бир зум таажжуб зоҳир бўлди. — Қани, бу ёққа.

Султон билан Абдулла, машҳур санъаткорнинг салобати босиб, йўлакда қимтиниб туриб қолишди, бироқ Камол гўё минг йиллик қадрдондек у билан бетакаллуф кулишиб-қучоқлашиб кўришди-да, тагин сайрай кетди.

Узун йўлакнинг икки томони бўйлаб деворга катта-кичик, турли-туман расмлар осилган эди: портретлар, ёрқин ёз, маҳзун куз манзаралари, мойбўёқда чизилган нафис лавҳалар. Султон даҳлиз адогидаги сувратлардан бирига тикилиб қолди: Позим аканинг аллақандай қабарик, шиддатли бир услубда ишланган гайриодатий портрети. Ичинга ботган, теран бир дард, тафаккур ёлқини ёнган кўз-

лар. Ва шу чақноқ кўзларда бу одамнинг бутун сийрати мужассам эди.

— Нозим акамнинг ўзлари чизган, — деди Камол уст-бошини ечиб бўлгач, шерикларига юзланиб ва билагонлик билан сўради: — «Саратон» битдимми, Нозим ака? «Апор»-чи?

Нозим ака уларни тўрдаги хонага бошлаб кираркан, сезилар-сезилмас кулди:

— Битиб қолар...

Хол-аҳвол сўрашилгач, Нозим ака ўрнидан турди. айбга буюрмайсизлар, бугун ёлғиз эдим, болалар бувисини кўришга кетган, деб ошхонага чиқди, ҳаял ўтмай, қайноқ, аччиқ чой дамлаб кирди. Султон, умри бино бўлиб бундай хуштаъм, ўткир ҳидли чой ичмаган эди, таажикуб билан қўлидаги олмадек ичёллага тикилиб қолди.

— Цейлон чойи, — деди Камол унинг ҳайратини сезиб. — Нозим акам ўша ёздан онкелганлар, ўтган йили.

Ичёласини эндигина лабига олиб борган Нозим ака ўзини тутолмай кулиб юборди:

— Сиз ҳам икки оёқли архив бўлиб қолибсиз, Камол-жон.

— Бўлмаса-чи! — деди Камол инағини бузмай. — Ма-на буларни мен арқон билан судраб келдим. Нозим ака. Халқ артистининг уйига халқи бормаса, ким боради, дедим, тўғрими?

Нозим ака ҳам унинг дали-гули гапларига ўрганиб кетган шекилли, индамай бош ирғади.

— Хўш, энди сизга бир илмий савол. — деди Камол руҳланиб. — Архив бўлсам, бирйўла бўлиб қўяқолай. Минг тўққиз юз олтимиш еттинчи йил ўн биринчи март куни қаерда эдингиз?

Мезбон ҳайронлик билан шифтга боқди.

— Ким билади, дейсиз.

— Биз биламиз, деймиз, — деди Камол. — Ўша куни сиз Украинада, Черкасси шаҳрида, «Юбилей» маданият саройида концерт бергансиз. Эсладингизми?

— Ҳа... шундай бир гап бўлган эди, — деди Нозим ака ўйланиб.

— Концерт маҳаллий вақт билан тўққиздан ўттиз беш минут ўтганда тугаган. Кейин нима ишлар билан банд бўлгансиз?

— Ухлагандирман, — Нозим ака беозор жилмайди.

— Ҳамма гап шундаки, ухламагансиз. Ухлаб қолганингизда эди, ажойиб бир одам билан танишиш бахтидан маҳ-

рум бўлардингиз! Сиз индустриаль техникум ётоқхонасига боргансиз...

— Шошманг-шошманг! Сиз буларни қаёқдан биласиз?

— Терговхонада туғилган бу, — деб гудранди Абдулла эшитилар-эшитилмас.

— Нега билмас эканмиз? — деди Камол кўзларини пирпиратиб. — Бу дунёда ҳеч нарса изсиз йўқолмайди. Фақат подонларгина бунинг аксини ўйлаши мумкин. Хуллас, сиз ўшанда бир одам билан танишгансиз...

— Камолжоннинг даромади бугун тугайдиганга ўхшаймайди, — деб гапга аралашди Султон кулимсираб. — Нозим ака, эсингизда бўлса, техникум ётоқхонасида ўтирган эдик. Мен ўшанда учинчи курсда ўқирдим.

— Э-э! Ҳа-ҳа. ёдимга тушди! Жуда қаттиқ совуқ эди-я?

— Ҳа, эсингизда экан!

— Кечирасиз, исмингиз...

— Султон.

— Ҳа, Султонжон, рост айтасиз, совуқ эди. Ҳеч чида-ёлмайман совуққа. Биз Шарқ фарзандларимиз, қонимизда қуёш кезиши керак, лекин, билмайман... — У хушнуд кулимсираб, елка қисди. — Қаранг, шунча йил ўтиб кетибди-я!.. Соғ-омон бормисиз? Хизмат қаерда?

— Хизмат... Зарқўрғонда, Нозим ака. Уй қурамыз одамларга.

— Султон акам инженер. Студентлик пайтлари «Семург» меҳмонхонасини ҳам қурган, — дея шоша-пиша кўшимча қилди Камол.

Султон истеҳзо билан хаёлидан ўтказди: «Кўкалдош мадрасасини вазир Кўкалдош қурган!»

— Биз, очиги, Нозим ака, тўғри ресторандан келяпмиз, — деди у тарадудланиб. — Бир йигит чиқиб сизнинг кўшинингизни айтди. Тўсатдан сизни эладик, кўргимиз келди, бостириб...

— Раҳмат, — деди Нозим ака. — Султонжон, сиз хижолат тортаверманг, агар ҳадеб хижолат бўлаверсанглар, мен бундан баттар хижолатга тушаман. Майлими? Қани, чойга қаранглар. Кўчалар совуқ эмасми? Баҳор қачон келади, а? — деди у алланечук бир армон билан.

Камол кресло ёнидаги пастак стол устида ётган альбомлар, даста-даста китоблардан бирига қўл чўзди:

— Кўрсам майлими, Нозим ака?

— Бемалол, бемалол.

— Навоний! — деди Камол сабзаранг муқовали қалли китобни аста varaқлаб.

— Ҳа, кеча оқшом дадам раҳматли эсимга тушиб кетди.

Бу китоб улардан ёдгор. У киши узун қиш кечалари мана шундай деразанинг олдида, эски-эски китобларни варақлаб ўтирардилар. Мен жимгина томоша қилишни яхши кўрардим. Назаримда, дадам китобдан ниманидир излаяпти-ю, ҳеч тополмаётгандек туюларди. Бир куни: «Ҳадеб нимани қидираверасиз, дада?» — деб сўраганим эсимда. Дадам кулдилар-да: «Ўзимни қидирипман, ўғлим,— дедилар.— Мана, қулоқ сол: «Эл нетиб топгай мениким, мен ўзимни топмасам». Мир Алишер мана шундоқ деганлар, уқдингми?» — Нозим ака нафасини ростлаб оҳиста хўрсинди.— Ўшанда бу гап хаёлимга жуда қаттиқ ўрнашди. «Эл нетиб топгай мениким, мен ўзимни топмасам...» Мен бунинг маъносини энди-энди тушуяпман. Агар мен ўзимни, ўзлигимни топмасам, эл-юртим мендан нима баҳра топади, дегани экан. Афсуски, бу байт Навоийнинг қайси асаридан, қачон ёзилган — билмайман.

Узоқ жимлик чўкди.

— «Маҳбуб ул-қулуб» данмикан? — деди Камол тусмоллаб.

Нозим ака фаромуш бош чайқади.

— Қайдам... Ҳали на Навоийни биламиз, на ўзимизни...

— Энди, сизки шундай десапгиз, Нозим ака... — деди Абдулла қимтиниб,— бизга ўхшаган ялангоёқлар дунёдан дод деб ўтиши керак экан-да.

— Ҳе! — Нозим ака кескин қўл силтади.— Еш эканмиз, гўрлик қилиб ҳар нарсани қўшиқ деб айтаверган эканмиз. Мана энди, эласам, юрагим орқамга тортиб кетади...

Яна узоқ жимлик чўкди. Султон Нозим акадан кўз узмай ўтираркан: «Шу одамнинг ҳам армони бормикан, деб юрардим. Бор экан! — деб ўйлади.— Лекин бу қандай ажиб, ёруғ армон! Қани эди, ҳар кимсага фақат шундай армон насиб этса!»

— Навоийдан, Фузулийдан, Машрабдан айтишим керак эди. Қандоқ тоза, маъноли сўзлари бор экан уларнинг! Фузулийни қаранг-а: «Фалаклар ёнди оҳимдан, муродим шаъми ёнмасми?» Халқ қўшиқлари-чи? «Дутор чалиб ўтирсам, тори узилиб кетди, ёрим эсимга тушиб, кўнглим бузилиб кетди...» Сезяпсизми, қанчалик соф, содда, мардона! Ахир, мен шуларни эшитиб улгайганман, отам ҳам, онам ҳам айтишарди. Мен кўп адашдим, кўп...

— Нега ундай дейсиз, Нозим ака... — Султон унга ҳайроналик билан боқди.

— Мен Масиасга, Азнавурга эргашиб, уларнинг қўшиқларини такрорлаб, француз саҳнасига чиқдим. Ким билсин, нима хаёл билан шундай қилдим экан? Аллақачон

хайратни унутган французларни лол қолдирмоқчи бўлдимми? — У гамгин кулимсиради. — Аммо уларга, қанчалик буюк бўлмасин, иккита Масиаснинг кераги йўқ экан. Умуман, санъатда ҳар бир ҳақиқий ижодкор яғоналиги билан қадрли — мен буни кеч англадим, жуда кеч...

— Нозим Қодиров бизга шунинг учун қадрли-да! — деб яна луқма ташлади Қамол.

Нозим ака аста бош чайқади. Абдулла анчадан бери нимадир демоққа чоғлангандек тараддудланиб ўтирарди, орага чўмган бир оз жимликдан сўнг секин сўз бошлади:

— Бир гап... шу юрагимда қолиб кетмасин, Нозим ака. Қачонлардир сизни бир тошиб, раҳмат айтаман, деб юрардим у ҳеч... журъат қилолмасдим. Қарангки, бугун мавриди келган экан-да. Етти йил бурун Темирийўлчилар маданият саройида бўлган концертингизга тушган эдим. Очиги, ўша куни кайфиятим ниҳоятда расво эди: яхши кўрган қизим билан жуда қаттиқ уришиб қолган эдим, тамом, энди юз-кўрмас бўлиб кетсак керак, деб ўйлардим. Жанжал, ўша пайтда бизга ғоят муҳим, ҳаёт-мамот масаласидек кескин бўлиб туюлган қандайдир бир гап юзасидан келиб чиққан эди. Кейинчалик ўйлаб-ўйлаб ҳам унинг қандай гап эканини сира эслаёлмадим — аслида шундай арзимаган нарса экан... Хуллас, концерт бошланди. Тумонат одам, бир чеккада шумшайиб ўтирибман. Туриб-туриб, хўрлигим келади — концертларингизга доим у билан бирга тушардим, яйраб-яшнаб ўтирардик... Ҳозир эса қўшиқ ҳам қулогимга кирмасди, гоҳ ўзимни сўкаман, гоҳ уни айблайман. Бир маҳал нима бўлди, қандоқ бўлди — билмайман, бир парча қоғозга икки энли хат ёзиб, зал оша сизга узаттириб юбордим. Кейин ўриндиқда гужанак бўлиб олганча сизни бетоқат кузата бошладим. Ниҳоят, гуллар билан, мактублар билан бирга мен хат битган бир парча қоғоз ҳам қўлингизга бориб тегди. Шошилмай кўз югуртирдингиз. Гулдасталарни сахна четидаги столчага қўйдингизу негадир қўлингизда фақат менинг хатим қолди. Юрагим гурсиллаб кетди. Микрофон олдига шошилмай келиб, яна бир бор қоғозга қарадингиз, кейин: «Абдуллажон деган бир дўстимиз ўзи учун «Раъно» кўшигини айтиб беришимизни сўрабдилар. Жоним билан», дедингиз. Бошим кўкларга етди ўшанда, Нозим ака... Концерт тугаб ташқари чиқаётсам, эшикнинг олдида мўлтираб Раъно турибди, кўзларида ёш! У ҳам келган экан, бир бурчакда менидан баттар қийналиб ўтирган экан. Индамай келиб бошини эгди — бир лаҳзада ярашиб олдики. Билмадим, ўшанда сиз бўлмаганингизда, уни қай-

тиб топармидим-йўқми... — Абдулла охиста хўрсиниб, узун ҳикоясига яқун ясади.

— Қачон бўлган экан бу гап? Етти йил бурун дейсизми? — Нозим ака ўйланиб қолди. — Қайдам...

— Нозим ака, эҳтимол сизнинг ҳаётингизда бундай воқеалар кўп бўлгандир, аммо менинг умримда бир мартагина бўлган, лекин уни бир умр унутмайман.

— Э, аравани опқочмасанг-чи! Унутмайман, дейсану Раънога уйланганингда Нозим акани тўйга айтишни унутган экансану! — деб вағиллаб берди Камол.

— Йўқ, унутган эмасман, — деди Абдулла секин, — Нозим акани таклиф қилгани атай филармонияга борганмиз, Раъно билан. Тўйимизга келса-келмасалар, у кишига раҳмат айтишимиз керак эди. Афсуски, сиз у пайт касалхонада ётган экансиз.

— Ҳа-а, умрнинг ҳам ярми касалхонада ўтди, — деб қўл силкиди Нозим ака. — Ишқилиб, бахтли бўлган экансиз, мен хурсандман, Абдуллажон. Нега чой ичмаяпсизлар?

— Ичяимиз, — деди Камол қув кўзларини қисиб, — бу... қатағондан кейин чой асри бошланди-да: уйда чой, тўйда чой, ресторанда ҳам чой!

Ҳамма кулиб юборди.

— Агар истак бўлса, — деди Нозим ака кўзгалиб, — «совуқ чой»лардан ҳам йўқ эмас.

— Э, қўйинг, қўйинг! — деди Камол шоша-пиша. — Ҳазиллашдим-э! Янги мақолини эшитмадингизми? Ичар бўлсанг «совуқ чой», борар жойнинг совуқ жой!

— Оббо, Камолжон-эй! — Нозим ака кулгидан ёшланган кўзларини артиб, унинг елкасига қоқди. — Сиз билан ўтириш маза-да!

— Шу гапни бир варақ қоғозга ёзиб қўл қўйиб беринг, Нозим ака! — деди Камол гердайиб, сўнг негадир бирдан жиддий тортиб: — Соғлиқ яхшими ўзи? — деб сўради.

— Касалдан гаплашмайлик, — деди Нозим ака қатъий қилиб, — касалдан гаплашган одам баттар касал бўлади. Хўш, динозаврларнинг ўлигидан яна топдингларми?

— Топамиз! — деди Камол ишонч билан. — Ҳозир у ерда катта қидирув ишлари олиб боряпмиз. Жуда улкан нефть конлари бўлиши керак, деган тахминлар бор. Э, Нозим ака, қўйинг, бизнинг бу гаплар қизиқ эмас, яхшиси, ўзингизнинг ишларингиздан гапиринг.

— Нега қизиқ эмас экан? Мудраб ишга бориб, мудраб қайтгандан кўра, динозаврнинг жасадини бўлса ҳам излаган маъқул.

— Албатта, — деб тасдиқлади Султон.

— Янги қўшиқлардан қачон эшитамиз, Нозим ака? —
Абдулла пиёлаларга чой қуйди.

Нозим ака бирдан хомуш тортди.

— Билмайман, — деди бўғиқ товуш билан. — Билсам,
айтар эдим, укажон. Лекин умидим бор: бир куни бутунлай
бошқача, оҳанглари, сўзлари бутунлай янгича қўшиқлар
айтсам... Ҳозир эса фақат бир суратнинг шакли шамоийли
айланиб юрибди хаёлимда. Уни ҳам Навоийни ўқиб ўтириб
топиб олдим. Дадам қалам билан белги қўйиб кетган экан-
лар. Мана... мана шу ерда, — у узун, ингичка бармоқлари
билан китоб саҳифаларини варақлай бошлади: — Мана,
қара-а:

Боғ мевдек саргариб, булбул менингдек бўлди лол,
Гўйиё мундоқ бўлур бир гулдин айрилгонга ҳол.

Ердаги яфроғ гарибу хокисор ар бўлмаса,
Мен киби не важҳдиндур юзи сориг, ашки ол.

Сувгаким тушмиш қизаргон барглар, кўрган киши
Кўз ёшим ичра багир парголеси айлар хаёл.

Бу сариг рухсор уза ҳар сори ашким ўхшашур
Бир хазонлиғ боғ ичинда ҳар тараф равшан зилол...

Сездингизми? Сезяпсизми? Нигоҳи қанчалар ўткир, тиниқ
экан Навоийнинг! Ахир, бу бутун бошли бир куз сим-
фонияси-ку! Раанга кўчирилса қандай гаройиб манзара бў-
лади. Бир уриниб кўрмоқчиман. «Бир хазонлиғ боғ ичин-
да» деб қўяман номини...

Султоннинг кўз ўнгида азамат асрий чинорлар кўкка
бўй чўзган поёнсиз бир кенглик намоён бўлди. Куз қуёши-
нинг ҳорғин нурлари мулойим жилва қилади, забардаст
шоҳларда қушлар чарх уради, оёқ остида — зилол кўл тит-
райди, сув узра сонсиз-саноқсиз қонталаш, алвон япроқ-
лар... Бир хазонлиғ боғ ичинда танҳо бир кимса оҳиста ке-
зади. Нимани излаётир у? Нимани истайди? Қарашлари
бунчалар дардли, бунчалар ўйчан... Бир хазонлиғ боғ
ичинда не сир-асроф?..

* * *

Меҳмонхона олдида хайрлашдилар. Абдулла, уйга юра-
сиз, деб туриб олди. Султон эртага албатта боришини ай-
тиб, арағ кўндирди.

Огайнилар жўнаб кетгач, у бўм-бўш майдон бўйлаб бир
оз сайр қилди — хонага киришга юрағи безилларди. Бу

қушнинг гаройиб, турфа таассуротлари, Нозим Қодиров хонадонидagi хаёлийдек туюлган суҳбат хотирасидан қайта-қайта ўтди, нимадандир кўнгли кўтарилди, нимадандир ўксиди.

«Қасалдан гаплашган одам баттар касал бўлади...» Рост айтади. Аммо бемор одам бундан бошқа яна нимани гапирадию нимани ўйлайди?..

Афсонавий қушдек мағрур қанот ёзиб турган меҳмонхона биносига беихтиёр тикилиб қолди. Ана, унинг хонаси — чироқлари ўчган, қоронғи. Шу учинчи қаватнинг сувоғини уларнинг бригадаси қилган эди. Худди мана шу ерда биринчи марта қўлига андава ушлаган, Муштарий деган нозик-ниҳол қиздан бетонсувоқни ўрганган. Дастлаб сира қўли қовушмаганлари, деворга чапиган қоришмаси сувдек оқиб тушавериб, шу қизнинг олдида мулзам бўлганлари, баджаҳл бригадирнинг кўзидан қочиб юрганлари... бу олис хотираларнинг барчаси дафъатан юрагини нурга тўлдирди, аста-аста одимлаб, ичкари кирди, лифтни кутиб ўтирмай, бундан ўн етти йил аввал ҳавозага қандай чиққан бўлса, зиналардан бир-бир босганча учинчи қаватга кўтарила бошлади...

«Қабул қилсак, қурилишга ишга борасизми?»

Султон, агар институтга қабул қилинса, Кўҳи Қофга ҳам ширеда боришга тайёр эди, ўйлаб ўтирмай рози бўлди...

Сувоқчилар бригадасининг ўн тўртта аъзоси бўлиб, шундан учтаси хотин-қиз, олтитаси бўйдоқ, биттаси тул экан. Султон келиб қўшилгач, бу ерда яна бир киши кўнайди, лекин, бари бир, бригадада печта одам борлиги аъзоларнинг ўзинигина аён эди.

Учта хотин-қизнинг бири — Зайтуна; эсини ташибдики, шу бригадада ишлайди, кимсага гапини ҳам, ҳақини ҳам бермайди. Иккинчиси — оқ юзли, каштан сочли Клава. Бир йил бурун йигирма олти яшар лейтенант эри ҳалок бўлиб, ёлғиз қизчаси билан қолган. Қамган, камсуқум, биров билан иши йўқ, сокин мовий кўзларига тикилиб қараган одам эзилиб кетади. Ва ниҳоят, учинчиси — иеми дафъатан қулоққа андак галати эшитиладиган қиз — Муштарий. Йигирма тўрт яшар бу қизни кўрган киши беихтиёр: «Ҳах, номард табиат!» деб юбориши тайин: шундай лобар, шундай хушфеъл ва шундай...

Ун саккизга кирган қизнинг хунуги бўлмайди, дейдилар. Ким билсин, бу гапини кўнгил учун қайси бир кимса ўйлаб топган экан? Афсуски, Муштарий аллақачон бу «таскин ёши»дан ўтиб кетган, тўрт йилдан бери шу бригада-

да ишлаб, кечқурунлари университетнинг биология факультетида ўқиркан. У Зайтуна ва Клавага сирдош дугона, олти бўйдоққа сингил, ишга Султон билан олдинмакейин — хунар мактабини битириб келган маҳмадона Шокирга меҳрибон опа! Ҳатто ҳаммани зириллатиб жонини оладиган бригадир — аъзолар орқасидан «Абужаҳл» деб атайдиган қаттиққўл Абубакир ака ҳам унга бирор марта товушини кўтариб гаширмаган, мудом «она қизим» деб чақиради.

Султон дастлаб қизнинг мактабданми, бошқа бирор жойдан енгилроқ иш топиб ўтиб кетиши мумкин бўлгани ҳолда, повдадек нарса, хануз бетонга қоришиб юрганга бир оз таажжубланди, аммо ортиқча аҳамият бермади. Фақат, унинг ажабтовур номи диққатини тортди, холос. Иш бошлаган кунининг эртаси, кечга томон бочкадан сув оларкан, ёнгинасида андава юваётган қиздан сўради:

— Кечирасиз, исмингизнинг маъноси нима?

— Билмайман, — деди қиз оддийгина қилиб ва бир оздан кейин: — Бултур «Фан ва турмуш»да ўқиб қолдим, «обуначи» дегани экан, — деб қўшиб қўйди.

— Йўг-э!

— Рост.

— Мен бўлсам... мен жуда-а бир бошқача маъноси бордир деб ўйловдим. — Султоннинг негадир бирдан ҳафсаласи пир бўлди, аммо қизнинг кўнгли учун: — Лекин, бари бир, чиройли ном экан, — деди.

— Тўғри, — деб бош силкиди қиз. — Чиройли нарсаларнинг кўпи бемаъни бўлади. — У, бу гапни ўйламай айтиб юборганини сезиб қолдим, билинар-билинимас қизарди-да, коржомасига ёпишган цемент қоришмасини қоқиб, ерга қаради.

Султон нима деярини билмай қолди. Бу қиз билан чирой хусусида сўз юритмоқ... кўр одам билан камалакнинг ранги ҳақида баҳслашишдек мантиқсиз туюлди.

— Чунки одамлар кўпинча чиройли шаклга, чиройли оҳангга учиб, кулгили аҳволга тушиб қолганларини сезмайдилар. — дея давом этди қиз ўзини бирмунча босиб. — Масалан, бир пайтлар, ўттизинчи йиллармикан. болаларга шунақанги чиройли исмлар қўйиш расм бўлганда, бизнинг бир узоқ қариндошимиз — вафот этиб кетган ҳозир — янги амалдор бўлиб, қизига «Дизентерия» деб ном қўйган экан.

— Нима? Дизентерия?

— Ҳа. Чиройли эшитилган-да, у кишининг қулогига. Маъносини бировдан сўраб олишга бўйинлари ёр бермаган

экан, — деди Муштарий кулимсираб. — Мен билардим ўша қариндошимизни, яқин-яқиндагина паспортини алмаштириб олган эди.

Султон, кулгидан ёшланган кўзларини артаркан, сездик, қизнинг юрагида чирой оламига, чирой деган сўзнинг ўзига пишхоний бир нафрат аланга олиб ёнади.

— А, Муштарий деб... ким ном берган сизга? Тагин ўша қариндошингиз бўлмасин? — деб сўради челагини кўтариб. — Ё дадангиз кўйганмилар?

Қиз хомуш бош чайқади.

— Йўк, онам раҳматли кўйган эканлар. Эскичадан хабарлари бор эди онамнинг. Подирани яхши кўриб ўқирдилар. «Дода келдим эй салотин сарвари, додим эшит, Сен шаҳу мен бенаво, лутф айла фарёдим эшит», — деб такрорлади у. — Дадам... у киши доим «Муштар» деб чақирадилар, — унинг қалли лаблари алам билан титраб кетди. — Худди «наштар» дегандек...

Шу билан суҳбатга ўз-ўзидан нуқта қўйилди — индамай ҳавоза сари йўл олдилар.

У найтлар ҳали Султон салти-сувой, ҳали Зумрадни ҳам учратмаган, оламдаги барча бўйдоқлар сингари, осмондаги ойни оламан, деб юрган кезлари эди, табиийки, умр йўлида дуч келган бу кўримсизгина қизни ҳам. унинг меҳр тўла умидвор кўзларини ҳам пайқамади. У, баладлигидан кўз тиниб кетадиган ҳавозаларда кун бўйи қора терга ботганча ишлар, кечқурун анил-танил тамадди қилиб олгач, бутун бадани зирқираб дарсига чопар, ярим кечагача мук тушиб китоб ўқир, сўнг уч-тўрт соатлик «қуш уйқуси» да афсонавий маликаларни туш кўрар эди.

Икки ойлардан кейин химфак лабораториясида лаборантлик қилаётган курсдоши Қудрат уни паноҳ тортиб келди.

— Бўлмади, оғайни, — деди уҳ тортиб, — колбадан ҳам кўра кўпроқ мудирнинг машинасини ювишимга тўгри келяпти. Абужаҳлнингга айт, мениям олсин бригадасига. Ёе, энди тирик бўлсак — тўрда, ўлик бўлсак гўрда бирга бўлайлик, оғайни!

Абужаҳлни кўндирриш осон бўлмади. «Қайдам, акаси, иншөқмасроққа ўхшайди-да, бўлмаса, ярим йилда тўқимини ёнбошига олармиди? Майли энди, сиз ўртага тушибсиз — сазангиз ўлмасин. Илёсга шогирд тушақолсин». Султон ичида кулди: Илёс акага шогирд тушди деган сўз — автоматга шогирд тушди, деган ган. Ишлаб чарчамайди, бир дақиқа тек турмайди, «сиз» лаб одамнинг жонини олади. Улнинг, Қудрат!

Аммо Қудрат ўлмади, шундай гайрат билан ишлаб кет-

дики, тўрт ойдан кейин Абужаҳл уни ҳар замонда мақтаб ҳам қўядиган бўлди: «Қаранг, акаси, огайнингиз Холиқовни, бир иш топширсанг, тинчитади-қўяди — моховга ошна қилиб бўлсаям дарров бажаради». Абужаҳлнинг феъли шу, бировни алқаётганида ҳам ҳақим кетиб қолмасин, деб қўрқарди.

Қурилишга жойлашиб олгач, Қудрат унинг ёнига — Аянинг уйига кўчиб келди-да, кун-узун кун шарпадек эргашиб юрадиган бўлди. Бу орада Султоннинг ҳам қўли сувоққа келиб қолган, Муштарий эса энди Шокирга иш ўргатиш билан овора эди. Қушларнинг бирида у Султонга арз қилиб қолди:

— Султон ака, шу ўртоғингиз... Қудратга айтиб қўйсангиз: менинг отимни яримта қилиб чақирмасинлар.

— Нима деб чақиряпти? — деди Султон сигаретини улоқтириб.

— «Муштар», дейдилар нуқул. Уйда эшитганим ҳам етар... Ўзим айтай, десам, ноқулай. Майлими?

— Хафа бўлманг, — деди Султон уни юнатиб, — бу бир юрган тентак-да. Мен тушунтириб қўяман...

Кечқурун ишдан қайтаркан, ўзича ўйлади: қизнинг исмида яширин бир маъно борлиги шубҳасиз. Ахир, паҳотки Нодирабегим девонини ёд билган зукко бир аёл, суюкли фарзандига «обуначи» деб ном қўйса!

Эртаси шанба эди, атай кутубхонага борди, «Навойи асарлари лугати»ни олиб, бир-бир варақлади. «Мушриф, муштаил, муштамил, муштарак, муштарий... Икки хил маъноси бор экан: 1. Сотиб олувчи, харидор. 2. Юлдуз, Юпитер сайёрасининг номи». Худди ўзи ўйлагандек. Ҳа, бошқача бўлиши мумкин эмасди. Муштарий — ёруғ, порлоқ юлдуз, олис, сирли сайёра... Маърифатли, оқила она қизига ана шундай гўзал сифатлар ёр бўлишини тилаб кетган экан.

Душанба кuni эрталаб шошилиб ишга келди. Меҳмонхона яқинлашиб қолган аллақайси байрамга очилиши лозим эди, сигарет чекишга ҳам фурсат йўқ, Абужаҳлга қолса, тушлик ҳам қилмай ишлаш керак. Султон апил-тапил коржомасини кийиб, бетон қорадиган машина томон бораркан, жанжалнинг устидан чиқиб қолди. Абужаҳл кўкариб-бўзариб кетган, қўлидаги қоғозга ўроғлиқ алланарсани қиличдек ўйнатиб, Шермат кесакни бурчакка тирамоқда. Шермат кесак адоп тамом бўлган, теракнинг баргидек титраб турар эди, уни кўриб, нажот тилаб мўлтиради.

— Мана, мана, гувоҳ! Султон, акаси, гувоҳ бўласиз, бу

ёққа келинг! — Абужаҳл жонининг борича унинг енгидан тортқилай бошлади. — Қаматаман сен ярамасми! Мени ким деб ўйлаяпсан? Сотиб оламан, деяпсанми? Хўв, имонсиз, гапир, сенга мени порахўр деб қайси уйингга ўт тушгур айтди?!

— Э, Абубакир ака, тинчликми? — деди Султон қапа-лаги учиб.

Абужаҳл ҳамон унинг енгидан чангаллаганча, қалтираб-қақшаб воқеани баён қилди.

Ўтган ҳафта Шермат кесак икки кун ишга чиқмабди — бир юмуш билан Жамбулга, юртига кетган экан. Табиийки, ижозат олиб кетишга юраги бетламаган, қайтиб келгач эса, Абужаҳлга нима важ-корсон рўкач қилишни билмай боши қотган. Шунда кимдир унга йўл кўрсатибди, уйдан олиб келган қазиларингдан биттасини Абужаҳлга обориб берсанг, прогулдан ҳам қутуласан, гап эшитишдан ҳам, дебди. Шермат кесак қазининг узунроқ, йўғонроғини қоғозга ўраб кепти-да, эрталаб Абужаҳлни холи топиб тутқазган экан, у бомбадай портлаб кетибди. Мана энди, у ўша «падарингга лаънат кимдир» нинг кимлигини тез айтасап, деб талаб қилар, шўринг қурғур Шермат эса лақабини оқлаб — кесак бўлиб турар эди.

— Хафа бўлманг-э, бирорта ҳазилкашингиз...— деб Султон гап бошлаган эди, Абужаҳл уни ҳам силтаб ташлади:

— Мен билан ҳазиллашадиган одам ҳали онасининг қорнида, билдингизми, акаси! — Сўнг бирдан товуши ўзгариб, Шермат кесакка йиғлагудек бўлиб деди: — Ахир, жон ука, бир аблаҳ шундоқ деса, ишонаверасанми? Мени шунақа ифлос, деб ўйлар экансан-да, а? Бошқалар ҳам шунақа деб юраркан-да! Э, тавбангдан кетай, қариган чоғимда бу қандоқ маломат менга!

— Кечиринг,— деб гўлдиради Шермат кесак.

— Ўттиз йилдан бери лоё чангаллаб бола-чақа боқаман,— деб куйиб-пишарди Абужаҳл бошини чайқаб,— биронинг бир тийинига хиёнат қилган бўлсам, мана, ким ўтмаган жойларда турибман! Пора егунча, Алининг тигига учраб тилка-пора бўлмайманми!

— Абубакир ака, қўйинг, ўзингизни босинг,— деди Султон ва ҳадиксираб четга қаради.— Бир янглишган-да энди. Ҳой, нега без бўлиб турибсан? Қазингни олу йўқол бу ердан!

Шермат кесак жоңҳолатда ортига чекинаркан:

— Кечиринг,— деб шивирлади,— кечиринг...

Абужаҳл ух тортиб, бетон плита устига чўкди.

— Қаранг, акаси, ерга қориб кетди мени, — деди хиёл ўтиб, пешонасини артаркан, — қай бир каззоб мени тўғримда шундоқ фикрда экан-да. Наҳот шунча бирга ишлаб бу бола менинг кимлигимни билмаган бўлса?

У ишқиллаб ўрнидан турди-да, судралганча вагонетка томон кетди. Дуррачасини шоша-пиша танғиб келаётган Муштарийнинг саломига базўр алик олиб, кўздан йўқолди.

Муштарий Султон билан қўл бериб кўришаркан, сўради:

— Қайфиятлари йўқ?

— Қайдам, — деди Султон елка қисиб, сўнг қизнинг кўзларига синовчан тикилиб: — Исмнингизнинг маъноси нима, биласизми? — деб жилмайди.

Қиз буни одатдаги ҳазил фаҳмлаб, қошлари норози чимрилди.

— Билмайман. Қани, бошладикми? Қоришма тайёр эканми?

— Тайёр. Исмнингизнинг маъносини айтайми? Эвазига нима берасиз?

Муштарий кулимсираб, оёғи остида ётган тешик пақирга ишора қилди.

— Шуними? Майли, шунини раво кўрсангиз... бўлаверадди. Бўйинимга осиб юраман. Қулоқ солинг: Муштарий дегани — юлдуз, Юпитер сайёрасининг номи экан.

— Нима? Юлдуз? Юпитер? Қўйсангиз-чи! — Қизнинг кўзлари чақнаб кетди. — Қаёқдан олдингиз бу гапни?

— «Навоний асарлари лугати»дан, — деди Султон содда қилиб. — Бундан буён сизнинг исмингиз — Сайёра. Йўқ, Юлдуз. Қўл етмас юлдуз.

Муштарий, юзлари ёниб ерга қаради, чехрасида миннатдор бир табассум балқиди.

«Одамни бахтли қилиш баъзан қанчалар осон!» деб ўйлади Султон қизнинг ортидан ҳавоза томон бораркан...

Ўша кундан бошлаб у Муштарийни гоҳ Сайёрахоп деб, гоҳ Юлдузхоп деб чақирадиган бўлди.

Абужаҳл эртаси ҳам, илдинига ҳам ишга чиқмади — қазини оғзига олмаган бўлсаям, қон босими ошиб кетди. Султон, унинг барча ҳалол одамлар сингари, териси юнқалигини, тухмат-маломат қаршисида буткул доврираб, ўзини йўқотар даражада ожиз қолганини пайқадди, бақироқ, аммо оққўнғил бу чолни шундан кейин янада яхши кўриб қолди. Шермат кесак эси борида этагини ёпиб, Абужаҳл тузалиб чиққунича ариза ёзиб ишдан бўшаб кетди.

Янги йилни Султон касалхонада кутиб олди. Ингирма олтинчи декабрь кечаси кўричаги тутиб қолди. Қудрат

одатдагидек аллақаерда санғиб юрарди, Қодирқул «Тез ёрдам» да бирга келиб, уни ТошМИ га жойлаштириб кетди. Эртаси кечкурун тиг теккан жойларнинг оғриғи энди сезилиб, тишини-тишига босиб ётганида, оқ халатни қийишиқ ёпиниб Қудрат кириб келди. Хеч эсидан чиқмайди: Қудрат уни кўргани иккита «Скумбрия» консерваси олиб келган эди, не азобда ётганига қарамай, буни кўрдию кулиб юборди.

— Э, консерва бўлмайдами? — деди Қудрат бепарво, бошини қашиб. — Майли, «мингбоши» билан эрталаб уриб ташлармиз.

Қудрат кетганидан кейин ярим соатлар ўтиб, ҳарсиллаб-гурсиллаб Ая Қодирқул билан кириб келди, йиғлаб-сиқтаб, кастрюлькадаги қайнатма шўрваннинг сувидан икки қошиққина ичириб кетди.

Туни билан иситмаси гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб, уйқусида ҳаловат бўлмади. Тонгга яқин кўзи илиниб ухлаб қолган экан, бир пайт кимдир аста елкасига туртди:

— Сизни йўқлаб келишибди, чиқаркансиз.

Қараса, ҳамхонаси — қилтириқ, дароз ўспирни.

— Э, ука, — деди Султон каловланиб, — мен чиқомайман-ку... Ким экан-а?

— Бир қиз. Оти Юлдуз экан.

Султоннинг таажжуби ошди. Унинг бу шаҳарда, умуман, бу оламда бундай йўқловчиси йўқ эди-ку?

— Халат оберайми бўлмаса?

У шоша-пиша бош ирғади.

Бир маҳал эшик очилиб, Муштарий кириб келди!

«Э, калла!» — деди Султон.

Қизнинг кўзлари... Фақат суйган одамнинг кўзларингизна шундай ҳамдардлик билан боқа олади.

Кечкурун у тағин келди, эртасига яна...

Султон ҳар сафар уни ҳазил-хузул билан кузатиб қоларкан, ўзини номарддек сезарди.

Касалхонадан рухсат тегиши билан қишқи имтиҳонлар бошланиб, бир ойлик ўқув отпускасига чиқди. Қайтиб боргач, Абужаҳлга ҳол-қунини арз қилди, мен энди оғир ишга ярамайман, жавоб берсанғиз, деди. Абужаҳл бу гапга қулоқ солишнияма истамади: «Кўйинг, акаси, — деди, — мени жуда жаллод деб ўйламанг, бизда ҳам одамгарчилик бор, соғ пайтингизда ишлатиб-ишлатиб, энди касал бўлганингизда кўчага ҳайдайманми? Эшакнинг кучи ҳалолу ўзи ҳаромми? Кўнглингизга олманг, акаси, мисол учун айтяпман, сиз парво қилманг, хўжайинлар билан гаплашаман, бирор-ярим ой идорадан енгилроқ иш тошиб берамиз; кейин тағин жиққамушт бўлиб ишлайверамиз, хаёлни бўлманг, акаси!»

Бу гапни дарров қаёқдандир эшитган экан, зум ўтмай Муштарий етиб келди.

— Кетяпсизми? — деди кўзлари ғилтиллаб.

Султоннинг томоғига данакдек нарса тиқилди.

«Ўани эди, мен ҳам бировни шунчалик яхши кўрсам!» деб ўйлади армон билан.

— Кетмаганда... нима қилдим энди сизларга дардисар бўлиб? — деди атай бардам оҳангда.

— Сиз дардисарми? — Қиз маънос кулди, таъна билан бош чайқади, сўнг коржомасининг тугмасини ўйнаб, эшитилар-эшитилмас: — Қолсангиз... кўнчилик сизга ўрганиб қолган эди, — деди-да, югургудек бўлиб вагонеткадан чиқиб кетди.

Абужаҳл айтганини қилдирди: Султон икки ойча идорада ишлаб, кейин бригадага қайтиб келди. Ишга чиққан куни Муштарий кўринмади. Пайт топиб туриб Зайтунадан сўради.

— Соғиниб қолдингизми? — деди Зайтуна, гўё буюк бир сирдан воқиф одамдек илжайиб. Сўнг қўли-қўлига тегмай, девор сатҳини ойнадек ярқиратиб кетаркан, бирпасда олам-жаҳон гапни айтиб ташлади: Клаванинг қизи бир ярим ойдан бери сариқ касал бўлиб ётганмиш, ўтиброқ кетган экан, анча оғирмиш. Клаванинг ўзи бошида ўтирганмиш, бир ноёб дори керак экан, Муштарий шунини қидириб кетибди. — Султон, сенга бир гап айтай, — деб давом этди Зайтуна русчалаб, — сен шу қизга уйлангин. Агар мен йигит бўлсаму бошим очиқ бўлганида, бир секунд ҳам ўйлаб ўтирмас эдим. Биласан, аёл аёлни тан олиши — жуда қийин масала. Тагин мендан хафа бўлма, шахсий ҳаётимга аралашмоқчи деб. Агар мўлжалингда бирортаси бўлмаса, уйлап шунга, бахтли қилади сени.

— Мен-чи, мен? Мен бахтли қила оламанми уни? — деди Султон сигарет тутатиб.

— Эй, Султон, қўйсанг-чи! Ахир, сендек йигит...

— Э, мени билмайсиз-да, Зайтуна опа, ҳар айбларим борки, агар ҳозир бирортасини айтсам, андавангиз билан уриб ўлдирасиз. Муштарий чиндан ҳам ниҳоятда яхши қиз. ўзига ўхшаган яхши бир одамни бахтли қилиши керак.

Зайтуна қўлидаги ҳўл латтани шақирдаги сувга ботириб олди.

— Ўзинг биласан, Султон. Сезиб юрибман, кўнгли бор сенга, — деди-да, ўзбекчага ўтди: — Сиз унинг чиройинга қарамак-да. Нима, ҳуснига нон ботириб ердингизми? Бунинг одамгарчилиги, бунинг меҳнаткашлиги!.. Ҳамма айб отасида, бўлмаса...

— Қанақа айб?

— Шундоқ қизни, кўрмайсизми, бахтини боғлаб... Отасини кўрмагансиз-а? Ўлардай ичаркан. Ичгандан кейин, биласиз, хотинига меҳру муҳаббати ошиб... Булар асли уч қиз, иккита синглиси ҳам бор, уларниям бўйи етган, уйда ўтирибди... Ичкиликнинг касофати қурсин.

Султон туйқусдан, Муштарийнинг отасидан шинхона ранжиб юришларининг боисини энди англади.

— ...меням хўжайиним бир ўрганди, денг. Ҳар куни қийнашиб келади. На ойлигида барака бор, на гашида маъни. Йўқ, бир бурадим, бир бурадим — ярқ этиб кўзи очилди.— Зайтуна гурур билан ҳикоя қиларди.— Бўлмаса...

— Менга қаранг,— деди у Зайтунанинг гаинини бўлиб,— отаси ҳозир ҳам ичармикан?

— Йўқ,— дея бош чайқади Зайтуна.— Икки йил бўпти, таппабди. Энди ҳамма ароқхўрларга ўхшаб, мачитга қатнаб қолганмиш.

— Нима зарур экан шунчалик ичиб...— Султон ўзича гўлдираб қўйди.

— Ким билади дейсиз,— деди Зайтуна,— бир дарди бўлгандир-да. Хотини эрта ўлиб кетган, кейин бошқа оила қилмаган. Ҳаммаси ёш болалар, қийинчилик. Можег подумал, что лучше умереть от водки, чем от скуки,— дея русчалаб қўшиб қўйди у.

Султон кечаси Зайтунанинг гаиларини кўн ўйлади. Тўғри, ҳуснига нон ботириб еб бўлмайди. Лекин ҳаёт деганлари фақат мураббою бўрсилдоқ нондан иборат эмас-да...

Юрагида қизга нисбатан мурувватдан ўзга нарса йўқ. У Султонга етишса, гўё бахтли бўлармиш. Оламда бир бахтиёр инсон кўнаярмиш. Аммо Султон унга бахт берса-ю, ўзи бахтсиз қолса, дунёда яна бир бахти нигун кимса кўнайса — бундан не маъно бор?..

Шу тариқа у кўкламга қадар қизнинг қаршисида кишибилмас виждон азобида қийналиб юрди. Илк баҳор кунларининг бирида Зумрадни учратдию ҳаёти остин-востун бўлиб кетди. Ахир, муҳаббат деганлари бутунлай бошқа нарса экан-ку! Чорак аср Зумрадсиз қандай яшаганига ақли сира-сира бовар қилмас эди...

Муҳаббат одамнинг феълини қанчалик кенг қилса, шунчалик худбин ҳам қилиб қўяркан. Султон жуда кўн нарсани, жуда кўн одамни бирданга унутиб юборди. Умр йўлида қачонлардир дуч келган, меҳр тўла кўзлари умривдор термиладиган бир қиз ҳам Муштарий сайёрасидек бениҳоя олисларда қолиб кетди.

Августнинг бошида Муштарий отпускага чиқди-да, уч кундан кейин тўйга таклифнома ташлаб кетди.

Ёзда қор ёққандек, ҳамма бирданига довдираб қолди. На Клава, на Шоқир, на Зайтуанинг бундан хабари бор эди.

Эртаси кечқурун Зайтуна тўйхонага бориб гап топиб келди: куёв бўлмиш Муштарийнинг ҳаммаҳалласи эмиш, беш йил бурун хотини ўлган экан, уч қиз, бир ўғли бормиш, сабзавот дўконда юкчилик қиларкан. Уй-жойи бадастир, таниган-билганларнинг айтишига қараганда, ўзиям унчалик қари эмасмиш...

Абужаҳл киши бошига беш сўмдан пул йиғдирди. Тўёна масаласи мунозарага айланиб кетди. Биров у деди, биров бу, лекин ҳеч кимдан жўяли маслаҳат чиқмагач, Абужаҳл аччиқланиб, шартта икки жуфт (!) торшер олиб келди, вагонеткага қўйиб, икки кун кирган-чиққанинг ҳаммасига мақтаб ўтирди.

Бутун бригада бўлиб тўйга бордилар.

Султоннинг эсида қолгани: Бешёғоч, тутдек тўкилай деб турган озода-ораста ҳовли, бахмал дўши кийган жик-каккина мўйсафид — отанинг юзидаги хокисор, андак гуноҳқорона кулги ва Муштарийнинг кўзлари!.. Оҳ, у кўзлардаги таъна-табассум!

Султон шу ёшга қариб, шунча маврид-маъракага аралашиб, бунчалик чиройли тўйни кўрмаган эди. Уйнаган ҳам ўйнади, ўйнамаган ҳам. Ҳатто бир пайт Клава юрак ютиб, қаршисига келиб муқом қилиб қолганида, Абужаҳл ҳам даст ўрнидан туриб кетди, негадир, лой қорадиғандек енгини шимариб ўртага тушди-да, айиқдек лапанглаб шох ташлади. Кейин Султонга қараб имо қилди. Умрида қўл кўтармаган Султон азбаройи кўрққанидан, ноилож даврага чиқди...

Тун ярмидан оққанда тарқалишди. Такси топиб, хотинлар билан Абужаҳлни ўтқазишди. Машина эшиги ёпилгач, Абужаҳл деразадан бошини чиқарди:

— Акаси, Ҳалоқунинг итидек кўн санғиб юрманглар эди. Султон, акаси, сиз ўзингиз бош бўлиб ошкетнинг буларингизни, хўйми? Тагги душанба кун қайдасан, хушёрхона, деб юрмай!

— Йўғ-э, Абубакир ака, — деди Султон кулимсираб.

— Э, хушёрхонада нишириб қўйибдимиз бизга! — деб тўнғиллади Қудрат.

— Майли-да, акаси, бир айтдим-қўйдим-да, — деди Абужаҳл товуши олиндиб. — Ўзингга хушёр бўл, қўшнинг-ни ўғри тутма, деган! Ҳайданг!

— Ұлдинг, — деди Султон.

— Э! — деди Қудрат кўл силтаб.

Ұрданинг кўпригига қадар чурқ этмай бордилар. Кўчалар жимжит, ёруғ, бошлар сархуш, кўнгилда ниқ оташи, шу тахлит сўзсиз кетаверсанг, кетаверсанг... Ҳеч кимнинг уйга қайтгиси келмасди, гўё уйга элтажак йўллар унут, дилда ажиб бир туйғу галаён қилади, барчанинг тили учида бир гап, аммо бирор мард йўқки, юрак ютиб ошкор айласа... Беш дақиқа ўтди, ўн, ўн беш... Ниҳоят, Қудрат оёғи остига чирт этказиб тупурди-да:

— Одам эмас эканмиз, огайнилар! — деди.

Яна бир кимсадан садо чиқмади. Акбар сигарет тутатди, Исомиддин ҳомуза тортди.

— Шундоқ қизни... Эҳ! — Қудрат асабий кўл силтаб, кўприк панжарасига суянганча тескари қараб олди.

На эътироз бўлди, на эътироф. Ҳатто энг ўришли сўз ҳам ўринсиз эди ҳозир...

— Кетдик, — деди Султон бир маҳал бўғиқ товуш билан.

Ёруғ, кимсасиз кўчалар бўйлаб яна жимгина юриб кетдилар. Шу тобда ҳеч ким уларни тўйдап қайташти, деб ўйламас эди.

* * *

Қориндор бўлим мудирин Султонни эслаб қолган экан, бу сафар эски танишлардек кулимсираб кўришди.

— Ҳа, — деди тўрдаги оқ жилд сирилган диванга ишора қилиб, сўнг халатининг кўкрак чўнтагидан сигарет олиб, унга ҳам тутди: — Чекасизми?

Султон бош чайқади:

— Ҳозир чекувдим.

— Так, энди сизни нима қилсак экан? — деди бўлим мудирин ўйлашиб. — Облаstdан келган экансиз, қийналиб ҳам кетгандирсиз. Бугун тушдан кейин бир кишига жавоб берамиз, ўрнига келақолинг бўлмаса.

— Бугунми? — деб сўради Султон ишонқирамай.

— Ҳа. Бугун жумами, ахир? Бўнти, келаверинг. Шиппак борми?

— Тошамиз, — деди Султон бўшаниб. — Бу... Насимов қачон келадилар?

Бўлим мудирин унга кўз қирини ташлади.

— Домла, менимча, душанба кунин қайтсалар керак, — деди столидаги календарин варақлаб. — Хотиржам бўлинг, сизни у кишига албатта кўрсатамиз. Ҳозирча дастлабки

гекшпричларни бошлайверсак. Келишдикми? Йўлланман-
гизни қолдириб кетинг.

Султон, шу дамгача бир мўъжиза рўй бериб, ўзининг
соғ-омон қайтиб кетишига ич-ичидан заиф бир умид билан
ишонар эди, бўлим мудирининг гапларини эшитдию бут-
кул руҳи тушиб кетди: «Демак, рост экан-да...» Тушдан
кейин бўйнидан боғлагандек базўр судралиб касалхона
ҳовлисига кириб келаркан, кулранг иморатининг совуқ
пештоқларига тикилиб, ваҳима билан ўйлади: «Наҳот ўли-
гим шу ердан чиқса?!»

Уни учинчи қаватга, одам бир-бирининг қорасини ил-
гаёлмайдиغان узун йўлак этагидаги ўттиз тўртинчи палата-
га ётқизишди. Ўша баланд шифт, ўша юракни сиқадиган
опноқ деворлар, ҳаммаси бир-бирига ўхшаш ўша беморлар.

Шапба кунни диққинафаслик билан ўтди: билагидан қон
олган семиз ҳамширадан бошқа ҳеч ким уни йўқламади.
Унинг ҳам ҳозир бировни кўргиси йўқ эди, кун бўйи жойи-
да кўзларини юмганча гужанак бўлиб ётди.

Кеч кирди. Келадиган одам келиб, кетадиган одам кетиб
бўлди. Кечки муолажалар ҳам ниҳоясига етди. Чироқлар
ўчди, шовқин-суронлар тинди — ором онлари бошланди.

Султон халатини эгнига илиб, йўлакка чиқди. Рўшара-
даги деразанинг бир тавақасини қия очиб, сигарет тутатди.
Эҳ, қачон тонг отадию қачон қуёш чиқади? Қачон бу азоб-
лар барҳам топади? Балки азобларга қўшилиб бир йўла
умри ҳам барҳам топар?..

Настда, чироқлар ёгдуси билан чароғон кўчада эса бего-
на бир ҳаёт ўз маромида давом этарди. Машиналар шитоб
билан олға елар, кеч қолган йўловчилар уй-уйларига оши-
қар эди. Буларнинг ҳаммаси бахтли одамлар! Чунки бар-
часи касалхонадан нари кетмоқда — ўз оёғи билан юриб,
ўз кўзи билан кўриб...

Саодатманд бу кимсаларга термилиб тураркан, у тагин
андух билан шивирлади: «Сен узоқ яшайсан, ҳаммадан
зиёд, ҳали тойчоқларинг ўйнаб юрибди, менн-чи, шум ажал
нақ остонада, эгарланган отдай кутиб турибди...».

Бу кечани ҳам не машаққатлар чекиб ўтказганини ёл-
ғиз Султоннинг ўзи билади. Фақат, дераза ортида офтоб-
нинг илк титроқ шуъласи пайдо бўлдию у шукроналик
билан тин олди: «Тонг отди!»

Тонг отди. Олам ёришди. Шифтга беҳол термилиб ётган
беморлар дилида яна эртанги кунга умид уйғонди.

Чой пайти радиода одатдагидек эрталабки концерт бош-
ланди. Султон дераза олдида ташқарига парижон тикилиб ўти-
рар, пилёладаги чойи аллақачон музлаб қолганини сезмас эди.

— ... халқ артисти Нозим Қодиров ижро этган кўшиқлардан эшиттирамиз, — деб эълон қилди диктор.

Султон бирдан сергак тортди. Нозим ака айтаркан-да. «Ижро этган кўшиқлардан» дедими? «Ижро этади», дейиларди шекилли. Адашиб кетди чамаси.

Назарида, Нозим Қодиров ҳеч қачон бунчалар тўлиб-тошиб куйламаган эди. Ким билсин, аҳтимол ўзи ҳам юракнинг энг нозик, дардли тебранишлари янглиг янграган бу кўшиқларни балки ҳеч қачон бунчалар мафтун бўлиб тингламагандир!

Дилгир руҳида ажиб бир тишқлик пайдо бўлди. Палатага қайтиб киргач, рўпарасидаги каравотда ётган Фима амакини гапга солди, икки кундан буён қовоғидан қор ёгаётган ҳамхонасининг чиройи очилганини кўриб, чол ёш боладек суюнди, бунга сари унинг кўнгли янада ёришди.

Фима амаки жиннилар ҳақидаги битмас-туганмас латифалар туркумини бошлади:

— Бир куни жиннихонага телефон бўпти. «Доктор, илтимос, ўнинчи палатадаги беморни чақириб берсангиз». «Ўнинчи палатадаги бемор бугун эрталаб қочиб кетибди», деб жавоб берибди доктор афсусланиб. «Хайрият-э! Демак, мен ростдан ҳам қочиб кетишга муваффақ бўлибман-да», дебди телефондаги одам.

Ҳамма қотиб-қотиб кулди.

— Латифа эшитганда мазза қилиб куламану, лекин сира эслаб қололмайман, — деди Султон ёстиққа ястаниб.

— Мениям эсимда турмайди, — деди Фима амаки, — буни кеча газетадан ўқиб олган эдим, «Оқшом»да. Кўп латифа бор у ерда. Ўқийсизми? — У тумбочкасининг тортмасидан ёғ босган газета олиб Султонга узатди. — Эрмак-да.

Султон аста жойига ёнбошлаб, газетага кўз югуртирди. «Шанба саҳифаси...» «Фойдали маслаҳатлар...» «Ҳар тўғрида...» «Ёнгоқ беҳосият дарахтми?...» Қизиқ... Ҳа, мана, «Келинг, бир кулишайлик». Ҳай, майли, қани, кулишсак кулиша қолайлик.

Латифаларнинг қолганлари айтарли қизиқ эмас — «қитиқлаб кулдиришга» мўлжалланган енгил-елпи гаплардан иборат экан. У ҳомуза тортиб, тўртинчи саҳифани очди, жиддий бир машғулотга берилгандек, камоли диққат билан ўқий бошлади. «Реклама ва эълонлар...» Хўш, «мавсумбон пальтолар...» Яхши... «Ҳам салқин, ҳам озода...» Ҳойнаҳой, кондиционер бўлса керак. «Йўқолган тоза бланкалари...» Оббо, чатоқ бўпти-ку! Буниси таъзиялар. Тағин икки кишининг умри битибди. Аҳ, ҳаёт!.. Ие! Йўғ-э?!

Султон каравотдан сапчиб турди, ерга тушиб кетган га-

зетани жонхолокта олиб тикилди: «...халқ артисти Нозим Қодировнинг бевақт вафот этгани муносабати билан...»

У, оёқ-қўлидан мадор кетганча серрайиб турар, вужудини совуқ титроқ чулғаб, қулоғи шангиллай бошлаган эди. Ёширай! Бу қандай гап, ахир!? Наҳот рост бўлса?! Ахир, кечагина... Ёширай!.. Нозим ака, Нозим ака!..

Фима амаки уни кузатиб турган экан шекилли, дарҳол ёшига келди:

— Нима қилди? Мазангиз қочдимми? Врачни чақирайми?

— Йўд,— деди Султон жонсиз бир алпозда жойига чўкаркан,— ўтиб кетар... ҳозир...

— Манг, валидол ичворинг,— деди дераза олдида ётадиган, боши дока билан салладек қилиб боғлаб ташланган Саидакбар исмли йигит дори узатиб.

Султон тугмачадек дорани тилининг тагига ташлаб, узоқ вақт сўзсиз ётди. Миясини карахт, тилининг учига: «Ёширай! Ёширай!» — деган сўзгина тинимсиз айланар эди. Нега, нега бундай бўлди экан? Бахтсиз тасодифми? Нега ҳеч ким беҳабар?

— Менга қаранг,— деди у алламаҳал ўтиб, бўғиқ товуш билан Саидакбарга,— эшитмадингизми, Нозим Қодиров вафот этибдимми?

— Ким дейсиз? Э, анови артистми? Билмадим, лекин кеча ҳовлида айланиб юрганамда қайсидир артист ўлибди, деган гап қулоғимга чалингандек бўлувди. Нима, уям шу ерда ётган эканми?

Унинг саволи жавобсиз қолди — Султон шартта ўридан туриб, ташқарига отилди.

Аксига олиб, ҳовлидаги автомат телефоннинг биттасини мутлақо ишламас экан, иккинчисини тангани ширик этиб ютдию без бўлиб тураверди. Султон атрофда айланиб юрган касаллардан икки тийинлик тилаб олиб, учинчи марта чексиз жаҳл ва умид билан рақам терди.

Трубкани Абдулланинг ўзи олди:

— Султон ака? Э, одамни куйдирдингиз-ку, қаёқларда юрибсиз? Излайвериб ахир...

— Менга қаранг,— деди у нафаси бўғзига тикилиб,— Нозим ака... ростми?

— ...

— Нега индамайсиз? Алло, эшитяпсизми?

— Рост,— деди Абдулла хўрсиниб.— Эшитганингиз йўқмиди? Қасрдан телефон қилипсиз ўзи?

— Касалхонадан,— деди Султон бўғини-бўғинлари бўшаниб.— Нега, Абдуллажон, нега, қандай қилиб?..

Абдулла шошиб қолди:

— Э, касалхонада нима қиласиз? Касалхонага тушиб қолдингизми? Қайси касалхона? Э, Султон ака, айттинг, мен ҳозир етиб бораман.

— Ташвиш қилманг, мен ўзимга тузукман. Шунчаки, бир кўришиб кетишим керак эди. Нейрохирургия институтидаман.

— Нейрохирургия?! — Абдулла шундай ваҳима билан сўрадики, Султон унинг капалаги учиб кетганини сездди. — Султон ака, нима бало, авария-навария...

— Йўқ, йўқ, унақамас, — деди Султон шошиб, — айтдим-ку, нималигини. Очиги, сизга билдирмоқчи эмас эдим у маънави гапни эшитиб...

— Ҳе-ей, Султон ака-я! Бўпти, трубкани қўйинг, мен ярим соатда етиб бораман. Палатангиз нечанчи?

Султон нима деяриши билмай:

— Ҳовлида, дарвозанинг олдида юриб тураман, — деди.

Абдулла айтганидек — ярим соатга қолмай, ранг-қути ўчган ҳолда етиб келди, уни соғ-омон кўриб, шундан кейингина юзига қон югурди.

Дарвоза ёнидаги, кимдир газета тўшаб кетган ўриндиққа чўкиб, сигарет тутатишди.

— Ёмон эзилиб кетдим, Султон ака, — деди Абдулла. — Бу ёқда бундай гап, бу ёқда сиз бедарак кетворгансиз, нима қилишимни билмайман. Агар бугун ҳам дарагингиз чиқмаганида, қишлоққа телефон қилмоқчи эдим, томошани ана унда кўрардингиз.

Султон бу томонини ўйламаган эди, энди кўз олдига келтириб, баттар юраги сиқилди.

— Қачон бўлди? — деб сўради сигаретини бетоқат сўриб.

— Жума кунини эрталаб узилган экан. Тушдан кейин чиқаришди.

— Нега, нимага? — деди Султон сўз тонолмай титраб.

— Юрак... — Абдулла ерга қараганча жим бўлиб қолди, сўнг ух тортиб: — Э, шунақа экан-да, одамзодга ишониб бўлмас экан, — деди.

— Юраги касалмиди?

— Икки марта инфаркт бўлган экан... Умуман, унга қўшник айтиши мумкин эмас эди.

Яқингинадан, худди девор ортида янграгандек, паровознинг чўзиқ гудоги эшитилди. Султон, хаёллари тўзғиб, бошини кўтарди: шахарнинг қоқ ўртасида паровоз нима қилади? Бўлиши мумкин эмас! Мумкин эмас... хаҳ, бечора Нозим ака!

— Докторлар билмас эканми? — деди танглайи қуруқшаб.

— Доктор ҳам биларди, ўзи ҳам... Ўлимни бўйнига олиб қўйиб айтаркан-да. Эсингиздами, ўша кун қандай яхши ўтирган эдик?

Султон индамай бош ирғади, сўнг:

— Ё тавба! — деб ух тортди. — Биз қачон борган эдик, пайшанба куними?

— Йўк, чоршанба куни.

— Уни қаранг! Демак, икки кун ўтиб... Ё тавба! Худди туш кўраётганга ўхшайман... Эсингиздами, Навоийдан ғазал ўқиб берган эди?

— Эсимда, — деб тасдиқлади Абдулла.

— Ўша газални сурат қилиб чизаман, деган эди. Суратга қўймоқчи бўлган номиям шундоқ ёдимда турибди. «Бир хазонлиг боғ ичинда...» Эҳ! Мана шундай бир боғни тасаввур қилган бўлса керак-да. — Султон рўпарада қорайиб ётган намчил хиёбонга ишора қилди. — Ўзи ҳам хазонли боғдек тўкилиб қолган экан-да. Сизни билмадим, лекин мен ўшанда уни бунчалик маънос кўриб ҳайрон қолган эдим. Наҳотки, ўзи сезган бўлса?

— Билмадим, — Абдулла тиззасининг кўзига таяниб, ўрнидан турди, — балки сезгандир... «Баҳор» концерт залидан чиқаришди, тумонат одам. Укалари, шогирдлари бошида кўшиқларини айтиб ўтиришди.

— Эҳ, менга хабар қилмабсиз-да, ўлигимни судраб бўлса ҳам борардим-ку! — деб юборди Султон.

— Қандай хабар қиламан?! — деди Абдулла ҳам гангиб, ҳам ранжиб.

Султон бирдан ҳушини йигди:

— Ҳа, дарвоқе...

Абдулла унинг уст-бошига синчиклаб назар солди, чий-духоба халатининг ёқасини тузатиб қўйди-да, қатъият билан сўради:

— Қани, ўзингиз нима қилиб юрибсиз бу ерда?

Султоннинг мутаассир бўлиб турган кўнгли бирдан бузилиб кетди: «Қилдай бўлса ҳам жигар—жигар экан-да, овозимни эшитган заҳоти йўқлаб келди...».

— Нимасини айтай, Абдуллажон, — дея бўғзига тикилиб келган тугундек нарсани қулт этиб ютди, — асли Нозим акангиз менинг ўрнимга кетибди-да. — Сўнг аграйиб қолган жиянига қараб, шивирлагудек: — Рақ бўлиб қолганман, — дедию шартта юзини четга бурди...

Абдулла сир бермасликка тиришиб сўраб-суриштирар, рангу рафтори ичида не бир галаёнлар кечаётганидан далолат бериб турар эди.

— Нақ ваҳиманинг ини бўлиб қолибсиз,— деди у ўриндиққа чўкиб. Кўзлари девор оша олмакесак тераётганидан, Султон Абдулла бу гапни кўпроқ ўзи учун далда излаб айтаётганини пайқади.— Ахир, бор-йўги гумон экан-ку. Мана кўрасиз, отдек бўлиб кетасиз ҳали. Эй, Султон ака-ей, шунга шунчалик...

Султон аслида худди мана шу нарсадан — сохта тасаллидан кўрқмаганмиди? Худди шу боис ўзини шу кўйларга солмаганмиди? Энди нима қилсин? Бу почор таскинларга не деб жавоб берсин?

— Майли, Абдуллажон,— деди у ниҳоят,— пешонада борини кўрармиз. Сиздан ягона илтимос шуки, ҳозирча бу гапни сир тутинг. Ҳали қанча ётаман-қўяман — номаълум. Кейин, ўзингиз ҳам ҳеч безовта бўлманг. Мана, телефон бор, бирор гап бўлса, ўзим хабар қиламан. Фақат... — У тараддулланиб қолди.

— Айтинг, айтаверинг, Султон ака,— деди Абдулла унга жавдираб боқиб.

— Билмадим, иложи бўлармикан, Қудрат акангизни бир кўрсам, деган эдим...

— Қудрат аканими? Бўнти. Ҳалиям шу нур станциясидамикан? Мен ҳам ўша, тўрт йил бурун сиз билан бирга охирги марта кўрганим.

— Ҳалиям ўша жойда. Буни қаранг, бир ерга телефони ҳам ёзиб қўйган эдим, ким билсин, қаёқларда қолиб кетди экан.

— Хотиржам бўлинг,— деди Абдулла,— тонамиз. Унчалик узоқ эмас шекилли ўзиям? Юз километрча бордир?

— Қайдам... — Султон хомуш тортиб, ўйланиб қолди.

Абдулла кетди.

Султон кимсасиз ҳовлида, муздек ўриндиқда яна узоқ ўтирди. Қоронғи тушди, осмонда илк юлдузлар милтиллай бошлади, у аста ўридан туриб, ҳувиллаб ётган хиёбон томон юрди. Бир ҳазонлиг боғ ичида сукунат титрайди, теграсида — ҳар бири юракдек-юракдек яироқлар...

«Ҳаёт қанчалар ширин! Уни ташлаб кетишга одамнинг қандоқ кўзи қияркини? Сиз қандай ташлаб кетдингиз уни, Нозим ака?! Эҳ, ҳали сизга айтадиган гапларим кўн эди, сиздан эшитмоқчи бўлган гапларим ҳам ҳали кўн эди!.. Эҳ, ҳаёт, бевафо, бебаҳо ҳаёт, изтиробнинг ҳам шунчалар лаззатлики, сени қандай ташлаб кетиб бўлади?! Сиз қандай ташлаб кетдингиз уни, Нозим ака? Ўзинг-чи, ўзинг, энди қандай ташлаб кетасан уни?!»

Кечаси, эл ётгандан кейин, Султон стуллари тўптариб қўйилган ошхонага кириб иккита хат ёзди. Хатнинг биринчиси Зумрадга, иккинчиси фарзандларига аталган эди.

Ажабки, дилида Зумрадга айтиши шарт бўлган гаплари тўлиб-тошиб ётгандек туюлган эди, бироқ негадир ёзган узук-юлуқ сўзларига бир саҳифанинг ярми ҳам тўлмади.

«Албатта, сенга қийин бўлади, Зумрад, — деб ёзди у, — лекин қанчалик оғир бўлмасин, хонадонимизга ҳаромни яқин йўлатма. Майли, болаларим оч қолсин, яланғоч қолсин, аммо ҳалол бўлиб ўсин! Ахир, илгарилари ҳам кўп айтардим-ку: яримта нон қанчалар ширин... Кейин... ҳали ёшсан, ихтиёринг ўзингда. Фақат болалар раижимаса бас...»

У, ортиқ бу мактубни давом эттиролмаслигини сезиб, бошини кўтарди. Стул суянчигига гавдасини ташлаб, қопқоронги деразага тикилди.

Ҳаммаёқ жимжит. Фақат бурчакдаги газ плита устида турган сариқ кастрюльгина бегам пишиллайди, аҳён-аҳён муюлишдан бурилиб кетаётган машиналар чирогининг заиф шуъласи деразада лип-лип қилиб қолади.

Эҳ, қани эди, бир мўъжиза юз берсаю...

Аввало отаси билан опасининг қабрини обод қиларди. Ҳар замонда — кимнингдир дафн маросимида мазорга бориб қолганида ота-онасининг чўкиб, ер билан текисланиб кетаёзган қабрларига кўзи тушиб, юрагида чидаб бўлмас оғриқ уйғонар, «Эртага!» деб қасам ичар, афеуски, эртаси кунги тирикликнинг туганмас ташвишлари туфайли барчасини унутар эди... Бу дунёда ундан умидвор бўлиб ётган мархумлар кўп: Ая, Орзу хола, Нозим ака... Тириклар-чи? Унинг меҳру шафқатига, қатъияту адолатига интизор юрган тириклар озми? Албатта, даставвал шуларнинг кўнглини олган бўларди. Бечора Зумрадга етингунча не ваъдаларни бермаган эди! Агар умр вафо қилса, ўша ваъдаларининг лоақал мингдан бирини бажарармиди... Кейин, салпал ўзига ҳам қараган бўларди; ахир шу кунгача мудом иш ташвиши билан ўтди, ишга бораётиб ҳам «иш» деди, шундан қайтиб ҳам «иш» деди. Ваҳоланки, иш ҳам одам билан иш эканини у эндигина тушуниб турибди. Эҳ, қани эди, умрини қайтадан бошласа, нима қилишни ўзи биларди. Шаҳлавон Маҳмуд айтганидек, қул бўлиб ишлаб, бек бўлиб яшар эди!

Минг афеуски, мўъжиза фақат эртаклагина юз беради.

Иккинчи хатни ёзиш айниқса қийин бўлди. У энди ўзини бутунлай босиб олган, тақдирга тан бериш баробари

қалбида мардона бир туйғу ҳам пайдо бўлган эди. Уни қий наган нарса фақат шу эдики, Жамила ҳам, Комила ҳам, Сардор ҳам пуштикамаридан бўлган зурёдлари эса-да, буткул янги авлод вакиллари эди, улар ҳали на риё, на алдов, на фирибгарликни биларди, бинобарин, у жигарбандларини умр йўлларида дуч келгуси ана шу болалардан огоҳ этиб қўймоқ учун қайғулар эди.

Ўн беш йиллик ҳаёт ҳамроҳига айтолмай, дилида қолиб кетган армонларини ҳам у фарзандларига бағишлади — борлиги титраб, шитоб билан узоқ ёзди, гоҳ қадрдон ота бўлиб, гоҳ маънавий устоз бўлиб юрагида неки бўлса, барини баён қилди.

«Болаларим, мен бу хатни сизлардан узоқда, олис бир касалхонада ётиб ёзяман, — деб бошлади у. — Эрта бир кун улгайиб, ақлинигизни таниганингизда шу гапларимни бир мулоҳаза қилиб кўрарсизлар. Мен сизларни кучим етгангача ҳалол меҳнатим, пешона терим билан боқдим, бунинг учун виждоним пок. Афсуски, бедаво дардга чалиниб, сизларга ўзим истагандек тарбия ва билим беролмадим, бунинг учун эса армоним чексиз. Аммо, фарзандларим, сизлар мард бўлинглар, ҳар қандай қийинчиликни ҳам бардош билан енгилсини ўрганинглар. Сардоржон, ботир ўғлим, сен энди оиламизда ягона эркак бўлиб қолисан, онангини, онанг билан синглингини ҳеч қачон, ҳеч кимга хафа қилдириб қўймагин. Отам, мен сени учувчиликка ўқитмоқчи эдим, осмонни фалакларда парвоз қилсанг, дердим, катта бўлганингда албатта шуни ўйлаб кўргин. Жамилахон, она қизим, тилаб олган тўнғичим, сен энди укаларингга бош бўлиб қоласан, ўқишларидан доим хабардор бўлиб тургин. Жоним қизим, сенинг бармоқларинг узун-узун, кўзларинг мулойим, бори-борлигинг шафқатининг ўзи, ўқишни битирганингдан кейин албатта доктор бўлгин, бедаво дардларга даво топгин. Комилахон, қундузим, сен ҳали жудаям ёшсан, бу гапларни тушунмасаң, энди Сардор акаңг сенга ҳам ака, ҳам ота бўлади... Асал қизим, мен сени ой кулчам, деганман, ширин кулчам, деганман, ҳаммаша шундоқ ардоқли бўлиб қолгин. Улгайиб, мактабни тугатганингдан кейин мен сени ўқитувчи қилмоқчи эдим, агар насиб этса, она тили муаллимаси бўлгин... — У миждаларини артиб, яна давом этди: — Ҳамиша, ҳамма юрту элларда оталар болаларига мард, ақлли, ҳалол бўлинглар, деб айтиб келганлар. Бизга ҳам оталаримиз шундай деб васият қилган эдилар. Афсуски, бизнинг барчамиз ҳам оталар васиятига амал қилмадик. Авлодимиздан кўп ўғри, муттахам, порахўр чиқди. Энг ёмони, болаларим, булар-

нинг ҳаммаси сизларнинг бегубор нигоҳингиз қаршисида рўй берди. Қўрқаманки, бу ярамас ишларимиз мурғак, тоза юракларингизни заҳарламаган бўлса!.. Қўзиларим, бироқ менинг имоним комилки, сизларнинг бирортаиғиз бу эгри йўллардан юрмайсиз, чунки мен сизларни ҳалол меҳнатнинг нони билан боқдим, тўғрисўз бўлишга ўргатдим. Бундан кейин ҳам бир умр шундай яшаб ўтинглар, фарзандларингизни ҳам, уларнинг болаларини ҳам покликка, тўғрилиқка ўргатинглар, буни қайта-қайта уларнинг онгига қуйишдан эринманглар. Дунёда пок одамлар қанчалик кўпайса, нопок одамлар шунчалик камаяди, буни доимо ёдда тутинглар.

Шамчиروқларим, сизлар ажойиб кунларда улгайиб вояга етасизлар. Ана шундай ажойиб кунлар келади, мен бунга бутун борлигим билан ишонаман. Аммо ана шу кунлар тезроқ келиши учун ҳамма тўғри бўлиши, ҳамма бирдек ҳалол меҳнат қилиши лозим. Сардоржон, Жамилахон, Комилахон, сизлар менинг бу дунёга келиб топган гавҳарларимсиз, ҳаминша гавҳардек соф, гавҳардек асл бўлиб қолинглар...»

Эрталаб, тоғ саҳарда тўрхалта кўтарганча Абдулла етиб келди.

— Ишга кетаётиб кирдим, — деди тугунчагини узатиб. — Яхши ётибсизми? Кечқурун келаман.

Султон норизо бош чайқади:

— Овора бўлаверасизми ҳадеб? Мен... мана, ётган бўлсам...

— Ишингиз бўлмасин, — деди Абдулла бешарво. — Хўш, бирор нарса керак эмасми?

— Йўқ. Дарвоқе... майли, қўяверинг.

— «Қўяверинг» из нимаси? — деди Абдулла ранжиб. — Энди, шунақа қилманг-да, Султон ака. Буюрадиган хизматингиз Қоратоғни қайириб келиш эмасдир, ахир!

Султон тараддудланиб, халатининг чўнтагидан иккита конверт чиқарди.

— Мана шу хатларни олиб қўйсангиз. Ҳар эҳтимолга қарши. Бири янгангизга, бири укаларингизга. Кейин... берарсиз.

Абдулла довдираб қолди.

— Ёмон ният қилаверади одам деган! — деб гўлдиради зарда аралаш, бироқ гангиб тургани учунми, бари бир хатни олди-да, нари-бери хайрлашиб жўнади.

Чойдан кейин йўлакда, палаталарда югур-югур кучайиб

қолди: «Профессор Насимов!» Хамширалар, санитаркалар бир-бирларини шошириб, палатани қайта-қайта текшириб чиқишди, ҳатто қориндор бўлим мудири ҳам икки марта эшикдан мўралаб кетди. Хизматчиларнинг ҳаяжони Султонга ҳам юқиб, каравотида бетоқат бўлиб кута бошлади.

Ниҳоят, соат ўн бирдан ўтганда эшик очилиб, профессор бир тўда оқ халатли киши қуршовида палатага кириб келди. Бояги ваҳималарга қараб Султон уни бениҳоя бад-жаҳл, девқомат одам бўлса керак, деб хаёл қилган эди, бироқ бўйи ўртадан пастроқ, ранги захил, сочи йиғитларникидек қуюқ, жиккаккина бир чолни кўриб, бир оз тааж-жубланди.

Кўрик бошланди.

Султон нафасини ичига ютиб, кўз қири билан Насимовни кузатиб ётарди. Шу одам экан-да. Энди унинг тақдири ёлғиз шу одамга боғлиқ, бутун умиди шундан!

Кўзига авлиёдек кўринган шу кишидан нажот тилаб термилиб ётаркан, Султоннинг ҳайрати тобора ошмоқда эди: бу жиккак чол ҳар бир касалнинг исм-фамилиясини, касб-корию феъл-атворини беш кўлидай биларкан, ҳар бирининг ўзига қараб муомалаю ҳазил-мутойиба қилиб кўярди. Шунча бемор, қандай эслаб қоларкин?

— Хўш, Искандар Зулқарнайи, ахволлар қалай? — деди у Саидакбарнинг каравоти четига ўтириб. Беморларнинг ҳам, врачларнинг ҳам лабига кулги югурди: Саидакбар аварияга учраб, калла суяги синган, тўрт элик келадиган суяк бошини ёриб чиқиб, тенага ўса бошлаган экан.

— Яхши, — деди Саидакбар дўриллаб ва кулимсираганча бинт билан чирмаб ташланган «шоҳ» ини силаб қўйди.

— Буларни сузмаяпсизми? — Профессор Насимов шундай дедию ундан жавоб кутмай, қориндор бўлим мудиридан «ўзларининг тили» да алланарсаларни сўраб-сориштира бошлади, сўнг ҳамширага бинтти ечишни буюрди... Султон юраги орқага тортиб, кўзларини юмганча, киши билмас девор томон ўгирилиб олди. Докторлар ўзаро гўнғир-гўнғир гаплашишди, Саидакбар войвойлади, ниҳоят. Насимовнинг тағин хушчақчақ овози эшитилди: — Бақираверманг-э, шохим бор, деб! Қудуққа айтнинг додингизни, қудуққа!

— Вой, жоним-э... — дерди Саидакбар инқиллаб.

Султон аста кўзини очди.

— Сиз қалайсиз, ўртоқ гвардиячи сержант? — Насимов Фима амакининг каравоти тепасида турарди. — Бош қандай, бош?

— Биноидек, ўртоқ капитан. — деб жавоб берди Фима амаки ҳам дарров қондасини келиштириб. — Яхши бориб келингизми? Қалай экан Вена?

— Вена яхши. — деди профессор кўзларини қисиб, — лекин Тошкент ҳам ёмон эмас.

— Аввал ҳам борганмидингиз?

— Қирқ бешинчи йил. Госпиталда ишлаганман икки ой.

— Ўртоқ капитан, сир бўлмаса, нима масалада бордингиз?

— Эҳ, ўртоқ гвардиячи сержант, бари бир разведкачилигингизга борасиз-да! — Насимов завқ билан кулди. — Нимага борардим, сизга ўхшаш боногриқларнинг дардида бораман-да. Хўш, аҳволингиз қалай? Пункция қилибдими? Хўш, яхши, яхши... Қани, бундай ётинг-чи. Венага борганмиёиз?

— Ниҳ-ниҳ... — Фима амаки ётган жойида бош чайқадди.

— Албатта бормайсиз-да. Йўл бўлсин сизга! Фронтингиз Узоқ Шарқда судралиб юрган эди-ю! Иштаҳа қалай?..

Навбат Султонга келди.

— Ҳа, Собиров кетдими? — деди профессор унга ишора қилиб.

Бўлим мудирини шоша-ниша тасдиқлади, қўлидаги «касаллик тарихи»ни Насимовга тутқазиб, секингина нимадир деди.

Насимов «касаллик тарихи»ни беш минутлар чамасин ўқиди, аммо Султоннинг назарида бир соатча вақт ўтгандек туюлди.

— Ҳа-а, — деди бир найт профессор сўзини олиб ва унга бошдан-оёқ синчиклаб тикилди-да: — Бола-чақангиз борми? — деб сўради дабдурустдан.

Султоннинг вужуди зириллаб бўшаниди.

«Тамом! Чақиринг, деса керак».

— Бор, — деди у базўр, — бир ўғил, икки қизим бор.

— Нега уларни ўйламайсиз? — Насимов ундан кўз узмай турарди.

— Нега ўйламас эканман? — деди Султон гангиб.

— Ўйлаган одам шундай қиладими? Аҳволингизни қаранг! Сизнинг ёшингиздаги одам ҳам эллик икки кило бўладими? Ўзингизни еб ташлабсиз-ку, биродар! — У аччиқланиб, бўлим мудирига ўтирилди. — Қон таркиби қалай? — Бўлим мудирини қўлидаги наикадан аллақандай қозғоларни олиб узатди. Профессор кескин бош чайқадди: — Чатоқ, огайини. Бунақада сизни қандай даволаймиз?

Султоннинг кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

«Даволаймиз! Даволаймиз?!»

— Дардни енгмасангиз, дард сизни енгади. Суқротни биласизми? Бир соатдан кейин ўлишини билатуриб ҳам музыка чалишни ўргатмоқчи бўлган. Мусо Жалил, эртага отиладиган кечаси ҳам шеър ёзган.

«Ха, гап бу ёқда экан-да! Шундоқ одамлар ҳам ўтиб кетган ҳаётдан, сен нега оҳ-воҳ қиласан, демоқчи шекилли...»

— Уйқунгиз қалай?

Султон тирсагига таяниб, яғришни кўтарди.

— Уйқу... йўқ ҳисоб.

— Так, ҳамшира, ёзинг, бу кишига аввало ором керак, кучли овқат керак, режимга ёзиб қўйинг. Тофиқ Мамедович!

— Лаббай, Исмоил Раҳимович? — Бўлим мудирини солдатдай роз қотди.

— Бу ёқни махсус назоратга оласиз. Рентген суратларини, ҳамма қоғозларини кўриқдан кейин менга киритиб беринг. Пункция қилингани йўқми? Нега?.. Яхши...

Насимов ўрнидан турди, бошқалар унга эргашиб, олдинма-кейин чиқиб кетишди. Султон хушини йиғолмай қолаверди.

— Во одам! Ҳақиқий гвардиячи! — деди Фима амаки бошмалдоғини тепага нуқиб, сўнг тортмасидан «Беломор» олиб, Султонга имлади: — Тутатамизми?

Ўўлакдан ўтиб боришаркан, Султон эшик олдидаги ойна қаринида бир зум тўхтадию кўзларига ишонмади. Ё тавба! Наҳотки шу потавон кимса ўзи бўлса?! Кўзлар ич-ичига ўрадай тушган, қоқчакак юзида сўррайиб буригина қолибди, янги тангилса — тайёр мурда.

«Шалвирамай ўл! — деб сўқинди афтини буриб нари кетаркан. — Тагин ҳам Насимов сени одам деб гаплашиб ўтирибди».

Тушдан кейин халатининг егини тирсагигача шимарган, бўйи шифтдек бир йиғит иккита ҳамширани бошлаб кирди.

— Муродов, пункцияга тайёрланинг,— деди семиз ҳамшира кўлидаги асбобларни тумбочка устига қўяркан.

Султон, ҳароммағиздан намуна олдиришининг қандай азоб эканини бошидан кечириб билган эди, бу гапни эшитиб кўнгли озиб кетди.

...Ва ниҳоят, бу уқубат ҳам поёнига етиб, Султон кўзларини очди. Унга юзтубан қимир этмай ётиш буюрилди — ҳақиқий азоб энди бошланди.

Палатада эса ҳар ким ўз ташвиши, ўз тирикчилиги билан овора: кимдир чой ичади, кимдир илқиллайди, кимдир юзига сочиқ ташлаб пинакка кетган, эшик олдида ётадиган занжидек қоп-қора таксичи Уммат ака каравотда чордана қуриб олганча шангиллаб гап сотади:

— ...қарасам, соат икки ярим бўпти. Чиқиб дарвозани очдим у остона ҳатлаши билан қулоқ-чаққасига қўйиб юбордим. Ўзиям бўкирворди, бадбахт. Оғзидан гупиллаб ҳиди кеп турибди. «Учта болали бўлсам ҳам ураверасизми, ада!» — деб додлайди. Бу гапни эшитиб меники баттар қайнаб кетди. «Хўв онангни, — дедим, — қадамнингни билиб босмасанг, ўнта болали бўлганингдаям уриб ўлдираман», дедим. Ўзи сезиб юрувдим-да, бир қанжикқа илиқиб қолганини. Ҳаҳ, касофат, дейман, уйда гулдек хотиннинг бўлса, тиллага бермайдиган ўгил-қизнинг бўлса...

— Бечорани чатоқ қилибсиз-да. — Нариги бурчақдан Садақбарнинг хирқироқ товуши эшитилди.

— Бе, чатоқ ҳам гапми! Ҳа, қўрқмас экан, мулла минган эшакдай бўлди-қолди. Кўрдигизу, кунига уч мартадан олдинга гизиллаб ётибди. — Уммат аканинг остидаги каравот залворли гижирлади. — Болага қаттиқ турмасангиз-чи, вей...

Эшик очилиб ёшилди. Биров ташқари чиқди шекалли, Фима амаки тагин латифа бошлади. Аллақасердан радио-приёмникнинг гўнғир-гўнғир товуши қулоққа чалинарди.

«Наҳот шундайгина ўлиб кетсам? Бола-чақамни, дўсту ёримни қайтиб кўрмай, бир оғиз сўзини эшитмай? Ахир, мен ҳали бу ёруғ дунёга тўймадим-ку! Тўймадим-ку, ахир, тўймадим-ку!»

У, палата бирданига жимжит бўлиб қолганини пайқади. Кимдир ёнига келиб, пешонасига кафтини босди, сўнг, гўё биров эшитиб қолишидан чўчигандек, шивирлаб:

— Олов, олов. Алахсираяпти, — деб қўйди.

Султон чурқ этмади — аланган оташ бўлиб ёнаётган вужудидаги, лагча чўгга айланган миясидаги оғриқ ўрнини галати бир карахтлик эгаллаб, ўз домига тортиб кетаётганини элас-элас сезиб ётарди...

Эрталаб кўзини очди-ю, узун чарм пальто этаги остидан чиқиб турган, тагчарми қалин, қўйижи баланд бир жуфт ботинкага нигоҳи тушди. Аллаким унинг бош томонидаги стулга бамайлихотир ўрнаниб олиб, дераза раҳига суянганча ниманидир мароқ билан гаширар, бир оз шамоллагандек дағал товуши бениҳоя таниш, бениҳоя қадрдон эди.

Султон юзини ёстикқа буркаб ҳамон қимир этмай ётаркан, хотирасини зўриқтириб, бу одамни эслашга тиришарди.

«Ким бу? Ким эди бу? Ё тавба, шунчалар таниш! Кеча оқшом... Умнат ака эди-ку у! Ахир, ким бу?»

— Уйғондингизми? — деб сўради кимдир боши узра энгашиб.

«Саидакбар! Аммо буниси ким бўлди?»

У кўз қири билан тасдиқ ишорасини билдирди, лабларини қимтиб жилмайишга уринди.

— Турдимми? — Чарм пальтоли одам шундай деб ўрнидан чаққон қўзғалди, унинг тенасига келиб эгилди: — Жуда-а оширвордингиз-ку, огайни. Айиқполвои ҳам бунча ухلامас! Қалайсан, Кўксултон?

«Қудрат! — Султоннинг юраги ўйнаб кетди. — Келдингми, келдингми, дўстим, қадрдоним!»

Юз-кўзларида беўхшов бир табассум, у аёл тагидан қўлини чиқариб узатди. Қудрат куракдек кафти билан унинг бармоқларини маҳкам сиқди, титраётган елкасидан қучиб, соқол босган ёноқларидан ўпди. Ёшлик биродарининг илиқ нафаси димоғига урилди-ю, Султоннинг кўнгли тагин аллатовур бўлиб кетди, кўзлари миннатдорлик билан боқди. «Мана, дўсти азиз, бошимизда шу кунлар ҳам бор экан, тортгундигимни тортиб ётибман. Лекин бу гурбатлар шундай тез қувиб етади, деб ким хаёлига келтирибди, дейсан. Дийдорингни бир кўрмай кетаманми, деб кўрқувдим. Хайрият, хайрият! Дўсти содиқ, кел, видолашайлик...»

Қудрат унинг жавдираб турган кўзларидан айни шу маъноларни уқиб, дош беролмади, аёлини тузатиб қўйиш баҳонасида нигоҳини олиб қочди.

— Қачон келдинг? — деб сўради Султон буни сезиб.

— Кечқурун.

— Йўқ, касалхонага деянман.

— Мен ҳам касалхонани айтинман-да. Оқшом келган эдим. Донг қотиб ётган экансан. Кесиб кетсам билмайсан.

«Ўша-ўша Қудрат, сочи оқарибди, юзига ажин тушибди-ю, ган-сўзи сира-сира ўзгармаган...»

— Озарбайжон дўхтиринг бор экан, кўн ўтиришга қўймади. Неча кундан бери бугун ухлади, дейди. Аллақачон невара кўргандир, энди кечаси тинчгина ухлайверса бўлмайдимми, десам, кулади. — Қудрат кўзларини қисиб, бир қўзғалиб қўйди. — Кейин кетдик Абдулла икковимиз.

— Сен... қаёқдан билдинг? Абдулла телефон қилдимми?

— Нега билмас эканман? Раднодан айтди, газеталарда чиқди: нима дейсан, Султон Муродов жаноблари ишламай-

диган қовоқ бошларини даволатгани Тошкенти азимга келдилар, деб. Хайрон бўлиб қотиб қолдим. Тавба, дейман ўзимга ўзим, ахир бу Султонда бош деган нарса йўқ энди-ку, йўқ нарсани қандай даволатар экан, деб ўйлаб хуноб бўламан-да!

Палатадагилар икқир-икқир кулиб юборишди. Қудрат эса ишак бузмай ўтирарди.

— Валдирайвер, — деди Султон беихтиёр илжайиб. — Бола-чақанг омонми? Анзират яхши ўтирибдими?

Қудрат астойдил хайрон бўлиб, кўзларини ширширатди:

— Ўтиргандир, ким билади, дейсан.

— Ие! Уйингдан келясанми, ахир?

— Уйдаи бир ҳафта бўлди чиққанамга. Сени баҳона қилиб. Айтиб қўйй, мабодо хотин қидириб келиб қолса, мен бир ҳафтадан бери шу ердаман-а, ёдингга бўлсин!

— Ана холос! — дея қийқириб кулди Умнат ака.

— Ёширай! Ҳали бу тухматинг ҳам борми менга? — Султон мийиғида кулимсиради. — Умнат ака, мен ҳали-вери ҳеч касал-пасал бўладиган эмасдим, мана шу билан олти йил бир хонада яшаганман, ўшанда...

— Менга қара, ўшанда бошинг бормиди? — деб лукма солди Қудрат ва соатига ўгринча кўз ташлади.

— Э, омон бўлинглар-э! — Умнат ака каравотини гичирлатиб ўрнидан турди, Қудратга қараб деди: — Огайнингиз ҳам куларканлар-у! Сиз энди тез-тез келиб туринг.

— Майли, хотин рухсат берса, — деди Қудрат жиддий оҳангда.

— Э, эркак одам хотиндан сўраб ўтирадимми! — деди Умнат ака аччиқланиб.

Султон кулимсираб, ётган жойидан ган қўнди:

— Бу вақиллайверади, хотини ҳеч унақа эмас.

— Сен биринчисини айтясан-да, огайни, — деди Қудрат уҳ тортиб.

— Вой, касофат-эй, иккинчиси ҳам борми ҳали?

— Сен билмасмидинг? Албатта, энди юз йилда бир кўришганимиздан кейин... Жуда баджаҳл, ярамасига учраб қолганман, огайни. Бир минут бир ёққа қўйиб юбормайди. Мана, сенинг олдингга ҳам аранг кўзини шамғалат қилиб қочдим.

— Ростданми? — деди Султон ишонқирамай. — Қай гўрдан орттирдинг уни?

— Энди... Ҳаёт мураккаб экан-да, огайни. — Қудрат товушини пасайтириб, бошини қуйн эгди. — Бир йингитчилик қилиб илашиб қолдим-да. Энди қутулолмай доғдаман.

— Э, парво қилманг, кўргиллик-да,— деди Уммат ака унга таскин бериб.

— Ёширай! Сени нима гумроҳлик босди? — Султон ачиниб, машаққат билан бошини тебратди.— Ким ўзи, қанақа? Мен танийманми? Оти нима?

— Ким билади, балки таширсан,— деди Қудрат ҳамон гуноҳкор оҳангда.— Оти... отиям бор у касофатнинг: гелиостанция.

— Нима? — деди Султон қулоғига ишонмай.

— Гелиостанция — оти.

Султон, бир зум қотиб қолди, сўнг бўғизга тикилиб келган қаҳқаҳанинг зўридан ноқулайроқ тўлгонган эди, умуртқа чоғонаси узилиб кетгудек бўлиб, оғриқдан ҳушини йўқотаёзди.

— Э, ўл-э! — деди бир оздан кейин базўр. Аграйиб ўтирган ҳамхоналари эшитсин деб, товушини балаңдлатди.— Бу нур станциясида бошлиқ. шуни айтаётган экан.

— Ол-а! — деди Уммат ака ҳафсаласи нир бўлиб ва тумбочка устидаги чойнакни олиб, эшик томон юрди.

— Ахийри битказдингми? — деб сўради Султон дўстининг қорайиб кетган юзига тикилиб.

— Ҳа,— деди Қудрат.— Лекин мана буни қурилиш деса бўлади. Телевизордаям кўрсатди, кўргандирсан балки?

— Кўрдим.— Султоннинг эсига бирдан Зарқўргон, ишхонаси, чала қолган ишлар тушди, маънос тортиб деди: — Мен бўлсам, мана, ётибман...

— Ётавер,— деди Қудрат унинг товушидаги ўзгаришни сезмагандек.— Ваҳима қилиб юрганмишсан?

— Ваҳима эмас.

— Ваҳима бўлмаса, паникадир. Аҳмоқмисан, ўлиб нима қиласан? Лйтиб қўйй, қурувчига у ёқда мутлақо иш йўқ: жаннат алақачон қуриб бўлинган, уч-тўрт марта капитал ремонтдан ҳам чиқарилган бўлса керак. Дўзахга келсақ, у ўз оти билан дўзах-да, у ерда биров қурилиш қилармиди? Шунинг учун, оғайини, ўлишни хаёлингга ҳам келтирма. Ишсиз қолишинг аниқ.

— Майли,— деди Султон, тагин кулимсиради.

— Кейин, ваъдаям эсингдан чиққан шекилли?

— Қанақа ваъда?

— Ана, азалдан бошинг йўқ эди, десам, яна битиллаисан. «Қанақа ваъда» дейди-я! Қуда бўлмоқчи эдик-ку? Ҳе, Кўкесултон бўлмай, ҳар бало бўл!

— Ҳа-а...— Султоннинг кўнгли ёришиб жиямайди.

— Лийиб қолмадингми, ахир? Ўғлимнинг бўйи менинг

бўйим билан барабар бўлиб қолди, эрта-индин челақларни тарақлатиб тепиб қолса ҳам ажабмас. Айтгандек, қизинг чиройлими ўзи? Нега ишшаясан?

— Совчи бўлиб борсанг, кўрарсан.

— Бормасдан ҳам биламан, — деди Қудрат ва стулини яқинроқ суриб ўтирди. — Зумрадга тортган бўлса-ку, майли, агар сенга тортган бўлса... билмадим-да, э!

— Ўғлинг-чи, ўғлинг кимга тортган? — деди Султон кўзлари чақнаб.

— Менга тортади-да, қўшнимга тортармиди! — деди Қудрат керилиб ва яна соатига разм солди.

— Шошясанми?

Қудрат кулди:

— Мен-ку, шошмаянман-а, вақт шошяпти, оғайни, вақт! Бир соатдан кейин аэропортга чиқишим керак.

— Ҳа? — Султон унга савол назари билан тикилди. — Бировни кузатасанми?

— Йўқ, бу сафар мени кузатишадди. — Қудрат оёғи остидаги қондек келадиган қоғоз халтанинг оғзини шалдиратиб очди, орқасига ўгирилиб, Саидақбарни чақирди. — Укажон, илтимос, мана бунда майда-чуйда бор, баҳам кўринглар. Хўш, Султон, оғайничалиш, бизга рухсат энди.

— Қаёққа кетясан ўзи? — деди Султон гангиб. — Москвагами?

Қудрат бош чайқади:

— Энди, гап бундоқ, дўстим: мен икки йилга командировкага кетянман. Афғонистонга.

Султон ҳангу манг бўлиб қолди.

— Ҳозир-а?!

— Бир соатдан кейин, — деди Қудрат ва ўрнидан турди, стул суянчигидаги оқ халатни олиб елкасига ташлади-да, унинг тепасига энгашди. — Энди... вазият шундай бўлиб қолди, оғайни. Мириқиб отамлашолмадик ҳам.

— Қудрат, дўстим, ахир бу... — Султон бўғзига нимадир тикилиб, гапиролмай қолди.

— Ҳечқиси йўқ. Ҳали хўб хумордан чиққунча гурунглашамиз. «Олинг, қуда, беринг, қуда!» — Қудрат юзини унинг юзларига босди, икки чакқасидан ўнди. — Ажойиб бўлади-да ўшанда! Майли, оғайни, сенга фармон шу: зудлик билан соғайиб чиққини бориб бизнинг келинни тарбияси билан шуғуллангин. Тушунарлими? Бўпти, бўлмаса! Хайр, оғайни! Етиб боришим билан хат ёзмам.

— Хайр...

Қудрат хонадагилар билан бир-бир қўл бериб хайрлашди-да, ҳануз юзтубан, қимир этмай ётган дўстига сўнгги

бор назар ташлаб, оёқ учида юрганча чиқиб кетди. Султоннинг силкиниб-силкиниб титраётган елкаларини у кўрмади...

* * *

Уч йилдек бўлиб уч кечаю уч кундуз ўтди.

Умнат акага жавоб тегиб, хайр-хўшлашиб кетди.

Саидакбар операция бўлди, лекин палатага қайтиб келмади. Фима амакининг айтишича, бир оз ўзига келгунига қадар алоҳида хонада ётармиш.

Султон эса ҳамон ўша алпозда — ершарчин бўлиб ётар ва ўз ихтиёри билан қўл-оёғини қимирлатиш ҳам баъзан кишига чинакам саодат бўлишини суяклари зирқираб ўйлар эди.

Чошгоҳ пайти палатага тўсатдан Насимов кириб келди. Бу сафар у негадир ёлғиз, ёнида хатто Тофиқ Мамедович ҳам йўқ эди. Тўғри келиб Султоннинг тепасида тўхтади, саломига алиқ олиб:

— Шеригингиз қани? — деб сўради Фима амакининг каравотига имо қилиб.

— Ошхонага чиқувди.

— Хўш, ишлар қалай? — Профессор унга бошдан-оёқ синчиклаб тикилди. — Ётибсизми?

— Ётибман, — деди Султон қуруқшаб қолган лабларини қимтиб.

— Нега уйларни чала қилиб қурасиз? — Насимов стулга жойлашиб ўтирди.

— Қайси уйларни? — деди Султон ажабланиб.

— Қайси бўларди, умуман, уйларни дейман-да. Менинг кичик куёвим Юнусободдан квартира олган эди. Уч ойда бери кўчиб киролмайди. Эшик-деразалар йўқ эмиш, батареялар қўйилмаган, санузеллар чатоқ, дейди. Шунақаям бўладими, а?

Султон, худди ўша уйни ўзи қургандек, қизарди:

— Бўлади баъзан...

— Шунинг учун ҳам бошинглар оғрийди-да! Йўқ, кулманг, бу хурофот эмас: кимнидир ноҳақ ранжитсангиз, албатта бир кун ё ошкора, ё ғойибона жавоб беришингизга тўғри келади. Геродот буни «қасос қонуни» деб атаган. — Насимов унинг устидан аёлни олди. — Қани, бир кўрайлик-чи... Хўш, диагнозини сиз қаёқдан билиб олдингиз?

Султон кўзини олиб қочди.

— Область касалхонасида ётганимда бир кечаси уйқум қочиб коридорга чиқдим. Навбатчи ҳамширанинг столи

устида «касаллик тарихим» ётган экан, олиб ўқидим. Албатта, потўгри иш бўлди, лекин...

— Шу бўйи ваҳимага тушдингизу ўзингизни ўзингиз еявердингиз, шундайми? — Насимов халатининг кўкрак чўнтагидан бир варақ қоғоз олди. — Область касалхонасида сизни Алиасқаров кўрган эканлар, олий категорияли врач. Билмайсизми, қаерда ўқиган экан у, ТошМИ дами, Самарқанддами?

— Йўқ, — деди Султон хавотирланиб. — Тинчликми ўзи?

— Агар ТошМИда ўқиган бўлса, — деди профессор хайлчан, унинг гаини эшитмагандек, — балки мен ҳам дарс бергандирман. Эсиз!

Султон гарангсиб бошини кўтарган ҳам эдики, Насимов имо билан тек ётишни буюрди.

— Яна озроқ чидайсиз, шоҳ Султон! — деди кулимсираб. — Босим қалай? Мана, меннинг қон босимим ўз-ўзидан ошди-кетди.

— Нега, домла?

— Нега бўларди! Биз Веналарда юрамиз. Керилиб, халқаро конгрессларда маъруза ўқиймиз! Бу ёқда эса чаласавод шогирдларимиз... — Профессор бош чайқаб, ўрнидан турди. — Айтмоқчи, диагноз тасдиқланмади, огайни.

Султон ушнинг гаидан эмас, гаининг оҳангидан додираб қолди:

— Нега тасдиқланмайди? — деб юборди шошиб.

Насимов ялт этиб қаради:

— Тасдиқланиши керакмиди?

— Йўқ, кечирасиз... Ах! — Султон ўзини йўқотиб, ўрнидан туриб кетай деди. Профессор хайҳайлаб елкасидан босиб қолди. — Кечирасиз, — деб такрорлади у буткул гангиб ва бўғилиб шивирлади. — Мен кўн қийналдим, домла!..

— Сизники бутунлай бошқа нарса, — деди профессор. — Лентоменингит. Парво қилманг. Ҳали узоқ яшайсиз.

Султоннинг назарида юраги тўхтаб қолгандек бўлди. Чўчиб бошини кўтарди. Боши айланди, девору шифтлар бирлашиб айланаверди...

«Мен узоқ яшайман, ҳаммадан зиёд, ҳали тойчоқларим ўйнаб юрибди... Мен узоқ яшайман...»

Остона олдида турган Насимовнинг товуши гўё ўзга сайёрадан келаётгандек қулогига базўр чалинарди:

— ... бошни боғлаб ётаверасиз энди. Яхшилаб даволаймиз. Ўрик гуллаганда жавоб берамиз.

Эшик секин ёпилди.

«Ҳаёт қайтиб келди... — деб шивирлади Султон ва кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. — Қайтиб келди!»

Энди шу гўзал, ардоқли ва армонли ҳаётнинг — тенги йўқ, тимсоли йўқ шу буюк мўъжизанинг ҳар бир сонияси қадрига етмоқ лозим эди, у ҳаёлан ана шунга қасамёд қилди. Қолган умр энди фойдага қолди. Бироқ кечаги кун хатолари, хотиралари... Абдуллага берган хатлари-чи?..

Дийдор қувончи ва айрилиқлар азоби, мубҳам дард изтиробию умидвор дил ўртанишлари билан кечган кейинги кунларини бир-бир ҳаёлидан ўтказаркан, Султон юракбағри тўкилиб, уйини, фарзандларини, Зумрадни чидаб бўлмас даражада соғинганини ҳис қилди.

«Ахир, — деб ўйлади у энтикиб, — ахир, уларни бир кўрмасдан ўлиб кетишим ҳам мумкин эди-я!.. Йўқ, йўқ, ўзингни бос, ҳовлиқма, ортиқча ҳаяжон сен учун кони зарар!»

У аста тин олиб, кўзларини юмди.

Ҳадемай кўклам келади. Қиш рутубатлари ортда қолади. Баҳор чечаклари яшил туғ кўтариб, замин узра музаффар юришини бошлайди. Олам яшаради. Олди билан бодом гуллайди, кейин ўрик, шафтоли... Ана шундай ажойиб кунларнинг бирида у касалхонадан чиқади. Бу димикқан хоналарни, дарду уқубатларни бутунлай тарк этади. Соғинтирган фарзандларига, ёру биродарларига кучоқ очиб: «Ассалом, қадрдонларим! — деб табассум қилади. — Мен бир ўлиб тирилдим, азизларим. Мен яна қайтиб келдим!»

Кейин... ташвишлари, қувончлари, мағлубият ва зафарлари билан ҳаёт давом этаверади. Кўнгли сезиб турибди: у энди узоқ яшайди. Ҳали кўпдан-кўп дарахтлар экади, мурғак ўғил-қизларини вояга етказди, ҳали беҳисоб иморатлар қуради, янги-янги дўстлар ва душманлар орттиради, умр йўлларида гоҳ енгилб, гоҳ енгади...

Хона сув қуйгандек жимжит эди.

Султон ортиқ чидаёлмаслигини — ортиқ бу аснозда ёта олмаслигини англади.

«Туриш керак! Туриш керак!»

Гурсиллаб ураётган юрагида, икки чаккасида акс садо янгради:

«Туриш керак! Туриш керак!»

Ўнг қўлига таяниб, аста-секин қаддини ростлай бошлади, пешонасига муздай тер чиқди...

Абдулла қачон келаркин?

АДАШ ҚАРВОН

(Ёзнинг ёлғиз ёдгори)

«Дин — халқ учун афюндир». Владимир Ильич Лениннинг бу машҳур таърифи илоҳиётнинг ҳар қандай кўринишлари моҳиятини яққол очиб беради.

Қиссамиз қаҳрамони Адаш Қарвон ана шу афюн балосига гирифтор бўлган одам. Умр бўйи у нашаваид кимса каби адашиб-гангиб ишайди, ҳалол, меҳнатқаш, камсуқум инсон эканига қарамай, онгини чулгаган хурофий ақидалар туфайли ҳаётнинг катта йўлларида четга чиқиб қолади. Гойибга кўр-кўрона ишонч уни журъатсиз қилиб кўяди, журъатсизлик мутеликка айланиб, тақдирга зомин бўлади. Афсуски, Адаш Қарвон бунни жуда кеч — умрининг сўнггидагина англаб етади... Ҳаётга эндигина қадам қўяётган ёш китобхон дўстларимиз бу кимсанинг аччиқ турмуш сабогини мумкин қадар эртароқ англаб олсалар, жаҳондан Адаш Қарвондек «нотамом ўтмак» (Алишер Навоий) фожиясини тарапроқ идрок этсалар, умр йўлларида адашган қарвондек сарсари кезмасалар — бу асардан кўзланган гоявий-бадний мақсад ана шу.

Муаллиф

Ғариб қисса эрдиким ишқ, туганмади ҳеч.
Агарчи бўлгани олам биноси айтиладур.

Алишер Навоий

Адаш Қарвон раиснинг олдига кирмади.

Адаш Қарвон раиснинг олдига кирмади-ю, лекин...

«Э, келинг, ота, бардаммисиз?»

«Раҳмат, болам, ўзинг қалайсан?»

«Мен-ку тинчман-а, қариган чоғингизда сизга қийин бўлди-да, ота, ёлғиз...»

«Ёлғизликдан ўзи асрасин, нега ёлғиз бўлай? Кўндан қўймасин, шукр, мана, юртнинг ичидаман, бу ёқда колхоз... Кўмир юбортирган экансан. Чакки овора бўйсан-да, бултургидан қолгани ҳам етарди. Сайфи бугалтир йўқ экан, пулини...»

«Эй, қўйинг-э, ота, бизни бундай уялтирманг! Саломатликдан гапиринг. Бел қалай? Намаган томонда бодни даволайдиган зўр санаторий бор, шунга иккита путёвка келувди, бирини сизга...»

«Раҳмат, болам. Ҳозир ўзимга тузукман. Кейин, кампирнинг лоақал йили ўтсин, жуда туз кўмгандек... «Қазои муаллақ», деймизу, ҳар ҳолда...»

«Майли, ота. Уйда сиқилиб ётманг, дейман-да. Кечқурунлари бундай бизникига ҳам ўтинг, келинингиз ҳар куни сўрайди».

«Хўй, хўй, насиб қилган куни — албатта, болам. Ўзим ҳам жужуқларингни соғиндим. Майли, мен борай...»

«Ота, шошманг, назаримда, бир гапингиз бору айтолмаётганга ўхшайсиз. Тинчликми?»

«Тинчлик, болам. Ке, яхшиси, бошқа келарман, ҳозир ишинг кўп бўлса...»

«Ишни қўяверинг, ота, бу дупёнинг иши ишлаган билан битадиган бўлса, мана, сиз битирардингиз. Нима гап ўзи? Ё бирон камчилик...»

«Йўғ-э, камчилик эмасу бир нарсани сўрамоқчи эдим-да: ҳалиги, мозорда кўзинг тушган бўлса керак, гўр тенасига қўядиган тош бор экан...»

«Мармартошми?»

«Ҳа, марвартош. Энди, бир-икки йилдан кейин ким бору ким йўқ, Насиббек билан кампир раҳматлининг гўри оёқ остидан кўра сал белгили бўлиб турса, деб хаёл қилувдим. Парни накананинг ўғли отасига қўйдирган экан, бориб сўрасам, Тошкани аллақайси жойиниям айтди, ўша ерда ёзиб ҳам беради, деди. Кеча бозор қўйининг бирини сотдим. Икки соатга бирорта мошина бериб турсанг...»

«Буни яхши ўйлабсизу, лекин аввал буюртма бериш керак-да. Хўш, бўлмаса, бундай қилсак: мен ўзим бир шаҳар тушганимда гаплашиб чиқсам. Маъқулми? Сиз уриниб юрманг».

«Ўғлим, сенинг бошингда ўзи минг бир ташвиш. Ке, энди бу ғалвани ҳам сенга ортмайин...»

«Э йўғ-э! Хай, жуда кўнглингиз тишчимаса, ана, эртага уста Рисқивой шаҳарга тушади, ёғочга. Мен тайинлаб қўяман».

«Унда, мен Рисқивойга учрай, чақасини...»

«Ҳа, берасиз-да, ота, қочиб кетармидингиз».

«Йўқ, болам, гап тўрт танга пулда эмас. Армон ёмон нарса, билмайсан-да, илоё, ҳеч билгулик қилмасин...»

... кирса, ўртада ана шундай арзи ҳол бўлади, деб ўйлайди.

Тўсатдан келган ғам ёмон бўларкан. Адаш Қарвон бугун ҳам уйда ўтиролмади — пешиндан сўнг тўғри мазорга чиқиб борди.

Қабристон қишлоқнинг сертупроқ дала йўли бошланадиган нариги четиди. Нураган нахса девор сиртидан сим тўр тутилган кенг ялангликда иккита баланд тепалик бири-бирига мингашган. Гир айлана саф тортган адл теракларнинг кумушранг япроқлари қуёшга кўзгу тутиб ярқ-ярқ товланади.

Адаш Қарвон кўкка бўялган дарвоза ёнидаги настаккина эшикдан ичкарига қадам қўйиши билан кўнгли бир хил бўлиб кетди.

Азим қайрағочлар шохиди илиниб қолган битта-яримта каҳрабо барглар ўтган баҳорига алвидо айтиб, кузак шамолда ожизгина титрайди, дов-дарахтларнинг оҳиета шовиллаши абадий сукунатга раҳна солиб, ёлғиз табиатгина ўлим билмаслигини таъкидламоқчидек, бир зум тинмайди.

Атроф кимсасиз. Қоратоллар хомуш бош эгиб турган қорамтир ҳовуз сатҳида бир тўп хазон қалқиб юрар, тоққа қаратиб солинган уй нешайвонига гувала тахлаб қўйилган эди. Тумонат одам, оломон елкасида лониллаган тобут, сўнгги бор кўргани — кампирининг соқин, хотиржам, хатто бир қадар улугвор чехраси кўз ўнгида бир-бир жонланди. Ҳовузини айланиб ўтаркан, юраги зирқираб, мудҳиш ҳақиқатни қайта тап олди: энди кампир йўқ.

Юқорида, тена бағрида наст-баланд дўмнайган қабрлар кўзга чалинарди.

«Мана, чин уйинг. Елиб-югуриб, айланиб-ўргилиб, охир бир кун ёғоч от миниб шу ерга келасан. Келасану ичкари кирасан. Қирмоқ бору чиқмоқ йўқ».

Адаш Қарвон сан-сарик ажриқ босган сўқмоқдан бир-бир юриб, ўз хилхонаси тарафга ўтди. Кампирининг қабри икки туп настак бута шумшайиб ўсган оёқ томонда эди. Йўл четиди, жимжимадор темир панжара айлантирилган

кўҳна қабр устидаги мрамар лавҳада куз қуёшининг арзанда нурлари лин-лин ўйнади.

«Худди шунақасидан бўлса... — деб ўйлади у. — Раисга тайинлайман-да. Аввал энавишақа панжара қурдираман. Каминир шўрликнинг дарди ичида кетди, лоақал арвоҳи...»

Қовжироқ ўт-ўлан қопланган гўрнинг тупроғи кечаги ёмғирдан сўнг ҳануз намхуш эди. Адаш Карвон култ этиб ютинди, нойгакка тиз чўкиб тиловат бошлади. Оғир, залворли оҳанглардан алланечук таскин туйғандек бўлиб, ўйга толди.

Нурсиз, рутубатли кун. Рўдапо булутлар сийқа тангадек хира ялтираб турган қуёшни ютиб юборишга ошиқадди, ҳароратсиз офтоб совуқ ёгдусидан ҳам айрилиб ҳализамон буткул сўниб қоладигандек...

Адаш Карвон шу кўйи узоқ ўтирди.

Қабристон сукунати ютаман дейди. Яланғоч қайрағочлар маъюс оҳ тортади, ақалли бирорта бўлсин яшил янроқ излаб изгиган шамол қонталаш барглари саргардон тентиратади, кузакнинг бу нурсиз кунда янада бефайз кўрмиган ғариб сағаналар узра телба саховат билан хазон сочади.

Мозорнинг сўник манзараси Адаш Карвон дилида — ўлим ҳақ эканига ҳаминша имон келтирувчи, кун-узун кун омонатини елдек келиб, селдек олишини илтижо қилувчи бир кимса дилида уйғотган ноёнсиз ғашлик ва қўрқувчи энг мутаассир суралар ҳам қувиб чиқара олмади. Бағрига не-не зотларни жимгина ютиб, тўймас кўзларини жимгина юмган бу кўҳна макон, девор ортидаги тириклик талвасасига буткул бепарво, совуқ, голибона бир салобат тўкиб турар эди.

Адаш Карвон бу ерга илк бор қачон келганини ўйлаб кетди.

Эҳ-ҳе! Эслаб бўлармиди буни! Дарёдаги томчини ҳисоблаб бўладими? Осмондаги юлдузни санаб бўладими?! Адаш Карвон етмиш икки йиллик умри мобайнида бу маконга озмунча келганми? Озмунча одамни тупроққа қўйганми? Ҳар сафар оломон сафида, паймонаси тўлган марҳумни жой-ростонига тошширгани келаркан, шу оломон унинг ўзини ҳам мазорга сўнгги марта элтадиган кун тобора яқинлашаётганини дил-дилдан англади эди. Бу ерга отаси ўлганда келди, онаси ўлганда келди, қариндош-уруғлари ўлганда келди, танишлар ўлганда, нотанишлар ўлганда келди ва ҳар гал юрагининг бир нарчасини совуқ тупроққа кўмиб, жимгина уйига қайтди. Охири бир нарча-бир нарчадан узилла-узила, тупроққа кўмила-кўмила юраги адон тамом бўлди, юрагининг ўрнида қолган нарса тошга айланди.

У шундай деб ўйларди.

Одамлар шундай деб ўйлашарди.

Бироқ етти йил муқаддам худди шу ерда кўксинда нимадир жазиллаб ачишди, зирқираб оғриди, ловиллаб ёнди — кўзининг оқу қораси, суянган тоғи, салкам элликка чиқиб кўрган ёлғиз фарзанди Насиббекни қора ерга бераркан, юраги тутдай тўкилди. Отаси ўлганда унинг кўзи куйди, онаси ўлганда жигари куйди, қариндош-уруғлари ўлганда томоғи куйди, танишлар ўлганда, нотанишлар ўлганда димоғи куйди, аммо Насиббек ўлганда, Насиббеги ўлганда юраги куйди, куйиб-куйиб кул бўлди.

Насиббекнинг ҳасрати кампирни олиб кетди. Энди навбат уники — Адаш Қарвонники. Хилхонанинг кунчиқар томонидаги қўш қабр ёнида ҳадемай учинчиси пайдо бўлади. Улим — барчага баробар қисмат, бирор зот қочиб қутулган эмас, аммо Адаш Қарвон ўлгандан кейин ҳеч кимса қабри тепасида уни бир калима сўз билан ёд этмайди — бу ўлимдан ҳам даҳшат...

Лекин биринчи марта қачон келган эди-я?

Ҳа! Бувиси ўлганда. Раҳматли Улуғ бувиси етмиш саккизида ўлган, «саксон», деб давра кўтаришган эди. Бу мулойим-муштипар кампирни эслаганда Адаш Қарвоннинг вужудини ҳали-ҳануз андак аламли ва армонли бир ҳиссиёт чулғаб олади, қоронғи кўнгли кўклам кунларидек ёришиб кетади.

Улуғ кампир ўн икки бола туғиб, ўн биттасини ерга берган бахтиқаро аёл эди. Унинг шўр пешонасига кенжа ўғли — Мирза Қарвонгина сиғди.

Мирза Қарвон умрида туя етаклаб, қарвон тортган эмас. Умри бино бўлиб Тўйтенадан нари ўтганини биров билмайди. «Қарвон» лақаби унга отамерос: Соҳиб Қарвон замонасининг донгдор савдогарларидан бўлган. «Ўттизта портуяси бор эди, йилқию хўкизининг ҳисоби йўқ эди», деб гаширарди Улуғ буви. Бобосининг ана шу ҳисоби йўқ бойлигидан Адаш Қарвонга фақат «Қарвон» лақабию икки тоқча китоб насиб қилди, холос.

Улуғ буви фарзанд доғини хўб тортган эди. Шу вайдан биттаю битта ўғлининг ёлғиз зурёди Адашбойни еру кўкка ишонмас, икки гапнинг бирида «орқамда қоладиганим», «чироқчим», дея суйиб-сийлар эди. Бу жўнгина сўзларнинг туганмас маъносини Адаш Қарвон мана энди — ёши ўтиб, умри поёнига ета бошлагандагина англади. Дунёда одамзоддан яхшими-ёмонми фақат фарзанд қолар экан. Қим билсин, эҳтимол, тақдири азал шундай битилгандир, бироқ, наҳотки, ўша увоқ, муштипар Улуғ кампир қаттол

бўронлардан, даҳшатли қаҳратонлардан, бемаҳал изғирину телба довуллардан эсон-омон олиб ўтган бир авлоднинг лишиллаб турган шамчироғи Адаш Карвоннинг қўлида ўчса!

Бувиси қазо қилганда у ўн бир яшар бола эди. Мозори Хожид масжидининг имоми Зукурхўжа домла қўлида ўқирди. Домлага ҳам бувисининг зўри билан отаси олиб бориб топширган эди: «Отанг савлатидан от ҳуркадиган одам эди, «Соҳиб Карвон» деганда етти яшардан етмиш яшаргача қўл қовуштирарди. Мол-дунё вафо қилмас экан, шундоқ одам бир кечада эғнидаги тўшигача қиморга бой бериб келди, уч ойдан кейин қўшиникига бир кафт ун сўраб чиқиб қуруқ қайтди. Ўтники ўтга кетди, сувники сувга... Манглайингга фарзанд битибди, минг-минг шукр қил, боланг ҳақ йўлига кирсин, алҳамдулилло, кам бўлмас, бу дунёда кишига фақат илм вафо қилади».

У уйида илк марта янгроқ товуш билан «Қулху оллоху аҳад...»ни ўқиганда, Улуғ кампир узоқ йиғлади. Кейин ўша кундан бошлаб неварасини — тўққиз яшар гўдақни сизлайдиган бўлди.

Кечагидек эсида: жавзонинг охирги ҳафтаси эди. Зукурхўжа домланинг меҳмонхонасини тўлдирган талабалар чувиллашиб ўтирарди. Кимдир ташқарига чақириб кетган домла негандир ҳаяллаб қолди. Орадан бир чой қайнагулик фурсат ўтди. Ниҳоят, бўсагада домланинг хиёл букчайган гавдаси пайдо бўлди.

— Адашбой,— деди у остонада тўхтаб, гоят мулозим товуш билан,— бу ёққа чиқ-чи, ўғлим.

У ҳеч нарсани ўйламай даҳлизга чиқди.

— Бандалик, болам,— деди домла,— бувинг қайтиш қилибди... Сен энди уйингга борақол. Олло сабр берсин.

У домласининг сўзларини унчалик тушунмади, лекин кўнгли аллақандай ёмон бир нарса содир бўлганини сизди. Ва ҳозиргача ўшанда домласи у билан нега бу қадар жиддий сўзлашганига, муштдек болага таъзия изҳор этганига таажжуб қилади. Мусибат кишини тўсатдан улғайтириб қўяди. Балки Зукурхўжа домла ўшанда унга ана шу ҳақиқатни уқдирмоқчи бўлгандир...

«Мулла бола» бўлса-да, у бари бир бола эди — отаси йиғлаб бағрига босганида ҳам, олақуроқ издиҳом ҳовлида саф тортганида ҳам, тўрдаги уйда кўзларини юмиб ётган Улуғ бувисининг олдига етаклаб кирганларида ҳам содир бўлган мусибатни у қадар англаб етмади. Фақат отасининг ёнида ҳасса тутиб, оломон олдига тушганча, қишлоқ четидаги баланд тепаликка чиқиб боргандагина шу пайтгача мурғак назаридан пинҳон бўлиб келган даҳшатли бир

хақиқат кўз ўнгида ярқираб намоён бўлди: одам ўлар экан. Ўлган одам тупроққа кўмилар экан. Энг ёмони, ҳамма ўлар экан.

Шундоқ яхши, меҳрибон Улуғ бувисини отаси бир чуқурнинг ичига қўйиб чиқди. Кейин ҳамма тупроқ ташлади. Бир зумда чуқур тўлди. Шунда у юрагининг туб-тубидан қўзгалган бир нидо билан йиғлади, ўксиб-ўксиб, тўлиб-тўлиб йиғлади. Улуғ бувисини, уни доимо бағрида олиб ётадиган, «сиз-сиз» лаб еру кўкка ишонмайдиган меҳрибон, қадрдон бувисини аллақандай бегона одамлар совуқ, қон-қоронғи чуқурга кўмиб ташлаганига чидаёлмай, мурғак тасавури исён кўтариб йиғлади. Бу йиғида энди болалик хархашаси йўқ эди...

«Мен ўлганда нима деб йиғлайсиз, мулла болам?» — деб сўрарди бувиси, баъзан узун қиш кечалари танчада, шамолнинг увиллашига қулоқ солиб ўтиришаркан. У бувисининг ўзи ўргатган жавобни бурро қилиб қайтарарди: «Вой, онам, меҳрибоним онам, давлатбоним онам, гамгусорим онам, охиратларингиз обод бўлсин, онам, имонингиз саломат бўлсин, онам!» Улуғ камшир унинг манглайдан суйиб, чўнтагини ёнгоқми, майиз билан тўлдирар, сўнг шу қуни эшикдан ким кириб келса, неварасининг таърифини қилар эди: «Мулла болам мен ўлсам мана мундоқ деб йиғлар экан...» У эса танчанинг четида, ўз шаънига айтилаётган мақтовлардан эриб, жилмайиб ўтирарди. У найтларда бу гаиларининг ҳаммаси кўнглига алланечук хуш ёқарди, назарида бувиси ҳеч қачон ўлмайдигандек, ўзи ҳеч қачон шундай деб йиғламайдигандек, турмуш яна узоқ-узоқ йиллар худди шу йўсини беғам-бетанвиш давом этадигандек туюлар ва бунга астойдил ишонар эди. «Мулла болам, қаттиқ-қаттиқ айтиб йиғлайсиз-а? Уйдан чиққунимча ҳамма нарсани эшитиб ётаман, ҳа, билиб қўйинг». У бувисининг гапига тушунмай, анграярди. «Уйдан чиқиб қаёққа борасиз?» «Буван Мочинининг теңасига», дерди камшир ҳеч бир малол олмай. «Буван Мочинининг теңасида нима қиласиз?» «Уйимга кетаман». «Их... Мана-ку уйингиз?» «Унда уйим ўша ерда бўлади-да». «Нега?» «Нега бўларди, шунини буюрганда бандаларига, мулла болам».

Аммо бу гап-сўзлардан сўнг орадан кўн ўтмай у бувисини Буван Мочинининг теңасига — «чин уйи» га элтганларида унга берган ваъдасининг устидан чиқолмади: қаттиқ-қаттиқ айтиб йиғлаёлмади. Бувиси ўргатган сўзлар дилида чарх уриб бўзлади-ю, тили калимага келмади.

Кечқурун эса юрагини адоқсиз бир кўрқув чулғади: бувим қоронғи, совуқ чуқурда ёлғиз ўзи қандоқ ётади?

Қўрқмайдимми? Қорни очмайдимми? Сув ичгиси келса, нима қилади? Мени соғинмайдимми? Туйқусдан берган ваъдасини эслади. Қаерга кўзи тушмасин, бувисининг гамгини, гиналинигоҳини туяверди: «Мулла болам, мени алдадингизми?..»

Кейин у бир вақтлар Соҳиб Карвоннинг айғирлари гижинглаган бўм-бўш, қоп-қоронги отхонага борди. Юзини гадир-будур устунга ишқаб, ичидан тошиб келган фарёдни босолмай хўнг-хўнг йнглади: «Вой, онам, меҳрибоним онам, давлатбошим онам, гамгусорим онам, охиратларингиз обод бўлсин, онам, имонингиз саломат бўлсин, онам!..» Йнглай-йнглай тинкаси қуриб, уада тўқимлар устига мук тушганча ухлаб қолди. Жойинга ким олиб бориб ётқизганини ҳам билмади.

Эртаси куни икки гапнинг бирида Улуғ бувисини эслаш бошланди.

Бу сон-сапоқсиз нақллар, гоҳ кулгили, гоҳ қайғули инсоний қиссалар унинг кўз ўнгиде Улуғ камширнинг шикаста, беозор сиймосини қайта тирилтирар эди. Бувисининг синглиси — Қутлуғ хола айтган бир гап унга айниқса қаттиқ таъсир қилди: «Эгачим шўрлик шу Адашвойга жон-жаҳонини кўйган эди-да, ўла-ўлгунича оғзидан кўймади-я! Жончиқар найтдаям «Адашвой», деб ўлди-я, эгачим боёқши! Билмадим, бирор гап айтмоқчимиди ё бир кўрмоқчимиди, ишқилиб, кўн илҳақ бўлди. Одамни гафлат босар экан-да, бўлмаса, эгачимнинг ҳол-куни маълум эди, ўша куни Адашвойни ўқиндап олиб қолиш бир инсоннинг эсига келмабди-я!» Кейин-кейин, эсини таниган чоғларида шу ҳақда жуда кўн ўйлади. Ростдан ҳам бувиси ўшанда унга бирор нарса демоқчи бўлганми? Демоқчи бўлса, нега отасига айтмаган? Нима демоқчи бўлган экан-а? Назарида ўша сўнгги дамда бувиси бени-хоя муҳим бир гап — унинг ҳаёт-мамоти, тақдирини ҳал қиладиган зарур бир гап — айтмоқчи бўлгандек туюлаверади. Бунинг шунчаки жон талвасасидаги тўлғаниш эканига ўзини ишонтиришга ҳарчанд уринса-да, Қутлуғ холанинг сўзлари қулоғида жаранглайверади: «Йўқ, бир гап бор эди-ю, ичида кетди эгачим раҳматлининг...»

Онаси Улуғ камширнинг акси — бир сўзли, уддабурро, кесиб гаширадиган хотин эди. У онасида ўзи истаган фазилатларини — мунис хокисорлик, чинакам заифалик, шикаста кўнгилини кўрмади. Йиллар ўтиб, соғинган бу фазилатларини хотини Ойнисадан топди. Ажабо, Ойнисанинг феъл-атвори қуйиб қўйгандек Улуғ камширнинг ўзгинаси эди. У ҳатто дастлабки кезлар бундан қаттиқ

хавотирланиб, «Ўзи ўхшаса ўхшасин, ишқилиб, умри ўхшамасин», деб илтижо қилган эди. Афсуски, Ойниса ҳам Улуғ бувига ўхшаб ёруғ оламда кўп рўшюлик кўрмади.

Улуғ кампир дунёдан хотиржам кўз юмган эди. «Номнишоним ўчмас, ёлғиз бўлса ҳам, орқамда чирогимни ёқадиганим қоляпти-ку», деган ўй билан оёқ узатиб, мангу таскин ва мангу фароғат тошган эди. У неварасини мартабаси улуғ одам бўлади, деб астойдил ишонган эди. Суюкли зурёди, шамолни ҳам раво кўрмай ўстирган набираси унинг хоҳишига кўра танлаган йўл туфайли келажак ҳаётида ҳадсиз хатоларга дучор бўлишини билганида, ўша кезлардаёқ юраги ёрилиб ўлган бўлармиди...

Кампирнинг нурли хотираси Адаш Қарвоннинг қоронғи кунларини бир умр ёритиб турди. У бувисига қилолмаган иззат-эҳтиромларини муштишар Ойнисага қилиб, қарзини узинишга аҳд этган эди, афсуски...

Мана, шундоқ Улуғ кампир ҳам энди хоки туроб бўлиб ётибди. Қабри аллақачонлар ер билан текисланиб кетган. Унинг оёқ томонида Адаш Қарвоннинг бошқа қариндош-уруғлари, этак томонида эса Насиббек, ёнгинасида Ойниса...

Бувиси ўлганда қаро ерга кўмингани унга беҳад адолатсизлик бўлиб туюлган эди. Наники инсон илон-чаёнга, қурт-қумурсқага ем бўлгани дунёга келса! Кейинчалик, оқ-қорани танигач, бу одат замиридаги тераи бир ҳикматни англади: гўрнинг совуқ тунроғи аламзада дилда ёнган аланган оташ ҳовурини босар экан. Марҳум қабрга қўйилгач, мотамдорларнинг алам-армони хиёл совиши шундан экан. Аммо бунга ҳам чидаган одам чидаркан.

Раҳматли Ойниса чидаёлмаган эди...

Насиббекнинг «учи» ўтган кечаси тўсатдан ҳовли тўс-тўнолон бўлиб кетди. Ичкари уйда ётган қариндошу кўзини хотинлар саросимада айвонга югуриб чиқишди: «Ойниса қани?!» Ҳовлидаги эркаклар сачраб уйғонишди: «Қани Ойниса?!» Ярим тунда азадорларнинг ҳаммаси оёққа туриб, қишлоқни тит-нит қилиб юборди. Осмонга учганми, ерга кирганми, Ойниса ҳеч қаерда йўқ эди.

Адаш Қарвон аллақандай ички бир сезги билан қишлоқ чеккасига қараб йўл олди...

Кўройдин, ҳаво совуқ. Қоронғилик қаърида ҳайҳотдек бўлиб турган қабристонга қоқила-суринга кириб бораркан, тили базўр биесмиллога айланар эди. Кўнгли алдамаган экан: узоқдан аллақандай кўланка қорайиб кўринди. У, юраги орқага тортиб, қадамини жадаллатди, ўйдим-чуқурлардан сакраб-сесканиб, кўланкага яқинлашди. Ой-

ниса, бош яланг, оёқ яланг, сочлари тўзгиган, афтодахол, қабри кучоқлаганча тупроқни тимдалаб ётарди. Келганига анча бўлган шекилли, бир уюм тупроқни суриб, гўрнинг гумбазини чўкириб қўйган, ўзича нимадир деб гувранар эди.

— Ойинис!

Ойниса унга ялт этиб қаради-ю, чурқ этмай тупроқни тимдалайверди.

— Эсингни йиғ, хотин! — деб бақирди у жонҳолатда.

Ойниса гужанак бўлиб олди, сўнг юлқиниб шивирлади:

— Бир кўрай!.. Болагинамни бир кўрай!.. Қўйинг, бир кўрай!..

У титраб-қақшаганча бориб, хотинининг билэгидан маҳкам чаңгаллади, зўр билан ўрнидан қўзгатмоқчи бўлди.

— Урманг... уринг, майли... Насиббегимни бир кўрай!.. шундоқ болам тупроққа қорилиб ётаверадими! Мен бир кўрай!..

— Ойинис, хушингни йиғ! — У гўристон жимлигини бузиб ўкраб юборди. — Эй фалак! Нима ёзугим бор эди сенга!

Ойниса юз-кўзини қабр тупроғига суйкаб, оёқ остида эмаклаганча ҳирқираб шивирлар эди:

— Болагинамни бир кўрай!..

Адаш Карвон тоқат қилолмади, бор кучини тўплаб, хотинининг руҳсиз жасадини даст кўтарди-да, настига қараб отилди. Ҳовуз бўйига етгач, сунага ўтқазди, юзига, кўкрагига сув сенди, сўнг ёнига ўтириб... юм-юм йиғлади.

— Айланай хотин, кўзингни оч. Эсингни йиғ, жон хотин. Қўнамиз-да энди, кўймай не иложимиз бор? Насиббек жойида тинч ётсин десанг, сабр қил, савоби тегсин десанг, қабрини вайрон қилма, обод қил. Сен билан менинг кўлимдан келадигани энди фақат шу, ўргилай хотин!..

Хотинини суяб уйга кириб келганида осмон бўзара бошлаган эди. Шундан кейин муттасил юрагини ҳовучлаб юрди: Ойниса бардон беролмас, деб ўйлаган эди. Йўқ, Ойниса ўзи билан ўзи бўлиб қолди-ю, яна етти йиллик азоби бор экан, етти йил Насиббекнинг доғи ҳасратида қуйиб!..

Аммо бу гам тўсатдан келди. Адаш Карвон ўгли ўлганида ҳам бунчалик довдирамаган эди. Мана, уч ойдан ошди, ҳануз хушига келолмайди — худди алоқ-чалоқ туш кўраётгандек. Адаш Карвон йиғирма етти йиллик жафокаш ҳамроҳи — мусичадек беозор, муштинар камширнинг қадр топмаган қабрини мана энди кун сайини тобора теранроқ сезаётир. Тириклигида унга гоҳ ҳақ, гоҳ ноҳақ ўтказган ранжу аламларини эсласа, суякларигача сирқираб оғриқ киради, тутунсиз алангада ўртанади.

... Ўгли билан хотинига ёдгорлик қўйиши ҳам қарз, ҳам фарз. Устларидан зар сочса ҳам кам. Майли, насиб қилса, қўйдиради. Эҳ, ахир, ҳеч бўлмаганда...

Қуёш уфқ губорига сингиб, кўздан йўқолди. Адаш Карвон шу кўйи яна анча ўтирди. Мозор этагидаги дала йўлини чап-тўзонга тўлдириб, подадан қайтаётган сигирбузоқларнинг маъраши эшитилганда, увишиб қолган оёқларини базўр қимирлатиб ўрнидан турди-да, сўнгра орқасига қарай-қарай ҳовуз томон йўл олди.

* * *

— Адаш бува, хўв Адаш бува!

Кўйхонада кенчикдаги еминг қоракосовини териб ўтирган чол чўчиб орқасига ўгирилди: остонада беш-олти яшар яланг оёқ бола — қўшиниси Хусниянинг ўгли бетоқат бўлиб турарди.

— Ҳа?

— Ойим чақиряпти, тез бораркансиз.

— Нима бўлди? Тишчликми?

— Сигиримиз тугмоқчи.

— Ҳозир. — Адаш Карвон чопонининг барини белбоғидан чиқариб, шоша-пиша кўзгалди.

Кеча кечкурун у бозордан қайтаётганида, кўчанинг бошида икки челақ сув кўтариб турган Хусния: «Адаш бува, сигиримни ҳар кеча пойлаб эсим кетяпти. Эркаксиз уй қурсин, биринчи қорин, жуда қўрқяпман, бир кўрсангиз-чи», деди. Адаш Карвон начоққина ола гунажинга синчиклаб разм солиб, молхонага чироқ ёқиб қўйишни тайинлаган: «Бохабар бўлиб тур, етилиб қолибди. Лекин жуда ориқ-ку, қайдам... Майли, бирор ган бўлса, вақт-бевақт чақиравер», деган эди.

У қўшинисининг ҳовлисига кириб борганда, Хусния худди ўзини тўлгоқ тутаётгандек, «вой-вой»лаганча молхонада зир югурар, тахта пол устида ётган сигир ҳар кучанганда қўшилишиб инқиллар, оёқ остида ўралашган болаларини қаргай-қаргай ичкарига ҳайдар эди.

— Вой, Адаш бува, келдингизми-ей! Энди қаңдоқ қилдим! — деди у йиғламсираб. — Шўрим қуриб ўлиб қолмаса эди!

— Ҳа, ҳа, намунча ҳовлиқасан?

— Вой, Адаш бува, боласи тескари келди, димқиб қолади энди! Ҳой, қоч, ер юткур, уйга кирларинг! Энди нима қиламан, Адаш бува?

— Шошма, шошма. Қани, бундоқ тур-чи. — Адаш Карвон енгини шимариб, сигирга яқинлашди. Сигир, кўз-

лари ола-кула бўлиб безовта химранди. — Ҳах, жонивор-а, азобга қопсан-да! Ҳусния, бор, қопми, эскироқ шолча-полчани онке! Хўш, жонивор, хўш!..

Ярим соатдан сўнг сигир дир-дир титраётган қанқа бузоқчасини ялар, Ҳусния эса Адаш Карвоннинг қўлига обдастан сув қуяркан, оғзидан бол томиб алқар эди:

— Илоё барака топинг, Адаш бува, хайрият, сиз бор экансиз. Фалокат босиб оқлиқсиз қолиб кетсам, манави тирк етимларнинг оғзига нимани тутардим? Шу етимчаларнинг толеига тагин ҳам сиз келиб қолдингиз-а! Ўзи денг, чап қовогим ўлгур эрталабдан бери...

— Майли, майли. Эртага оғзидан бир коса чиқарсанг, бас, — деб кулди чол унинг интиҳосиз жаврашини бўлиб.

— Вой, жоним билан, Адаш бува, оғиз сиздан айлансин!

Адаш Карвон уйига кўнгли ёришиб қайтди. Лекин оғзини аждардек очиб ётган қоп-қоронги ҳовлисига қадам қўяркан, кўнглидаги ёруғликдан ном-нишон қолмади. Ўзини ўзи койиди: айвоннинг чироғини ёқиб кетса нима экан!

Найпасланиб йўлақдан айвонга чиқди, чироқнинг тугмасига қўл чўзди-ю, негадир ёқмай, пойгакдаги кўрначага тиз чўка қолди.

Атроф жимжит. Зимистон. Чолнинг кекса дилини билгисиз бир қайғу чулғади.

«Мана, шу тилсиз жонивор ҳам сендан бахтлироқ — насл-зурёди бор... Бахтинг дарёга оқиб кетган экан-да, Адаш Карвон! Мана, эрта-индин кунинг битиб, омонатиши топширасан. Чироғинг ўчади. Ўлдинг — ўчдинг. Тамом-вассалом. Гўё Мирза Карвоннинг ўгли, Соҳиб Карвоннинг невараси Адаш Карвон бу дунёда ҳеч қачон яшамагандек, етмиш икки йил ер юзини хира қилиб юрмагандек...»

Шу аялпозда узоқ, жуда узоқ ўтирди. Ўринни тўшаб ётишга ошиқмас, уйқусиз кечажак тун узун эди.

Дилидаги гашликни хиёл бўлсин унутмоқ ниятида хаёлини чалғитишга урина бошлади.

Хотин зотини ажойиб қилиб яратган-да. Бир сигирнинг туғишини кўриб ўтақаси ёрилади-ю, ўзи тўрт-бешталаб болани қайси юрак билан туғаркни? Тавба!..

Ойинса раҳматли ҳам шунақа эди. Сигир-ку сигир, ҳатто тикка туриб туғиб кетаверадиган шайтон эчки ётоқчиласа ҳам кўрқарди. Шу кўрқоқлиги устига эрини баъзан беозор танбеҳлаб ҳам қўярди: «Кулманг, кулманг, кўрганмиз юрагингизни, Сурхиннинг олмазорида. Исмоил ақай бир милтиқ отганда сурат бўлиб қолувдингизу...»

Ҳақиқатан ҳам, Сурхининг олмазорида, Исмоил ақай бир милтиқ отганда у сурат бўлиб қолган: азбаройи мол аччиғи — жон аччиғи...

Лекин фақат сурат бўлиб қолганмиди?

Ойниса ҳаётлигида бу олис ўтмиш ҳангомаси гоҳ ўзаро, гоҳ бегоналар олдида ҳамиша мулойим бир табассум билан тилга олинар, бироқ хотини: «... сурат бўлиб қолувдингизу...» дея тапга хотима қўяр эди.

Ахир у фақат сурат бўлиб қолмаган эди-ку! Ўшанда, Сурхининг олмазорида, Исмоил ақай бир милтиқ отганда у аввал суратга айланган, кейин шу суратга жон кирган — бедазор ўртасида қотиб турган хотинининг юз-кўзи аралаш икки шаналоқ тортиб юборган эди.

Аммо Ойниса буни сира-сира — на ҳазил, на таъна билан эсламаган эди.

Адаш Қарвон хотинини ўшанда биринчи ва охириги марта урган эди.

Адаш Қарвон Сурхининг этагидаги боғда хомтоқ қи-лаётган эди. Ойниса сигирини етаклаб чой олиб келди. Тушликдан сўнг Адаш Қарвон яна ишига тутинди. Ойниса сигирини уватга қўйиб, ўзи олмазорга кирди, дарахтлар тагидаги сув ичган барра печак, қиёқларни юлиб қопга сола бошлади.

Олмазор ичида кўм-кўк беда белга уриб ётарди. Ойниса бедадан бирор қабзам олиш у ёқда турсин, ҳатто назар солгани кўрқарди: елкасига доим қўшоғиз милтиқ осиб, узангига оёқ тираб юрадиган олмазор қоровули — шопмўй-лов Исмоил ақай бадфеъл важоҳати билан доғ таратган эди.

Бир пайт Ойниса ердан бош кўтариб бедазорга қарадию эҳсонаси чиқиб кетаёзди: боягина уватда эриниб кавш қайтариб ётган сигири икки қатор наридаги оқ олмалар тагида пишқирганча бедани ямламай ютарди!

Ойниса юраги така-пука бўлиб сигирга қараб югурди. Энди бошвоғига қўл чўзганини билади, нақ боши устида алланарса қаттиқ гумбурлаб кетди. Кейин, худди осмондан тушгандек, Исмоил ақайнинг ваҳшатли дағдағаси янгради:

— Бабангининг башшине!..

Ойниса бедазор ўртасида серрайиб қолди. Шундоқ рўнарасида афт-ангори буришиб, кўзлари чақчайган Исмоил ақай, қўлида милтиқ, от ўйнатиб турарди.

Адаш Қарвон гумбурлаган товушни эшитиб жонҳолатда олмазорга қараб отилди.

«Ойнисани отиб қўйди! Оҳ, худо, Ойнисани отиб қўйди!»

У ўпкаси оғзига тиқилиб, можаро устига етиб келди. Ойниса эрини кўрдию капалаги учиб кетди: рангида ранг қолмаган, тиззалари дағ-дағ қалтирайди. Кўзи кўзига тушгач, эри фақат ундан хавотир олганини, ёлғиз уни деб шу қадар қўрққанини англади, юраги зирқиради...

— Санинг инагингми? — деб сўради Исмоил ақай Адаш Карвонга хўмрайиб.

Ниҳоят, Адаш Карвонга ғойибдан тил ато бўлди:

— Меники.

Исмоил ақай милтиқни елкасига осиб, хотиржам оҳангда буйруқ қилди:

— Қани, етекле эсе!

— Қаёққа етаклайман, ақай? — деб сўради Адаш Карвон атай талмовсираб.

— Баржақ кўресен!

Идорага боргандан сўнг нима бўлиши Адаш Карвонга маълум эди: Исмоил ақай айбдорни колхоз раҳбарларининг хузурига олиб кириб, айбига айб қўшиб-чатар, гулдирак товуши билан бақриб-чақирганча на тавба, на таваллога қулоқ солар, алҳол, «эгесига ўхшаш ярамес мал» ни қушхонага топширтириб тинчир эди.

Адаш Карвон Исмоил ақай бошвоғидан ушлаб турган сигирига таассуф билан қаради: елини нақ ерга тегади. Эсиз!

У юзига гуноҳкорона тус бериб, қоровулга ялина бошлади:

— Энди, ақай, ҳақиқатан ҳам биз беноват... Тилсиз жонивор, биров атай қилган, дейсизми...

Исмоил ақай оёгини узангига тиради:

— Ялган айтасин!

— Хотин кўрмай қолибди, мен хомтоқда эдим, ўзим бўлсам наҳотки...

Исмоил ақайнинг юзида лоақал бирор мўйи қилт этмади.

— Етекле! — деб ўшқирди у.

— Бир сафарча кечиринг, ақай?

Қоровул индамай сигирни етаклаб жойидан қўзгалди.

Адаш Карвон нима қиларини билмай гарангсиб қолди, сўнг бир сакраб хотинининг ёпида пайдо бўлди:

— Хув, меровсирамай ўл, аҳмоқ! Эси паст, кўзингга қарасанг ўлармидинг! — Адаш Карвон Ойнисанинг юз-кўзи аралаш шапалоқ тортиб юборди: — Сенинг терингни шилиб олмасамми!

Ойниса қўллари билан бошини тўсганча букчайди, юзидан ўт чиқиб кетган бўлса-да, чурқ этмади. Адаш Карвон бунга сари баттар авиж қилди:

— Сигир сўйилгунча, сен сўйилсанг бўлмасмиди, дардисар! Бари бир, сениям сўяман!

Исмоил ақай секин ортига қайтди. Қараса, Адаш Карвоннинг чиндан ҳам авзойи бежо. Отдан тушиб, ёнига келди.

— Ал, — деди сигирнинг бошвогини тутқазиб. — Ал-де, жўне. Бирақ, хатинини урме. Накас адам хатинини уре.

У шундай дея отига миниб, олмазор оралаб кўздан йўқолди.

Эр-хотин бир-бирларига қараёлмай узоқ туриб қолишди.

Бир найт Адаш Карвон товуши алланечук ўзгариб:

— Ахир, шундай қилмасам, бермасди-да! — деди. Сўнг, ниманидир ўйлаб, жиддий оҳангда қўшиб қўйди: — Сен ҳам ахир эҳтиёт бўлгин-да. Нақ бўлмаса сигирингдан айрилувдинг...

Ўшанда Адаш Карвон хотинини биринчи ва охири марта урган эди...

Ўшанда у вақти келиб ўзи ҳам Исмоил ақайга ўхшаган қоровул бўлиб қолишини хаёлига келтирмаган эди; Исмоил ақай яна бен-олти йил ваҳшат солиб ҳаммаёқни титратиб юрдию ниҳоят қариб, пенсияга чиқди.

Далабой колхозга раис бўлгандан кейин Адаш Карвонни чақириб: «Исмоил ақайдан от билан милтиқни қабул қилиб олинг, Бешқашқага қоровул бўласиз», деди.

Одамзод пешонасида не борлигини билмай ўтади. Бўлмаса, Адаш Карвон ўшанда шу гапга кўнармиди?..

* * *

У, одатдагидек, тонг қоронгисида уйғонди. Туриб таҳорат олди, жойнамозини ёзиб, бомдод намозига шият қилди.

Илгарилари у паст, бир қадар шикаста оҳангда муножат қиларди — тўрда ётган ўгли Насиббекни уйғотиб юборишдан чўчирди. Бутун вужуди эриб такбир тушираркан, баъзан ён-верига разм солиб, ўглининг уйқу тарк этган кўзларида ҳайрат чақнаётганини, чехрасида ўйчан бир жиддият пайдо бўлганини сезар эди. Насиббек отасининг шу ҳолатига жимгина тикилиб ётишини яхши кўрарди. «Отам ашула айтяпти, — деб қийқиарди кичкиналигида. — Нима деб айтяпсиз, ота?» Адаш Карвон беозор кулименраб қўярди. Кейинчалик Насиббек отасининг тонг

қоронғисида нима деб «ашула айтиши»ни билиб олди.

У яратгандан ўғлига — кўзининг оқу қораси бўлмиш ёлғиз жигарбандига «тансиҳатлик, меҳр-оқибат, инсофу тавфиқ; кўздан, суқдан, душманнинг қасдидан, ўт балосидан, сув балосидан, қуруқ тухматдан, бемаҳал ўлимдан» — ўзи бу дунёда ситам чеккан жамики офатлардан омонлик тилар эди. Ўзи билан кампирига бу ёруғ жаҳонда энди ҳеч нарса керак эмаслигини яхши билар, фақат имонининг саломатлигини, фарзанд доғини кўрсатмасликни, невара-чевараларнинг дийдор-қувончини сўрар эди. У салқин саҳарларда яна юрту элга типчлик, шифтга боқиб ётган беморларга шифо, ота-онасининг бағридан узоқда юрган аскарларга бехатар сафар, жамики мардум устида ҳукм юргизиб турганларга адолат, бева-танларга ватан, фарзандталабларга фарзанд ато қилишини тиларди.

Бирор кимсага ёмонлик соғинмаган эди-ку? Нега жами тилаги юзага чиқмади? Нега илтижолари соҳиби қарам қулогига етмади?

Кўп нарса сўраганмиди у?!

Озмиди сўраган нарсалари?!

Демак, у йўқ экан-да?! Ахир, бор бўлса...

Тумандек ёпирилган шубҳалар қалбини кемира бошлаганда уни кўрқув босади — шак келтириб қўйишдан кўрқади.

Юраги чексиз-чегарасиз ғамга тўлиб кетган кезларида дунё кўзига қоронғи кўришиб, қўл силтаб юборай дейди!..

Эрталаб у иштаҳаси тиламаса-да, ўзини мажбурлаб нонушта қилди. Лекин томоғидан бир тишлам нону икки пиёла чойдан бошқа нарса ўтмади.

Тўрдаги уйга кириб, тахмондаги ўрин-кўрпа орасидан оқ чит рўмолга ўралган пулни олди. Дераза олдига келиб, ёруққа солиб санади. Парни пакананинг ўғли айтгандан анча кам. Эрта бозор сариқ қўйни сотсамикан? Бирор ой емласа бўларди-да. Сандиқда минг сўм бор, аммо унга тегмайди: ўлимлик. Бандага ишонч йўқ, манман деган одамнинг ҳам ҳоли нуф дегулик.

Айтмоқчи, қўйнинг еми тугаб қолувди-я? Чол одатда еми бозордан эмас, даламаҳаллалик Ашур чўлоқдан оларди — инсофли, ҳалол одам. Ем баҳона узоқ ҳангомаланиб, тафт-губори тарқаб қайтарди.

Адаш Қарвон қўлтиғига қоп қистириб, кўчага йўл олди.

Кўк плаш кийган баланд бўйли бир йигит автобусдан ҳамма тушиб бўлгунча орқа ўриндикда сабр-тоқат билан жимгина кутиб ўтирди. Бекат майдонига тушгач, четроққа ўтиб шимининг почаларини қоқди, «дипломат»ни чап қўлига олиб, ён-верига қарамасликка тиришиб, кўприк томон жўнади. Унинг чўзинчоқ, кўхлик юзида мубҳам бир таҳлика-тараддуд ифодаси бор эди.

Йигит йўл четидан жадал юриб бораркан, ногаҳон кўприкнинг нариги бошида қўлтиғига қоп қистирган малла чопонли чолни кўрдию жойида таққа тўхтади. Саросима босиб, теварагига аланглади.

Кўчада одам сийрак. Нон дўкони олдида оқ халатли икки йигит машинадан нон туширмоқда. Кабобпаз бола кўрадаги кўмирни зўр бериб еллийди. Кўприкнинг ўртасида тоғорасини биқинига босган учта хотин йўргалаб бораётир.

Йигит нима қиларини билмай қолди. Югурик хаёл уч йил бурунги бир манзарани кўз ўнгида яққол жонлантирди: мана шу гузар, тумонат одам, сочлари тўзгиган қора кўйлакли аёл, мотамсаро қийшайган юз, бош-кўзи аралаш тушаётган қора сумка, «Боламини тошиб бер!» «Тошиб бер боламини, жувонмарг!» — деган аччиқ, телба бир хайқирик...

У сесканиб тушди. Чол рўпарасига келиб қолган эди. Йигит шартта кўприк панжарасига ёнбош бўлиб туриб олди. Чол ердан кўз узмай шундоқ ёнгинасидан ўтиб кетди. Йигитнинг назарида, малла чопоннинг этаги кўк плаш барини куйдириб юборгандек туюлди.

Чол уч-тўрт қадам узоқлашгач, у юрак ютиб қайрилиб қаради.

Хайрият!

У кадамини янада жадаллатиб йўлга тушди. Кўприкдан ўтгач, рост кўчани кўйиб, сой ёқалаб кетган ёлғизоёқ йўлга бурилди. Шу пайт чойхона муюлишидан эшак миниб чиққан бир киши:

— Э, Сатор, яхшимисан! — деб қолди.

Йигит ноилож изига қайтиб, у билан кўришди.

Адаш Карвон Даламаҳалладан қуруқ қайтди: Ашур чўлоқнинг эшигига муштумдек қулф урилган, уйдагиларнинг қаёққа кетганини кўни-қўшнилари ҳам айтиб беролмади. Чол тегирмон биқинидаги тошсупада анча вақт пой-

лаб ўтирди, хонадон эгаларидан ҳадеганда дарак бўла-вермагач, зерикди, секин изига жўнади.

Кўчасининг бошига етганда от миниб тўйга айтиб юрган учта йигитга дуч келди. Бир хилда банорас тўн, дўппи кийган, духоба кежим ёниб ясатилган эгар устидаги атлас кўрпачаларда мағрур ўтирган новдадек-новдадек уч йигит чолни кўрган замон бараварига салом берди. Сўнг бетоқат тинирчилаган отларни базўр тинчитиб, шўх, ўктам қич-қиришди:

— Тўйга боринг, Адаш бува!

— Тўйинглар муборак бўлсин! — деди чол чиройи очилиб.

— Қуллуқ! Эшигингиз қулф экан, шу айтганимиз ҳисоб-а, Адаш бува?

— Ҳисоб, ҳисоб! Куёв қайси биринг? — деб сўради чол кўзларини қисиб.

Улар кулимсираб, ўртадаги думалоқ юзли, хушмўйлов йигитга ишора қилишди.

— Саруполаринг муборак бўлсин! Қимнинг боласисан, чирогим?

— Қуллуқ, — дея қизариб жилмайди йигит. — Танима-дингизми, бува? Наим аканинг ўглиман-ку.

— Қайси Наим? Наим мелисаними? Кичигимисан?

Тасдиқ жавобини олгач, чол хижолат бўлиб бош чай-қади.

— Қарилик, болам, айбга буюрмайсизлар... Қани, омин! — дея фотиҳага кўл очди у. — Илоё, қўшганинг билан қўша қариб, бахтли-тахтли, ували-жували бўлгин!

Йигитлар тўйнинг вақт-соатини чолга яна бир бор тайинлаб, от жиловини бўшатишди. Адаш Карвон улар-нинг орқасидан таажжубланиб қараб қолди.

Уйга кириб келганида ҳам таажжуби тарқамаган эди. Вожаб! Умр дегани оқар сувдек ўтиб кетаверар экан-да! Наим мелисанинг кенжа ўгли — куёв, тўйга чорлаб юриб-ди! Ахир, раҳматли Наимнинг ўзи куни-кеча уйланмаган-миди?

Ёдида, Наимбой ўттиз учинчи йилнинг қаҳратон қи-шида уйланган эди. Адаш Карвон тенг-тўшлари билан тўйда хизмат қилганини, тизза бўйи қорни замбиллаб ҳовлидан ташқарига ташинганларини бугунгидек хотирлай-ди. Никоҳ ўқиғани келган ёш, хушсурат домла Ғиёс-хоннинг зинадан тойиб йиқилиб, адрас чонони йиртилгани, азбаройи аччиқланганидан: «Феъли совуқ баттол, шу бу-юқда тўй қилмаса нима экан!» — дея койиниб, ҳаммани кулдиргани ҳам эсида.

Наимнинг тўйидан уч ҳафта ўтгач, опасининг жар-калонлик олис қариндоши уста Бозорнинг кичик қизи Ойнисани унга улашиб, нон синдиришган эди. Тўйни ўрик гулига мўлжаллашди. «Ҳавои жаҳон очилиб, мундоқ елка-мизга офтобнинг тафти тегсин», деди онаси раҳматли. Тўй, ҳақиқатан ҳам, ўрик гулида бўлди, лекин... орадан кўн йил ўтиб! Боёқни онасига бу кунни — ҳавои жаҳон очилиб, елкага офтобнинг тафти тегадиган кунни кўриш насиб этмаган экан...

Дала-даштдан изгирин ариб, баҳор еллари сарсари эса бошлаган илиқ тунларнинг бирида «Қизил қадам» колхозининг аъзоси Адаш Қарвон қамоққа олинди. Гуноҳи нима эканини у кўп йиллардан сўнг — муддатини ўтаб қайтганида, Тошкент вокзалининг шундоқ биқинидаги пасқам, исқирт қовоқхонада билди. Ўшанда эса, уч ойгача бароққош терговчи Абдулҳакимовнинг ҳузурда, етти ухлаб тушига кирмаган даъволарни оғзи лағб очилган кўйи эшитиб ўтиришга мажбур бўлган эди. Уни, Адаш Мирза ўғлини, босмачилар билан алоқада айблашарди. Гўёки у мадрасадош ҳаммаслаги Ғиёсхон эшоннинг махфий топишириқларини мунтазам бажариб келган, чунончи...

Сўнг унинг қатор-қатор «жиноятлари» тизилиб келарди: қачон, қайси маъракада нима деган, икки йил бурун чойхонада айтган гапи, Ғиёсхон билан юриш-туриши...

Энг даҳшатлиси шундаки, бўйшига қўйилаётган бу айблар рост эди. Йўқ, айбларнинг ўзи эмас, улар замиридаги гаплар рост эди. Бобоси Соҳиб Қарвоннинг йирик мулкдор ўтгани ҳам, отаси Мирза Соҳиб ўғлининг ири муршид Ислохон эшонга қўл бериб, узоқ йиллар эшигида хизмат қилгани ҳам, ўзининг Бароққон мадрасасида Ғиёсхон билан уч йил бирга таҳсил кўргани ҳам — барча-барчаси рост эди. Шунингдек, уч йил муқаддам бир маъракада: «Подшолар ҳам ўз йўлига, одамзод аввало имонини унутмаслиги лозим», деб айтгани ҳам, икки йил аввал чойхонада ўтирганида, извошда керилиб ўтиб кетаётган Фатҳиддиновни кўрсатиб: «Бу одамни мен танийман, сизлар танимайсизлар», дегани ҳам аини ҳақиқат эди.

Аммо бу гапларга бир кун бориб шу қадар даҳшатли тўн кийдирилишини мутлақо хаёлига келтирмаган эди. Чунки бу хатти-ҳаракатларнинг кўши унинг инон-ихтиёридан ташқарида кечган эди. Бобоси Соҳиб Қарвоннинг йирик мулкдор ўтгани унга боғлиқ эмасди; бу мулкнинг унга мисли ҳам юкмаганини ҳамма билади. Отаси Мирза

Карвон умр бўйи эшоннинг хизматини қилиб, бири икки бўлмаган ва охир-оқибат ўлар чоғи шишшидам уйининг шифтига боқиб: «Эшоним деб, эшагимдан айрилдим», дея надомат чеккан эди. Зукурхўжа домланинг маслаҳатига кўра у уч йил мусофир шаҳарда тентираб, ҳамқишлоғи Ғиёсхон билан бирга мадраса тунроғини ялаган, аммо ҳар вақт ўз ҳаддини билган эди. Дарҳақиқат, Шўро ҳукумати кучайган сари Ғиёсхон оёғи куйган товукдек тиширчилаб қолди, уззуқун «динсиз бошавойлар»нинг гўрига гишт қалай бошлади. «Босмачи», «қўрбоши» деган гаиллар авж олганда Ғиёсхонга жон кириб, Адаш Карвоннинг кўнглига ҳам кўн бор қўл солиб кўрди. Бироқ Адаш Карвон тўпори ақли билан эшонзоданинг жигарбағри қишлоқдаги таноб-таноб ерлар, атроф етти кентдаги беҳисоб муридлар, ичкари-ташқари дангиллама ҳовлилар, қўш-қўш қароллару кўтон тўла кўйлар, асов айғирлар учун куяётганини англади. Азалдан унга рўйхунлик бермас эди, шундан кейин буткул ихлоси қайтди. Ғиёсхоннинг нола-надоматларига Адаш Карвоннинг жавоби доимо тайин эди: «Оллонинг хоҳинисиз ҳеч иш бўлмайди, Ғиёсхон. Яратган эгам ихтиёр этмаса, бандасининг бир кинриги ҳам узиламайди. Бас, таңрига маъқулдирки, Шўро ҳукумати янаб турибди».

Ғиёсхон жигибийрони чиқиб, унга ваъз ўқишга тушиб кетарди. Ниҳоят, бир иш чиқаролмаслигига кўзи етгач, ҳафсаласи пир бўлиб, ундан узоқлашган эди. Орадан уч-тўрт йил ўтгач, тағин қишлоққа кириб келди, имоматни қўлга олди. Адаш Карвон миридан-сиригача билгани учун унга иқтидо қилмас, кўча-кўйда дуч келиб қолган чоғлардагина қиёмат қарзи — саломини бериб ўтар эди, холос. У Ғиёсхон билан бир пайтлар бирга ўқиганини унутиб ҳам юборган эди. Аммо имону диёнатни ҳаргиз унутмади. Бўйнига кўйилган барча даъволар ичида Адаш Карвон ана шунга чин дилдан иқрор эди. Агар гуноҳи шу бўлса, бунинг учун жазо тортиш лозим бўлса, Адаш Карвон ҳаминиша тайёр. Лекин у ҳеч вақт одамларни қуткуга, бошбошдоқликка даъват этган эмас. Маъракадаги гаини ҳам бирор гараздан эмас, виждонининг амри билан айтган, ўзи шунини ҳақиқат деб билган, зеро, одамзодда имон бўлмаса, унда садоқат ҳам бўлмайди. Чойхонадаги гаини ҳам майнавозчиликка айтгани йўқ эди. Извошда ўтиб кетаётган Катта Одам — Фатҳиддиновни у яхши танирди: Тошкентда юрган кезларида Кўкча масжидида кўн марта кўрган. У кезларда бу киши ҳали «Ўртоқ Фатҳиддинов» эмас, «Фатҳиддинхон тўрамнинг тўнғич ўғиллари» эди. Бирор

ўн йил чамаси ўтгач, бу юртга Катта Одам бўлиб келганида у Адаш Карвонни танимади, албатта.

Адаш Карвон ана шуларнинг ҳаммасини бароққош терговчи Абдулҳакимовга ётиги билан тушунтиришга ури-нарди. Абдулҳакимов индамай гапни тинглаб турарди-да, сўнг айбномага тикилиб, тўнг оҳангда такрорларди: «Бўл-дингизми? Хўп, энди ишга ўтайлик. Ғиёсхоннинг топ-шириқларини бажарганингизни бўйингизга оласизми, йўқми?»

Тергов тугади. Адаш Карвон гойибдан нажот тилаб ётаверди.

Негадир суд чўзилиб кетди. Энди уларни баъзи кунлар соқчи назоратида ишга чиқарадиган бўлишди. Хоккўза-нинг даласида колхоз янги боғ қилган эди, ўша ёққа ток чопиққа олиб бора бошлашди. Беш-олти чақирим масофага ҳар куни қатнашга эринишармиди ё бошқа нарса сабабми, ишқилиб, кечқурунлари Ғиёсхон иккаласини боғ этагидаги дарчасиз бостирмага элтиб қамашар, айвонда эса соқчи милиционер пойлаб ётар эди.

Милиционер кунора алмашиб турарди.

Бир куни кечаси соқчиликка Наим мелиса кел-ди...

Ўша кеча ой тиккада эди. Хоккўзанинг даласидан янги соғилган сут билан беда ҳиди келарди. Чигирткалар бетиним чирилларди.

Ярим кечаси Наим мелиса бостирманинг эшигини очди:

— Қочинглар, ошналар, — деди у. — Қочинглар! Ор-қанглардан осмонга қаратиб бир-икки отамаи. Биров су-риштирса: «Бостирмани тешиб қочишибди», деймаи.

Адаш Карвон Ғиёсхонга қаради, Ғиёсхон — Наимга.

— Йўқ, — деди Адаш Карвон.

— Алдаб, итдек отиб ташламоқчимисан? — деди Ғиёс-хон қалтираб.

— Отмайман! — деди Наим. Чўяндай юзи ой ёғдусида бўздек оқариб кўринди. — Нон урсин, алдасам! Қандоқ қилай, ошналар, ахир, ошна эдик...

Ғиёсхон Адаш Карвонга қаради, Адаш Карвон — ерга.

— Сени қасам урмайди, худодан қайтгансан-ку! — де-ди Ғиёсхон. — Кофирсан-ку, имонсиз!

— Нима десам ишонасан? Нима десам ишонасан-лар?! — дея хирқираб шивирлади Наим. — Эшикни очиб кўяман, қочларинг! Алдасам, онам хотиним бўлсин!

Наим отасиз етим эди, онаси кўр эди, қасам даҳшатли эди, даҳшатли ва рост эди.

Ой баландлаб кетди. Чигирткалар чарчаб, тинди. Хулкар ёнбошга келганда Ғиёсхон ўрнидан туриб бостирма эшигини итариб кўрди — очиқ. Бошини чиқариб атрофга қулоқ солди — жимжит.

— Туринг, Адашбой, — деди у, — таваккали худо. Бу бадбахт алдамаган бўлса, қутулиб кетармиз, алдаган бўлса, эртага пешонамизга қадаладиган ўққа бугун учиб қўя қолармиз.

Адаш Карвон жойидан қўзғалмади.

— Бир бошга бир ўлим, мунча ивирсидингиз, Адашбой?

— Нима қил дейсиз?

— Қочмайсизми?

— Эркак ҳам қочадими?

— Аскиянинг мавриди эмас, Адашбой!

— Қочиб қаёққа борамиз?

— Ҳожикўлдан ўтиб, Чавканчакка ошсак бас, у ёғи қозоқнинг даласи. Отамнинг муридлари кўп, эс-хушли, ҳалол одамлар, хор бўлмаймиз.

— ...

— Кейин юрт сал тинчиганда қайтармиз. Бўла қолсангиз-чи!

— Мешинг юртдан қочадиган гуноҳим йўқ.

— Булар гуноҳинг борми-йўқми, деб суриштириб ўтирмайди, шартта замбаракка бойлаб отади!

— Майли, нима бўлса худодан.

— Э, худойимдан ҳам ўргилдим, шу азобларга солган... Тайсалламанг, биродар, вақт зиқ. Бу ҳароми Наимнинг кўнглига эгамнинг ўзи шафқат солиб турибди, буям бир инояти. Иншоолло, ишимиз ўнгида қелади. Бир бурда нон ҳамма ердаям топилар.

— Мени дардисар қилиб илаштирманг, Ғиёсхон. Биласиз-ку, бари бир сизга ҳамроҳ бўлолмайман.

— Нега? Нега, ахир?

— Фотиҳа... фотиҳа нима бўлади?

— Э, фотиҳангизни қўйинг! Бошингиз омон бўлса, хотин тошилади. Агар чин тақдир битган бўлса, қирқ йил қиёматдан кейин ҳам шу қиз сизга насиб қилади. Тақдир битмаган бўлса, чимилдиқдаям бармоғингизни тишлаб қолаверасиз.

— Фотиҳа — муҳри плохий, дер эдингиз-ку, Ғиёсхон?

— Тавба! Ҳозир масала талашадиган пайтми, Адаш-бой! Бунча латтачайнар бўлмасангиз!

— Майли, йўлингизни берсин.

— Мени айтди дерсиз, ҳали шундоқ пушаймон қиласиз, шундо-оқ пушаймонлар қиласиз!

Адаш Карвон кейин жуда кўн пушаймон қилди, то хануз пушаймон қилади, суяклари оқаргунча пушаймон қилса ҳам ажаб эмас. Аммо у пайтда — осмони фалакда Хулкар чарақлаган, янги соғилган сут билан беда ҳиди келиб турган Хоккўзанинг даласида, навқирон йиғит чоғида ҳали буни билмас эди.

Тонг қоронғисида Наим мелиса ланг очик ётган эшикдан Адаш Карвоннинг олдига кирди:

— Нега қочмадинг?!

— Нега қочаман?!

— Майли... Гинанг ўзингдан қолсин, Адаш. Мен... қандоқ қилай, ҳеч шундоқ бўлсин, дебманми...

— Бошлиқларингга нима дейсан? — Адаш Карвоннинг юраги ачишиб кетди.

— Пешонамдан кўрдим. Ке, сен ҳам кетақол, Адаш.

Адаш Карвон бош чайқади.

— Аслида мен сени деб... Бўлмаса, Гиёсхон меннинг икки тугиб бир кўйганимидики... Ахир, сен бечорада ҳеч гуноҳ йўқ-ку?

— Гуноҳим йўқлигига ростдан ҳам ишонасанми? — деб сўради Адаш Карвон қатъий оҳангда.

— Ия! Сўрайди-я тагин!

— Бўпти-да! Гуноҳим йўқ бўлса, нега қочишим керак?

Наим эшик кесақисига суяниб муңгайиб қолди.

— Билиб бўлмайдми-да... — ниҳоят, ундан садо чиқди. — Бошқалар сени менчалик билмайдми-да... Ке, кўй, Адаш, кун ҳам ёришиб қолди, таваккал; кет!

Адаш Карвон яна бош чайқади. Наим унга шундай мўлтираб қарадики... Адаш Карвон унинг ўша ҳолатини эсласа, ҳозир ҳам юраги эзилиб кетади. Одамнинг содаси эди раҳматли Наим.

Эрталаб Қурбон мелиса келиб, ҳол-аҳволни кўргач, Наим билан Адаш Карвонни олдига солиб идорага ҳайдаб кетди.

Уч ҳафтадан сўнг суд бўлди. Гиёсхон топилмади. Адаш Карвон жўнаб кетаётганда Наим ҳали ҳам ҳибсада эди, тақдирини не кечганини билмади.

У совуқ ўрмонларда дарахт кесганида ҳам, ишчи

батальонида хандақ қазиганида ҳам Наимни бот-бот эсларди. Бироқ, уш қайта кўрарман, деб сира ўйламаган эди.

Ва лекин... кўрди!

Кўрганда ҳам, мутлақо хаёлига келтирмаган жойда, етти ухлаб тушига кирмаган қиёфада кўрди.

Эллик учинчи йил ўн саккизинчи август куни афт-ангоридан бемаҳал қаригани яққол сезилиб турган бир киши Тошкент вокзалида кундузги поезддан тушди. У платформада бир нафас гангиб ён-верига боқди, сўнг қончигини елкасига илиб, чумолидек гужгон ўйнаган олақуроқ оломон ичига сингиб кетди. Чан оёгини сезилар-сезилмас силтаганча босиб бораркан, кўзи атрофга алаңлаб олмакесақ терарди. Жазирама иссиқда ҳовурга кўмилиб, хумдондек қизиб ётган вокзал биносидан чиққач, у рўнарадаги — дарахтлари сийрак кичкина хиёбонга қараб юрди. Трамвай келиб айланадиган майдонда қора пешбанд тақиб, ёғ босган шапка кийган фаррош чол бурчақда тўпланиб ётган ахлат уюмини чўлтоқ белкурак билан тўзгитиб аравачага ортмоқда эди. Унинг кайфияти бузуқроқ шекилли, кимгадир миннат қилгандек белкуракдаги ахлатни иддао билан қулочкашлаб улоқтирарди. Қончиқ орқалаган одам ҳардамхаёл қадам ташлаб бораркан, ногоҳ фаррошнинг белкураги тирсагига тегиб кетди. У чўчиб четланди, фаррош баттар феъли айниб, бақирди:

— Кўзми, пўстакнинг йиртиғими!

Қончиқ орқалаган одам бирдан ялт этиб қаради. Фаррош ҳам белкурагини бесўнақай ўқталганча унга хўмрайиб турарди. Тўсатдан у хирқираб бақирди:

— Адашмисан?!

— Наим? — деб пичирлади қончиқ орқалаган одам.

— Ҳой, ростдан Адашмисан-эй?! Вой, болангдан айланай, сени кўрадиган кун ҳам бор экан-ку!

Наим Адаш Карвон билан кучоқлашиб кўришаркан, ёғ босган шапкаси бошидан тушиб кетди. Кўришиб бўлгач, шапкасини ердан олиб ахлат тўла аравага улоқтирди, лекин бу билан кўнгли тўлмади шекилли, белкуракни ҳам тарақлатиб отиб юборди:

— Ҳе, онангни!..

Адаш Карвон ҳамон кўзига ишонмас, худди туш кўраётгандек, тевааракка олазарак алаңлар эди.

Наим уни бошлаб кўприкдан ўтди, йўл ёқасидаги пасқам, исқирт бир ошхонага олиб кирди, кейин: «Ҳо-

зир!» дея қайгадир югуриб кетди, кўз оңиб-юмгунча яримта қоқланган балиқ билан бир шиша вино кўтариб келди.

Адаш Карвоннинг ҳануз ичмаслигини эшитгач, кўзи пешонасига чиқиб кетаёзди:

— Қўйсанг-чи! Шунча замонлар ўтиб кетди-ю! Ичмайдиган одам борми ҳозир!

— Рост, Наим,— деди Адаш Карвон синиққина илжайиб.— Сен бемалол...

— У ёқдаям ҳеч ичмадингми? — деб сўради Наим шубҳали овозда.

Адаш Карвон бош ирғади:

— Ҳа...

— Намоз ҳам ўқигапдирсан бўлмаса?

Саволда билинар-билинимас киноя оҳанги бор эди — Адаш Карвон индамади.

Сухбат бошланиб кетди. Наим чакаги чакагига тегмай, икки гапнинг бирида бандасию худонинг онасини бўғоз қилиб сўзлар, сал нарсага тутақиб фиғони фалакка чиқар эди. Адаш Карвон эса жимгина тинглар, тинглаган сари қалбида ҳам алам, ҳам армон, ҳам ўзи номини билмайдиган аллақандай галати бир ҳислар уйғонар эди.

Наим шишани очиб, бир ўзи ичди. Эски аламлар эсига тушиб, дарров маст бўлиб қолди.

— Қарибсан, Наим,— деди Адаш Карвон.

— Ҳаммамиз ҳам қариймиз,— деди Наим афтини буриштириб. Сўнг Адаш Карвонни буткул ханг-манг қилиб деди:— Ойниса бечора ҳам сени кута-кута қариди.

Адаш Карвон Наимга анграйиб қаради. Наим яроқ бошини сийнаб, қиррадор стаканга вино тўлдирди.

— Ойниса... эр қилмаганми?! — деб сўради Адаш Карвон томоғи қуруқшаб.

— Йўқ,— деди Наим унинг ҳайратига эътибор бермай.— Уҳ! Нима, хат-пат олмасмидинг?

— Кетган йилим битта хат ёзган эдим. Онасига,— деди Адаш Карвон столнинг четига тикилиб.— «Қизингизнинг ихтиёри ўзида», деган эдим. Наҳотки турмушга чиқмаган бўлса? Сен ўзинг аниқ биласанми?

— Бир ой бурун қишлоққа борган эдим, чиқмаган эди. Агар бир ойнинг ичида чиқмаган бўлса... — Наим сўзини ямлаб, оғзига балиқнинг думини солди.— Ихтиёри ўзида, деган бўлсанг, шунақа ихтиёр қилган-да.

Адаш Карвон Наимнинг уст-боши, абгор қиёфаси, гупиллаб вино иси аниқиб турган хомсемиз вужудини кўриб, бу гапга ишонмади, ишонмагани учун кавлаштириб ўтирмади.

— Ұшанда қанча ётдинг, Наим? — деб сўради у.

Наим асабий кўл силтади:

— Бари бир сешикидан кам. Чикқанимдан сўнг қишлоққа қайтиб бормадим. Фатҳиддинов кўймади. Мана, аҳволимни кўриб турибсан, гўлаҳдан баттар...

Уч-тўрт дақиқа жимлик чўкди. Тўсатдан Наим гурзидек мушти билан столни қарсиллатиб урди, стакан бир сакраб, бўш шиша қулаб тушди.

— Билмайсан, ошнам, ҳеч балони билмайсан, — дея гудрана бошлади Наим. — Ҳаммамиз ҳеч балони билмаймиз. Ұшанда сени Фатҳиддинов қаматтирган экан. Қандоқ қилай, мен ҳам кеч билдим, билганим билан ўзим бадном эдим, гашимга ҳеч ким қулоқ солмади...

Адаш Карвон Наимнинг ҳисобсиз ажинлардан буришиб-тиришган юзига тикилди. Бурунги содда, оғиркарвон Наимдан фақат шу «қандоқ қилай» деган сўзигина қолибди.

— Фатҳиддиновнинг менда нима қасди бор экан? — деб сўради у секин.

— Бориб Ойнисадан сўра, — деди Наим ва ўрнидан туриб хиёл гандираклаганча эшик томон юрди. Адаш Карвоннинг нигоҳида шубҳа йилтираганини кўриб, яна жойига чўкди. — Йўқ, хотиринг жам бўлсин, Ойниса фариштадек пок. Билсанг, ўша найтларда Фатҳиддинов унга хуштор экан, қиз сени дегач, шундай қилган экан.

Адаш Карвон бирдан ҳаммасини яққол англади. Бунинг шунчаки бир сабаб экани, аслида чойхонада айтган ўша гапи Фатҳиддиновнинг қулоғига етиб, бошига бало бўлганини тушунди.

— Фатҳиддинов... қаерда? — деб сўради қалтираб.

— Ҳўлган, — деди Наим кўзлари милт-милт қисилиб. — Икки йил бурун. Лекин, ишонсанг, уч йил тўшакдан туролмай шишиб ётди, охири приб-чириб, сув бўлиб оқди...

Хийла вақт жимиб қолдилар.

— Ҳа, шу... ким қилмагай, ким тортмагай, — дея гўлдиради Наим. — Сенгаки бекордан-бекор хусумат қилган экан...

— Бекордан-бекор эмас, Наим, — деб унинг сўзини бўлди Адаш Карвон. — Энди билдим, у менадан қўрқар экан.

— Нега?

— Мен унинг қимлигини билардим-да.

Наим унга телбага қарагандек қаради:

— Билармидинг? Ростдан билармидинг-а, хумгазак? Адаш Карвон бош ирғади.

— Билсанг... нега ўшанда дамнингни ютиб кетавердинг?
— Бу иш унинг қилмиши эканини туш кўрибманми?
— Туш кўрмасанг... Ахир, битта-яримтага айтсанг бўлмасмиди? Ахир: «Гуноҳим нима мени?» — деб фарёд қилсанг бўлмасмиди? Раз шунақа экан...

Адаш Карвон ишдамади, жилмайишга уринди.

Наимнинг қош-кўзлари пирширади:

— Бўлмаса, энди мендан кўради улар! Бу ишни қўйиб бўлмаи шундоқ! Керак бўлса-чи, агар...

— Э, қўйсанг-чи, — деди Адаш Карвон кулимсираб, — энди бундан кимга не наф? Кўргилик-да. Ҳа, бу Ғиёсхон нима бўлди?

Наим бетоқат чимирилди:

— Сўрама шуни, дийдори қурсин. Юргандир бирон қавакда. Тошкентда деб эшитаман... Фатҳиддиновнинг кимлигини билар экансан, ўшанда айтсанг бўлмасмиди?! Э, одам ҳам шунчалик латта бўладими? Биз-ку бир авом, ким айтади сени, мадраса кўрган деб?!

Адаш Карвон унинг жўшқин хитобларига жавобан кулимсираб қўйди.

— Шунча йил умрингни хазон қилиб-а! Падарлаънат бари бир кейин урилиб кетди-ку! Ўзи халқ душмани бўлиб чиқди-ку!

— Майли, ўтган ишга... — Адаш Карвон қопчиғига қўл чўзди. — Мана, тапгришнинг ўзи кўрсатибди-ку, ахир. Яратган эгам ўзи ҳар кимнинг ажрини олиб беради, фақат унгача бандаси шошади, холос.

— Э! «Худо» дейсан, «эгам» дейсан, бирор марта жонингга ора кирдимми?! Наҳотки бошингдан магзава тўкса ҳам осмонга гўлайиб ўтираверсанг?! Қандоқ бўлсанг, шундоқлигингча қолибсан, Адаш. Тавба!.. Қаёққа кетяпсан? Бугун уйга борамиз!

— Йўқ, Наим, мен қишлоққа кетай, — деди Адаш Карвон. — Бир соат олдин бўлса ҳам бораёй, юрагим чидамайпти, билсанг...

— Майли, ошна! — Наим ўридан туриб Адаш Карвонни бағрига босди. — Кўрган-кечирганинг шу бўлсин энди! Бу ёқ умринг энди фойдага, ошна! Кўрасан, мен ҳали ўлган эмасман! Сеням, ўзимнинг ҳам номимни оқлаб олишга қурбим етади! Лекин Ойинисани эҳтиёт қил, фа-риштадек пок, жаннати қиз экан у!

Адаш Карвон уйга толди.

Искандар Зулқарнайн қудрати чексиз подшо эди. Мол-мулки, хазинаси, қул-чўриларнию лашкарларининг сон-са-

ноғи йўқ эди. Унинг ақлда беназир, ҳусида тенгсиз Кноксар деган баҳодир лашкарбошиси бор эди. Подшо учун жаминки мол-дунёси ҳам бир, Кноксар ҳам бир эди. Салтанат ташвишларидан чарчаган, ҳарбу зарбдан зериккан чоғларида уни ҳузурига чорлаб, узоқ суҳбат қуриб ўтирар эди. Кноксар подшонинг кўнгли тилаган нарсани шу ондаёқ муяссар қиларди.

Қуиларнинг бирида Исқандар қаттиқ бетоб бўлиб, узоқ ётиб қолди. Етти иқлим элидан тақлиф этилган не-не машҳур табиблар ҳам дардига даво тополмадилар. Ахийри уни бир хинди табиб кўриб: «Сенинг жисминг эмас, руҳинг дардга чалинибди, — деди. — Бунинг ягона давоси шуки, умрида эркак зотини хаёлига ҳам келтирмаган покдомон, бокира қиз билан суҳбат қуриб, кўнгли очмоғинг керак. Поклик чашмасиғина дилнинг жароҳатига малҳам бўлгусидир». «Ғалат сўйлайсан, табиб, — деди Исқандар ҳайрон қолиб, — бундай қизни қайдан топаман? Тошган чоғимда ҳам, унинг юрагини қандай қилиб биламан?» Шунда табиб қўйнидан бир кўзгу олиб: «Бу сеҳрли кўзгу, — деди. — Ҳар қандай қизнинг кўнглида не борини бир зумда яққол кўрсатади. Бунинг учун кўзгунини қизнинг нафасига тутмоқ кифоя. Агар умрида лоақал бирор марта эркак зотини хаёлига келтирган бўлса ҳам, кўзгуда губор пайдо бўлади».

Исқандар боши тенасида ўтирган Кноксарга қараб деди: «Олиҳиммат Кноксар, бу хусусда сенинг кенгашигини эшитмоқ истайман».

Кноксар ўрнидан туриб, бош эгди: «Эй саодатли шоҳ! Сенинг кўнглихушлигининг мамлакатнинг тинчлиги, фуқаронинг маъмурлиги демакдир. Ижозат эт, бугуноқ йўлга отланай».

Исқандар ўзида йўқ шод бўлиб, ижозат берди.

Кноксар энг жасур, энг содиқ навкарлардан олиб, Исқандар тутқазган кўзгунини қўйнига яширди-да, йўлга отланди.

Басра подшосининг малаксиймо, паричехра бир қизи бор эди. Унинг овозаси узоқ-узоқларга, жумладан, Исқандар Зулқарнайн мамлакатига ҳам тарқалган эди. Кноксар тўғри Басрага қараб жўнади. Йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, чўлу биёбонлар ошиб, икки ой деганда Басрага кириб келди. Подшони зиёрат этиб, қимматбаҳо совға-саломлар тоширди ва ҳукмдорининг тилагини маълум қилди. Бу ганин эшитиб Басра подшоси гоят шод бўлди, Исқандардек қудратли зот учун бир эмас, ўн қизи бўлса ҳам аямаслигини айтди. Сўнг Кноксарни қизининг

кўшига олиб боришларини буюрди. Ҳайратомуз гўзал бог ўртасидаги муаззам кўшк куёш нурида ярқираб кўзни оларди. Киоксарни муҳташам бир хонага олиб кирдилар. Рўнарадаги тилла шоҳсупага қават-қават пардалар тутилган эди. «Маликамиз ифбат бобида якто,— деб изох беришди мулозимлар Киоксарнинг ҳайрон қолганини кўриб,— номаҳрам кўзлардан яшириниб, етмиш минг парда ичида ўтиради». Шу пайт шоҳсупадан булоқ сувидек тиниқ бир овоз эшитилди: «Бу мусофир нима тилайди?» Киоксар секин кўйнидан сеҳрли кўзгуни чиқариб, овоз келган томонга қаратдию вужуди тош бўлиб қотди: ярақлаган кўзгу бир лаҳзада, гўё қурум босгандек, қоп-қорайиб кетди!.. У орқа-ўнгига қарамай саройдан чекинди, навкарлари олдига етгани он Машиқ томон от кўйинини буюрди.

Шу тариқа Киоксарнинг саргардон қуллари бошланди. У Исфаҳон ва Бадахшонни, Табриз ва Истамбулни, Ҳиндистон ва Ҳиротни, Гуржистон ва Самарқандни, Шероз ва Бухорони, яна қанчадан-қанча шаҳру кентларни бошдан-оёқ кезиб чиқди. Лекин ҳеч қайда муродига етмади. Сеҳрли кўзгу таърифи етти иқлимни тутган ҳурилиқо маликаларнинг ҳам, умрида остона ҳатлаб ташқари чикмаган бокира гўзалларнинг ҳам сирини фош айлаб қўяр эди.

Орадан уч йил ўтди. Киоксар ҳамон Исфаҳон ва Бадахшонда, Табриз ва Истамбулда, Ҳиндистон ва Ҳиротда, Гуржистон ва Самарқандда, Шероз ва Бухорода, яна қанчадан-қанча шаҳру кентларда бесамар кезиб юрарди.

Ниҳоят, Киоксарнинг қадами етмаган юрту эл жуда оз қолди. Шавкатли лашкарбоши беҳуда изланишлардан чарчаб-зерикди. Сеҳрли кўзгу унинг кўзига бало-қазодек кўрина бошлади. У туфайли Киоксар одам боласига бўлган эътимодини, покликка, бокиралikka ишончини йўқот-таёзди.

Шундай қулларнинг бирида унинг қулогига Қайсарни Румнинг гўзал қизи ҳақида эл-элатлар оша кезиб юрган овозанинг бир учи келиб етди.

Киоксар сўнгги умид билан Рум мамлакатига қараб отланди. Неча-неча тоғу тошлар, дарё-денгизлар ошиб, алоҳал, Қайсарнинг салтанатига етиб келди. Таомилга кўра, Қайсарнинг ҳузурига кириб, муддаосини баён қилди. Қайсар қизини ҳузурига чақиртирди. Киоксар, қаршисида ўз гўзаллигидан ийманиб-қимтиниб турган бемисл санамнинг нафасига бадкирдор кўзгуни тутиб, қувончидан

кичқириб юборди: кўзгу янада ярақлаб, янада равшан тортиб кетган эди!

Киоксар Қайсарнинг қизига миннатдор тикилди. Самбитдек нозик, гулобдек тиниқ, фариштадек пок бу қиз ифбатнинг тирик ҳайкали эди. Унинг маъсум чехрасида фақат ишонч ва шафқат туйғуларигина жилва қиларди.

Қайсари Рум билан тўй муддатини келишгач, Киоксар қизини олиб юртига жўнади. У бениҳоя шод, ҳукмдорининг ҳузурига ёруғ юз билан қайтаётганидан мамнун эди. Елғиз бир нарса лашкарбошини безовта этар — Қайсари Румнинг гўзал қизи, унинг ишонч ва шафқат туйғуларигина жилва қилган гулгун юзи кўз ўнгидан кетмас эди.

Тоғу тошлар, ҳадсиз-хисобсиз дарё-денгизлар ортда қолди. Узоқдан она юрт сарҳадлари кўзга чалина бошлади.

Манзилга етти кечаю кундузлик йўл қолганда, Киоксар қаттиқ қийналиб кетди. Ўтирса ҳам, турса ҳам зебо санамнинг гулгун чехраси кўз ўнгидан кетмас, юраги пинхон бир ҳасратдан сирқираб оғрир эди.

Аммо Киоксар мард, содиқ лашкарбоши эди. Вужудидаги бу азобларга матонат билан бардош берди. У кечалари навкарларига ўзининг оёқ-қўлларини чодир устунларига боғлаб ташлашни буюрар, сўнг тун бўйи фироқ ўтида тўлғаниб, бедор тонг оттирар эди.

Ниҳоят, Уқубат биёбони тугади. Қарвон эртага саройга кириб боради.

Киоксар сўнгги кечани сўнгсиз изтиробда ўтказди. Кўнглига оралаган шайтон васвасасидан қутулмоқ учун кечаси қароргоҳдан чиқиб, олис қумтепалар қўйнида аламандуҳ чекиб ётди, тонг ёришар-ёришмас кўз ёшларини артиб, яна тунд, шижоатли саркардага айланиб, ҳамроҳлари олдига қайтди.

Йўлга отланишаркан, Киоксарнинг юрагига ғулғула тушди. Қизининг нафасига яна бир бор кўзгу тутмоқ, баҳонада унинг дийдорини сўнгги марта кўрмоқ ниятида ҳузурига борди. Фариштадек пок санамнинг кўзларига боқишга журъат қилолмай, ерга тикилганча кўзгуни унинг ҳаётбахш нафасига тутди...

Бир лаҳзадан сўнг поёнсиз биёбонда Киоксарнинг аламли фарёди янгради: ярқираб турган кўзгу қоп-қора кўмирга айланиб кетган эди!

— Нега?! Нега, ахир?! — дея бошини чангаллаб аччиқ-аччиқ фарёд чекарди баҳодир лашкарбоши. — Нега, ахир?!

Шунда гўзал санам унинг қошига келиб шундай деди:

— Ўрнингдан тур, эй шери мард! Мени деб бағринг

кабоб бўлиб кетди-ку... Сени илк марта кўрганымдан буён хаёлимдан кетмайсан. Мен сени муттасил ўйладим, шу боис сен бу қадар азоб чеқдинг... Мана энди, ихтиёрингдаман...

Найза зарбидан, қилич зарбидан кўрқмаган, ҳукмдорининг ғазабидан, ўлим азобидан кўрқмаган шавкатли баҳодир бу сўзни эшитиб ларзага тушди — дунёда ўзи истаган поклик йўқлигидан, ўзи излаган бокираллик йўқлигидан ва бу даҳшатли ҳақиқатдан ёруғ жаҳонда танҳо ўзи хабардорлигидан, қўлида фақат машъум кўзгу борлигидан...

У ғазаб ичра қалтираб, кўзгунини рўпарасидаги улкан қора тошга улоқтирди. Кўзгу чил-чил синиб, атрофга сочилиб кетди. Унинг синиқлари учиб тушган жойлардан кўз очиб юмгунча ҳайбатли тепаликлар ўсиб чиқди, зум ўтмай бу тепаликлар қон-қора тусга кирди.

Киоксар оёғи остида қад кўтарган тепалик пойига йиқилиб жон берди.

Орадан асрлар ўтди. Искандар Зулқарнайнини ҳам, Қайсарни Румнинг гўзал қизини ҳам, бу афсонани тўқиганларини ҳам ер ютди.

Бу гамгин қиссадан ёлғиз ёдгор бўлиб Киоксар жон берган тепалик — Қорамозор деб ном олган кўҳна қабристонун эл тилида танҳо бир байт қолди, холос:

Ойнаси бор кишининг бари Искандар эмас,

Чехраси қулган гўзалининг барчаси дилбар эмас¹.

Адаш Карвон қишлоққа қайтиб, онасига аза очди.

Уч кун ўтиб Ойнисанинг онаси одам юборди: «Адашвой қизимни хасмига олса олсин, бўлмаса, жавобини айтсин. Фотиҳадан кўрқиб, шунча йил кутдик. Орада қудам боёқини ўлиб кетди, қизимнинг отаси ўлиб кетди. Менинг ҳам бир оёғим гўрда. Кўзим тиригида Ойнисани эгасига тонширай».

Адаш Карвон элчига ҳол-қунини баён қилиб, узр айтди, бир оз муҳлат сўради.

Эртаси кун элчи яна қайтиб келди: «Менга Адашвойнинг ҳеч нарсаси керак эмас, бир коса сув билан расми қилинса — бас. Мол-дунё, пешонасига ёзган бўлса, битиб кетар».

Индини кечқурун бир коса сув билан расм-русм қилинди. Сўнг ёр-ёрсиз, қарнай-сурнайсиз, қуёвнавқарсиз тўй бўлди.

Улар дунёдаги бирорта келин-куёвга ўхшамай турмуш қурдилар.

Лекин улар ҳам дунёдаги барча келин-куёвлар сингарини

¹ Алишер Навоий.

бахт-саодат, яхши фарзандлар умидида бир ёстиққа бош қўйдилар...

— ... Айт, Ойнис, нега мени шунча йил кутдинг? Ахир, «Ихтиёринг ўзингда», деган эдим-ку?

— Қандоқ қилиб кутмайин? Ахир, ўртамизда нон синдирилган эди-ку?

— Лекин, бари бир, ишонгим келмайди. Озмунча вақт ўтдим, ахир?

— Ишонмасангиз... ишонмасангиз мен нима ҳам дердим... Ўзингиз биласиз.

— Йўқ, Ойнис, мен сенга ишонмайман, деганим йўқ. Мен сенга ўзимга ишонгандек ишонаман, имонимга ишонгандек ишонаман. Фақат шунча йил қандай кута олганингга ақлим бовар қилмаёттибди.

— Отам ўлар чоғи васият қилди: «Ўзим, биз бир одамга сўз берганмиз. «Ўлди», деб хабар келмагунча — кут», деди. Мапа, кутдим, чидадим. Юрагим сезарди, бир кун мапа шундай кириб келишингизни билар эдим.

— Ойнис... Мен энди, ахир, қариб қолдим. Бошимда сочим, оғзимда тишим қолмади. Қирқ олтига чиқдим-а, қирқ олтига! Балки бир вақти келиб пушаймон қиларсан. Яхшилаб ўйлаб кўр.

— Нимасини ўйлайман? Йигирма йил ўйлаганим етмайдимми? Ўйлаганимда кутиб ўтирардим?

— ...

— Сизга нима бўлди? Нега йиғлаянсиз?

«Нега йиғламай, Ойнис? Ахир, мен бир ўлган одам эдим-ку? Ахир, мениям одам деб, йўлимга кўз тикиб, биров умрини хазон қилса... Ор-номусини, вафони сариқ чақа билмайдиганлар озми! Нега йиғламай, Ойнис! Ахир, сенинг гуноҳинг нима эди, Ойнис! Ахир, сен дунёга келиб, мени деб бахтсиз бўлдинг, Ойнис!..»

— Қўйинг... Қўйинг, энди...

— Майли, Ойнис, қўй мени... Ҳижарларим тош бўлиб кетган, ахир! Майли, зора шу билан эрса! Зора мен ҳам одам бўлсам!

— Ҳали кўрмагандек бўлиб кетасиз.

— Айтганинг келсин. Айтганинг келсин — мениям дунёдан умидим бор, ахир!

— Мен энди турай... Ҳадемай тонг отади.

— Бирпас шошма... Яна бирпас ётгин. Ойнис... Жопим!..

...ва ф о н и н г о қ й ў л и ш у н ч а у з у н м и ? ! ¹

¹ Гафур Гулом сатри.

Адаш Карвон тўйга айтиб юрган йигитларни кўрдию хаёлан бутун ўтмишини, умрининг қайтмас ва армонли фасллари қайта кезиб чиқди.

Ўша йили кузга бориб Наим ҳам бола-чақаси билан қишлоққа кўчиб келди. Бузилиб ётган уй-жойини тиклаб, касалхонага қоровул бўлиб кирди. Ичишни ташлаб, маҳалла-кўйга аралаша бошлади, баъзан Адаш Карвоннинг олдига келиб, ўтиб кетган ўша ишларни сўраб-суриштирар, юқори маҳкамаларга ёзган хатларининг жавобларини кўзига ёш олиб, қувонч билан кўрсатар эди. Наим бу чигал савдони ҳақиқат қилишга қаттиқ киришган экан, энди ниятига етай деган пайтда, тўсатдан, бир кечада вафот этди.

Адаш Карвон ўшанда унинг сой бўйидаги каталакдек ҳовлисига борганини, таъзияда ўтиришганида, беқасам тўн устидан қаргашойи белбоғ боғлаб, айвонда бепарво ўйнаб юрган беш-олти яшар болани кўрсатиб кимдир: «Шу кенжаси билан икки қизалоғи сағир қолибди», деб шивирлаганини эслади.

Мана, Наимнинг кенжаси — отаси ўлганда қайгу-аламни хаёлига ҳам келтирмай айвонда бепарво югуриб ўйнаган ўша сағир гўдак бугун эр етиб, элу юртни тўйга чорлаб юрибди. Умр дегани дарё экан-да.

Насиббек тирик бўлганда, Адаш Карвон ҳам аллақачон тўй қилган, насиб этса, шу пайтгача икки-учта набиранинг бобоси ҳам бўлар эди. Эй!.. Ўгли боёқиш лоақал бир зурёд қолдириб кетганида ҳам баҳарнав эди-я!..

* * *

Саттор ҳамон сой ёқалаб кетиб борарди.

У, ердан кўз узмай, жадал одим отарди. Бахтига, йўл кимсасиз эди. Сой бўйида ҳам унда-бунда кир чайиб ўтирган хотинлардан бўлак бирор киши кўринмасди.

Миртурсун халфанинг теракзорига яқинлашгач, у қаддини секинлатди. Ўрмондай қалин теракзорни оралаб ўтиб, туядек келадиган кулранг харсангтош остидан қайнаб чиқаётган булоқ қошида тўхтади. Булоқ лабидаги намхуш чимзорга мук тушиб, қўлини сувга ботирди. Муздек сув бармоқларини шиша билан кесиб кетгандек бўлди. Ҳовучига сув тўлдириб қониб-қониб ичди-да, қаддини ростлади. Теракларнинг заъфарон қуббаси оша баланд тепаликда қаққайган кўҳна болохонанинг дарчаси кўзга ташланарди.

Саттор бир хўрсиниб, мисдек қизиб бораётган юзини

булоқ сувига чайди, теракзор четидаги четан девордан энгил сакраб, болохона томон йўл олди.

Бу кўхна болохонада унинг навқирон дамлари, илк изтироблари ва қувончлари кечган. Саргайган вассажуфтлар, ўймакор тоқчалар унинг бедор тунларига гувоҳ.

У ёшлигидан ҳайҳотдек чорбоғ этагидаги шу болохонани ўзига макон қилиб белгилаган — дарсхонаси ҳам, кейинчалик ётоқхонаси ҳам шу қадимий кулба бўлган эди.

Саттор кўк дарвозадан ичкари киргач, рўпарадаги кўк-ракдор иморат томон бир-икки қадам юрди-ю, тўхтаб, орқасига қайтди. Ёғоч зинапояни гижирилатиб болохонага чиқди. Ер билан битта қилиб пиёз тўкиб қўйилган пастак хонада бир зум каловланиб тургач, портфелини тоқчага суяб, дарча олдига борди. Унинг бўёғи ўчиб, тавақалари қийшайиб ётарди. Кўнгли бир хил бўлиб, сўл тавақасини очди.

Яқин-яқиндагина у кечқурунлари шу дарчадан пастга — теракзор ортидаги булоқ бошига термилиб, сувга келиб-кетаётганларни томоша қилиб ўтирарди.

Оқшомлари булоқ атрофи айниқса гавжум бўлиб кетарди. Эшагига бидон ортган қора-қура болалар, сув баҳона юрагининг чигалини ёзишга чиққан келинчақлар, қўлидаги чойгумини қумлаб ишқалаганча соатлаб гап сотадиган эзма хотинлар, сой ёқалаб ётқизилган омонат тошлардан сакраб-сакраб, шўх кулги билан турнадек тизилиб келгувчи қизлар...

Аммо кўхна болохона дарчасидан тикилиб ўтираркан, уни ола-қуроқ бу намоёиш асло қизиқтирмас, у булоқ оша сойнинг нариги бетига, йўқ, ундан ҳам узоқдаги олис тешаликларга тунд ва бепарво боқаётгандек кўринар эди. Лекин сиртдан қарагандагина шундай кўринарди. Аслида эса, Саттор ўзига ҳар оқшом чексиз бахт ва чексиз азоб ато этадиган лаҳзаларни зориқиб кутарди.

Ниҳоят, кун ботиб, булоқ бўйи кимсасиз бўлиб қоларди. Қора-қура болалар бақириб-чақирганча эшакларини ҳайдаб жўнар, юрагининг чигалини ёзиб олган келинчақлар апил-тапил уй-уйларига гизиллашиб, тор кўчалар қаърига сингиб кетишар эди.

Ана шунда булоқ бўйига бир қиз келарди...

У ҳам бошқа қизлар сингари, қўлида иккита челақ, сой ёқалаб ётқизилган омонат тошлардан сакраб-ҳаққалаб, оҳиста юриб келар эди.

Аммо болохона дарчасидан интизор термилиб ўтирадиган Сатторга у гўё оёғи ерга тегиб-тегмай учиб келаётгандек кўринар эди.

Қиз, ниҳоят, учиб-қўниб, булоқ лабига етиб келарди. Саттор, бори-борлиги шодликка тўлиб, қизнинг хатти-ҳаракатларига сеҳрлангандек, жойида девонавор ўтириб қоларди. Назарида, ғира-шира қоронғилик чўккан кўҳна болохона кўз илгамас аллақандай ёғду билан ёришиб кетгандек туюлар эди.

Теракзор ҳам, кунда ўн марталаб кўрадигани жимжит булоқ бўйи ҳам энди қайгадир чекиниб, нигоҳи қаршиида сирли ва поёнсиз, нотаниш ва кўнгилга яқин бир манзара намоён бўлар эди. Бу манзилдаги ҳамма-ҳамма нарса — тиниқ, муздек сув шарқираб ётган сой қиргоқларию йўсин қонлаган чағир тошлар ҳам, туяга ўхшаш кулранг харсангу теракзор ўртасидаги кафтдек чимзор яланглик ҳам, булоқ кўзига ўйчан тикилган қиз ҳам бирдан юракни энтиктирар даражада азиз ва қадрдон бўлиб қоларди.

Сатторнинг вужуд-вужудига лаззатли титроқ тараларди. Шундай лаҳзаларда у ўзини бениҳоя мард ва шижоатли ҳис этар, бирор кимса шу тобда жонини сўраса, беринга тайёр эди.

Сал ўтмай, теракзор ичидан жиринглаган товуш эшитилар ва ниҳоллар орасидан велосипед етаклаган бир йигит чиқиб келар эди.

Қиз ялт этиб қайрилиб қарарди.

Болохона дарчасидан ҳушсиз термилиб ўтирган Саттор қизнинг кўзлари шодумон чақнаб кетганини, чеҳрасида бахтиёр табассум пайдо бўлганини сезар ва буни сезгани он жисми жаҳонига ўт тушиб, беихтиёр ўрнидан турар эди.

Кейин... ночор, аянчли титроқ оғушида аламзада кўзларини пастга тикарди.

Йигит кулимсираб қизга яқинлашарди. Қиз жойидан қўзғалиб, уқнардек тўзгиган сочларини, зангор дуррачасини тузатар, бошини хиёл қийшайтирганча унга жилмайиб боқар эди. Йигит булоқ четига ётиб, қониб-қониб симирар, сўнг велосипедига суялган кўйи қизга нималарнидир ганира бошлар эди.

Уларнинг гап-сўзлари болохонага эшитилмас, лекин қиз аҳён-аҳён хандон ташлаб қулганда, янгроқ қулғисин оқшом суқунатини титратиб юборар эди.

Улар қоронғилик кўйида ягона кўзи — танҳо дарчаси билан хўмрайиб турган кўҳна болохонани ҳам, шу болохонада ярадор арслондек тўлганиб, унсиз инграётган Сатторни ҳам пайқамас эдилар. Сезган тақдирларида ҳам унга нарво қилмоқликлари маҳол эди — ўз тақдир, ўз бахти, ўз қувончидан шу қадар маст эди улар.

Вақт алла-палладан ошганда қиз челақларини олиб, сой ёқалаб ётқизилган омонат тошлардан яна оҳишта-оҳишта юриб йўлга тушар, йингит велосипедини етаклаганча сув кечиб унинг ортидан эргашар эди.

Саттор ана шундагина ўзига келарди. Алам, қаҳр ва хўрликдан бўғилган бўғзи куйиб, кўксидан аччиқ-аччиқ хўрсиниқ тошиб чиқа бошларди. Энди буткул олам кўзига ана шу бефайз болохонадек зимистон кўринар, тошталган гурури фарёд кўтариб, қалбини қора қайғуга тўлдирар эди.

Қизнинг бахтиёр кулгилари, юлдуздек чақнаган кўзлари, безабон тошларга, жонсиз теракларга, туссиз майсаларга, ҳиссиз сувга мунаввар ҳаёт бағишлайдиган, боёгина азиз ва қадрдон бўлиб туюлган жонбаста нафаси бошқа бировинки эканлиги, ҳеч қачон ўзига насиб этмаслигини идрок этаркан, вужудига чирмашган ўт баттар алаанга оларди.

Деярли ҳар оқшом шу ҳол такрорланар, деярли ҳар оқшом Саттор дарчадан ҳасрат ва алам билан пастга — Изтироб майдонига термилар, сўнг тонггача бедор тўлганиб тоқи санар, лекин бирор нарсани ўзгартиришга қодир эмас эди.

Ўша кезларда ўзи ўзига дунёдаги энг бахтиқаро кимса бўлиб туюларди. Ваҳоланки, у пайтлар умрининг энг бахтиёр, энг масъуд дамлари экан — юрагида дунёга, одамларга меҳр, қаҳр яшаган дамлар... Кўксидеда чалажон умид тинирчиллаган ўша оқшомларда у беихтиёр бахтиёр бўлган экан.

Ана шу қувонч ва изтироблардан, кўнглида ана шу қувонч ва изтиробларни уйғотувчи ардоқли манзаралардан у бирйўла жудо бўлди. Энди эса тугилган қишлоғига, интизор ота-опасининг бағрига юрак ҳовучлаб, ўғридек келиб, ўғридек кетишга маҳкум! Ҳолбўки...

Зинапоя гичирлади — у чўчиб ўтирилди, шоша-пиша эшик олдида борди: онаси қўлида тоғорача, зинадан ҳарсиллаб чиқиб келарди.

— Вой, Саттор?! — дея она жойида қотиб қолди. — Қачон келдинг, болам? Вой, нега бу ерда турибсан?

— Ассалому алайкум, оин...

— Ваалайкум... Вой, қачон келдинг? Тузукмисан? Раиғ-рўйинг бир ҳолат... Нима бўлди, тинчликми?

— Ҳеч нарса, оин, — деди Саттор ва портфелини олиб, онаси томон юраркан, димоғи ачишганини сезди. — Тинчлик.

Тушдан кейин Хусния бир коса шўрва олиб чиқди.

— Олинг, Адаш бува, совимасин. Боя Адҳамингизни чиқарган эдим, эшигингиз қулф экан.

— Ҳа, бир айланиб... Бекор овора бўпсан-да. Ҳозир чой ичувдим. — «Етимларнинг ризқини қийиб...»

Хусния — зийрак хотин, унинг дилидан кечган гапни дарров пайқади.

— Вой, Адаш бува, овораси борми! Унақа деманг, хафа бўламан-а! Сизни деб атай қозон қайнатармидим, мартабаси бир коса сув-да!

— Хўп, хўп... Э! — Адаш Карвон хижолатомуз бош чайқаб, хонтахта устидаги дастурхонни очди. — Қани, ол ўзинг ҳам.

— Сиз бемалол... Мен болалар билан ичдим. Едириб, кийдириб, то мактабга жўнатгунимча нақ эсарак бўп кетаёздим-а! — Хусния айвон бурчидаги газ плитаси олдига бориб, кўк чойгумга сув сола бошлади. — Адаш бува, шулар ҳам одам бўлармикан? Ҳеч эс деган нарсаси йўг-а!

— Э! Ҳали шунақанги қиличдай йигит бўлсинки, ўзинг ҳам хайрон қолгин. Бола-да ҳозир, ўйин боласининг нима-сидан ўпка қиласан?

— Эй, ким билади дейсиз... Ишқилиб, айтганингиз келсин, умидим шулардан энди. Зора бир кун менинг ҳам кўкрагимга шамол тегса...

— Юк кўтарган юзага чиқади, ҳадемай кўрмагандек бўлиб кетасан. — Адаш Карвон патсочиққа қўл чўзди, сўнг тараддудланиб сўради: — Бу, Нурматдан ҳеч дарак борми?

Хусния бошини сарак-сарак қилди:

— Ўша ўйинчи хотиннинг орқасидан бадар кетгани...

— Ў, баттол! Бу дондек болаларни қандоқ кўзи қийди экан-а! — Адаш Карвон илкис кўзгалиб қўйди. — Ахир, бир кун бунинг савол-жавоби бор-ку, нима дер экан ўшанда?! Ҳаҳ, хомқайиш, етимнинг ҳақи етти дарёни қуритади-я!

Аёлнинг чағир кўзларида алам чақнади:

— Балодек одам, билмайман, нима касофат босиб... «Мошина оламан», деганида, юрагим ёрилиб ўлган эканманми, онамдан ёдгор қолган тилла зирагу биллагузукларимниям қўшқўллаб тутқазибман. Бу кишим кейин мошинали бойвачча бўлиб, отарчиларни тўйма-тўй олиб санғийдиган бўлдилар. Мана, оқибати: бир этак чурвақанинг ўртасида чапак чалиб ўтирибман. Э, асли пешонам тошда чақиладиган экан, Адаш бува! — У бўғзига тиқилган йиғини ютиб, жим қолди.

— Болаларига пул-мул юбориб турадимми? — деди Адаш Карвон анчадан сўнг, ниҳоясиздек туюлган сукутни бузиб.

— Бе! Юбориб ҳам кўрсин-чи! Ўша манжалақи думбасини қилшиллатиб топган пулдан юборадиде, юборганда! Ундан кўра, бола-чақам билан очимдан қирилиб кетарман! Илоё ўша ҳаром-ҳаришлари исқотларига буюрсин!

Чол мум тишлаган каби сўзсиз-садосиз қолди.

«Э фалак! Норасо ишларинг бунча кўп!»

У ҳозир ҳар қандай таскин-тасалли ҳам, ҳар қандай эзгу тилак ҳам бу аёлнинг юрагида ёнган аламни боса олмаслигини яхши билса-да, бари бир, уни инсофу тавфиққа, сабр-бардошга чақиришдан бўлак чора тонолмади:

— Майли, кўп куяверма, кўргилик. Куйганингдаям нима фойда? Ишқилиб, толеингга энди шу ўғил-қизларинг омон бўлсин, шуларнинг инсофини сўрагин!

Хусния косани оларкан, билинар-билинимас бош иргачи:

— Бошқа нимаям қилардим? Илоё меннинг уйимни бузганлар ўзи бузилиб ўлсин!

Адаш Карвон деворга суянди, оғир тин олди.

Хусния хўрсиниб эшикка қараб юрди, остонага етганда нимадир эсига тушиб, тўхтади:

— Нонингизнинг суви қочибди, хамир қориб қўйганман, тагин кўчадан нон олдириб юрманг.

— Эй, қўй, нон етади! — Адаш Карвон негадир шошапиша ўрнидан қўзғалди. — Нон кўп, бола-чақангга ёниб едиравер!

— Вой, иссиқ нон-а, Адаш бува! Йўқ, бозорга чиқиб юрманг, хўпми? Бугун-ку энди қўлим тегмас, эртага эрталабдан кир бошлайман. Қирларингизни йиниб қўйсангиз, кечқурун Адҳамми, бирортаси олиб чиқар.

— Оббо! — Адаш Карвон нима деярини билмай қолди. — Энди... тоза сеням...

— Вой, йўқ, Адаш бува, ҳеч у ёгини ўйламам! Раҳматли Ойнис холамга ваъда берганман-а!

— Ваъда? Қанақа ваъда?

— Раҳматли холам, ўлимларидан икки ойча олдин, шу ерда чой ичиб ўтирганимизда гапдан гап чиқиб, бирдан васият қилиб қолдилар. «Бандалик, иссиқ жон, билиб бўлмайди, мабодо мен бир нарса бўп кетсам, Адаш бувангизнинг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб турасиз-да», десалар денг! Аввалига қизиқчиликка олиб кулдим: «Қўйсангиз-чи, Ойнис хола», дедим. Йўқ, азза-базза мендан ваъда олсалар бўладими? Боёқиш холам фариштадек аёл эдилар, ўшанда кўнгилларига солган экан-да. Икки ойдан

кейини ўзлари мунақа бўлиб ўтирибдилар-а, ё тавба!..
Вой, майли, Адаш бува, хамирим ҳам уй билан битта
бўлиб кетгандир...

Эшик охишта ёпилди. Адаш Карвон ҳанг-манг бўлиб
ўтириб қолди.

Кампир раҳматли ундан бўлак одамларга ҳам васият
қилган экан!

Демак, с е з г а н экан-да?

Ў з и аён бўлади, б е л г и бериб келади, дейдилар.
Қим билсин...

Воёқини кампир! Сўнгги дамда ҳам унинг — умр бўйи
ўзига тирик товон бўлган Адаш Карвоннинг туганмас
ташвишини тортган экан-да...

Чолнинг юрагида нохуш санчиқ турди.

Ҳар бир комил инсон, то тирик экан, бола-чақалари,
хеш-ақраболарини тўнлаб, бу ёруғ оламда қилган ишлари,
дунёга нима олиб келиб, нима олиб кетаётгани, ҳаёти
давомида содир этган гуноҳу савоблари, бўйнидаги қарз-
қаволалари ҳақида сарҳисоб бериб, виждони неки буюрса,
васият қилмоғи фарз, дейдилар.

Ўзгаларга бу гапни қайта-қайта такрорлагувчи Адаш
Карвон, ўзи ҳануз бунга журъат этолмайди! Йўқ, гап
ёлғиз журъатда ҳам эмас...

Кампирга, ҳар қалай, осон бўлган эди: йиғирма етти
йилдан буён азобига ҳам, қувончига ҳам тенг шерик
бўлиб келган умр йўлдоши мангу айрилиқ чоғи ёнида
эди, васиятининг ҳар бир сўзини вужуди қулоққа айланиб
тинглаган эди...

Адаш Карвон эса... Б у н и н г қачон, қандай содир
бўлиши ёлғиз ўзига аён, лекин пегадир миясига ўрнашиб
олган ва ҳаргиз ҳаёлини тарк этмайдиган бир манзарани
кўз олдига келтираркан, танглайиғача муз қотади, томир-
ларида суст оқаётган ўлимтик қон бирдан тўхтаб қолган-
дек туюлади: у кечаси жон беради. Туйқусдан. Оғриқсиз.
Шиква-шикоятсиз. На рози-ризалик, на васият... Қун
пешиндан оққанда Ҳусния киради. Эшикни очиб, додлаб
юборади, қўлидаги косани остонага ташлаганча орқасига
қочиб чиқади — мурдани, оёқ-қўялари акашак, жағи тар-
рақдай очилиб ётган мурдани кўриб...

Адаш Карвон энди эртаю кеч ўзига кампирининг
ўлимидек осойишта, беозор ўлим тилайди: «Э қодир эгам,
жамолинга термилтириб қўйма, елдек келгину селдек
олгин...»

Ва шуида фавқулудда рўй берган, ўзига ниҳоясиз
зарба бўлиб тушган кампирининг ўлимидан ажиб бир

маъно топади, армон, таассуфлар ўрнини алланечук шукроналик ҳисси эгаллайди. Зеро, дунёдан кетмоқ дунёга келмоқдек муқаррар экан, ажал гаргараларисиз, қийшоқ ва азобларсиз, бедаво касалликсиз, оқма маразларсиз, гўё бир шиёла сув ичгандек сокин ва осойишта кечган ўлимни, то сўнгги дамгача бурро тилдан, тиниқ ақлдан жудо этмаган ўлимни дунёнинг сўнгги улуг неъматидемай бўладими?..

«Неъматингдан бенасиб этма!» — деб илтижо қилади у кун-узун кун.

Уша кунни Адаш Карвон шаҳарга икки тоғора чиллаки олиб кетган эди. Олой бозорида савдо суст бўлди, қишлоққа кечқурун қош қорайгандагина қайтиб келди. Кун бўйи қўш ҳайдагандек ҳориб-чарчаб, боққа арашг чиқиб борди.

Қари марвак тут остидаги суна бўм-бўш. Лойтом боғ уйининг шапалоқдек дарчасида ҳам милт этган чироқ кўринмайди. Жимжит. Япроқлар шитирлайди, холос.

У алмисоқдан қолган ўймакор эшикни қия очиб ичкари кирди. Шундоқ бурчақда, тахмоннинг ёнгинасида кўриш-тўшақ қилиб ётган кампирини гира-шира кўрдю азбаройи шошганидан каловланиб бошини кесакига уриб олди: «Милтиқнинг ўқидек юрган нарса...»

— Э, ҳой? — деди у овоз бериб. — Нима бўлди?

— Келдингизми? — Кампир машаққат билан эшик томонга ўғирилди. — Намунча хаялладингиз? Бозор ўлгур касод эканми?

— Эй, сўрама! Еру кўкни узум босиб кетибди. Ҳа?

— Қайдам... Биқиним санчияпти, шамоллабманми, бир бало...

— Оббо! — Адаш Карвон чироқни ёқди, чопонини ечиб қозиққа илди. — Чой-ной ичдингми?

Кампир бош ирғади.

— Қачон? Кеча эрталабми?

У ташқарига чиқди. Суна устини, ўчоқбошини қалин гард-тўзон қонлаган. Қизғин-яшил барглар дарчадан тўкилиб турган хира ёғдуда чирк босган каби қорайиб кўринадди.

Адаш Карвон қўлига сунурги олиб, уй эшигини ёнган эди, кампир ётган жойида зорланди:

— Ёпманг, гўрдан баттар... Ўламанми димиқиб?

— Сунурсам, тупроқ бўласан-да?

— Тупроқ бўлсам, ундан нари. Охир бир кун шу тупроққа бориб ётаман-да, бари бир. Сунурманг, бемахалда...

Чол супа лабидаги ярим челақ сувни атрофга шакароб қилиб сепди, тупроғи ўйнаб ётган кафтдек саҳни нари- бери чалиб чиқди. Сўнг тоқрўда майдалаб, кичкина рух самоварга соларкан, сойнинг нариги бетига синчиклаб тикилди: «Рўзимат ҳам қишлоққа тушиб кетибди-ёв, чироғи кўринмайди».

Елкасига шолрўмол ташлаган кампир инқиллаб таш- қари чиқиб келди.

— Йўл бўлсин? — деди Адаш Қарвон бароқ қошларини чимириб.

— Бир нима пиширай. Иссиқсиз қоласизми...

— Ёт, ёт-э, эси паст! — Чолнинг расмана жаҳли чиқ- ди. — Ўзи, ўларга қўли тегмаётибди-ю, тагин... Рангингни қара! Бир қошиқ оби ёвгонни амалларман. Босилдими биқининг?

Кампир бўшашиб супа лабига чўқаркан, бош ирғади.

— Чулчутдан баттар ўжарсан, — деди Адаш Қарвон. — «Ҳой, кўргондан жипмайлик, узум пишса бир ган бўлар», десам, кўнмадинг. Қақшайвериб қайтага миямни айлан- тирвординг. Мана энди, хузурини тортиб ётибсан!

Ойинса, кўзлари жавдираб тутга қаради:

— Ҳаммадан кейин қолиб... Чугурчиққа ем қилмоқ- чимидингиз узумни? Уч-тўрт боғ янтоқ ўриб қўяй, ҳарна, девдим-да...

— Ҳа, хўн, лекин биров сенга шунча янтоқни кўтар- гин, дентими? Сал сабр қилсанг келаман-ку, бозорда қишлармидим?

— Ким билади, дейсиз... Янтоқни пуштадан олиб чиқиб қўйсам, қуриб турар, деб... Унга эмас, ўзи шамоллаб юривдим.

Ойинса уйга кириб кетди. Чол ўчоқбошида ивирсиб, ўт ёқди.

Атроф гира-шира. Кўм-кўк боғлар, олисда хўмрайган тоғлар жимжит. Сойдаги қурбақаларнинг ҳам негадир уни ўчган, кунни кеча баҳайбат ёнгоқ тепасида чарх уриб юрган қушлар бугун не сабабдандир чуғурламайди, нафис япроқлар шукуҳ билан шовилламайди. Фақат қайда- дир ёзининг ёлғиз ёдгори — чигирткалар безовта чирқирай- ди...

У икки коса мастава кўтариб ичкари кирганида кампир кўрпани бошига тортиб ётарди.

— Тур, аччиққина мастава қилдим, бир-икки қошиқ ичгин.

Ойинса кўзини очиб, қақроқ лабларини ялади:

— Бирпас ётатурай. Терлаб сув бўй кетибман.

— Э, қайноқ-қайноқ хўпла, мадор бўлади.

Кампир почор бош кўтариб, овқатдан номига тотинган бўлди.

— Ҳа? Иримига экан-да?

— Кўнглим беҳузур. Бирпас ётай.

Мастава косаларда қолди. Чол, хаёли алағда, нима қилариши билмай, дастурхон четини қайириб ёнбошлади.

Вақт шомдан оғди. Бир пайт кампир қаттиқ-қаттиқ ихрай бошлади. Ихраш инқиллашга айланди. Адаш Қарвон ўнинчи чироқнинг пилигини кўтариб, унинг тепасига келди.

— Ҳа, Ойнис?

Кампир оғир ютинди, бўғриққан юзлари пирпираб:

— Мен бўлмай кетяпман,— деди.

— Эй, қўй! Нега? Дўхтир чақирайми, Ойнис, дўхтир?— Адаш Қарвон эшикни қия очди, намхуш елвизак ёпирилиб, девордаги чироқ шуъласи заиф лишиллади.— Кампир! Мен дўхтирга кетдим. Йўлдан Исоқнинг хотинини айтиб юбораман, ўтириб туради.

— Йўқ, борманг,— деди кампир. Товуши фавқулодда тетик эди.— Дўхтирлик ишим йўқ мени. Шошманг... Анави чойми? Уҳ! Ўтиринг...

Адаш Қарвон саросима ичра гангиб, туйқусдан сергак тортган хотинининг бош томонига чўкди. Кампирнинг бир кунда алланечук қорайиб кетган юз-кўзига мунтазир қаради.

— Ўзингга шукр... Уф!— Ойниса ўнг ёнбошига ағдарилди, кафтини ёстиққа босиб, яғринини кўтарди-да:— Мени Насиббекнинг ёнига қўйинг,— деди.

Чолнинг вужуди зириллаб бўшашди.

— Қўй, кампир, ёмон ният қилма,— дея олди, холос.

— Тузалиб кетсам, кулиб-кулиб эслаб юрармиз, тузалмасам, эс-хушим ўзимдалигида айтиб қолай: ўлимлигим бекаму кўст. Ўрта уйдаги сандиқда.— Кампир қийналиб, секин, аммо дона-дона гапирар эди.— Ҳуснияга айтсангиз, ўзи ажратиб олади. Сизникиниям бут қилиб қўйганман, ўша сандиқда. Бошқа ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Кейин...

Адаш Қарвон шошиб:

— Гапир, гапир!— деди.

— Анув... Раҳмонбердининг ўгли, Саттор... Узоқ йили бозорбошидаги гапдан кейин уйига келмайдиган бўп кетган экан. Келолмас экан. Шунинг... Раҳмонбердига айтинг, мен кечдим, майли... Мендан ҳам жоҳиллик ўтди. Ҳожаргаям айтинг, кечди, денг. Шўрликнинг боласи дарбадар

юрмасин. Сиз ҳам, кўнглингизда нима кудурат бўлса, кечақолинг.

У бош иргадди:

— Мен кечганман... аллақачон.

— Майли. Кечмаганда... Насиббегим тирлиб келармиди?

Кампир толиқди, бошини ёстиққа ташлади. Нурсизланиб бораётган кўзлари шифтга қадалди.

Адаш Карвон ҳадик аралаш тин олди. Ўрнидан секин кўзгалиб, беморнинг кўрпасини тузатмоқчи эди, кампир бирдан ўгирилиб қаради-да:

— Розин бўлинг...— деди.— Кўп яхши-ёмон гапирган бўлсам...— Энди унинг товушида бояги осойишталикдан асар ҳам йўқ, безовта титрар эди.

Чол талваса билан атрофга аланглади.

«Э раббано!»

— Мингдан-минг розиман, сен ҳам розин бўлгин...— деди у ва ногоҳ оёқ-қўли живирлашиб кетганини сезди.

Кампир кўзларини юмиб, жим қолди.

Адаш Карвонини ваҳм енгди — жонҳолатда сапчиб турди.

— Кампир! Мен битта-яримтани айтиб келай!.. Дўхтирга обораёми? Ё қўрғонга онкетайми, а?

— ...

У апил-тапил ташқари чиқди, сарпойчан оёғига калишини илди, суна бурчига етганида ортидан заиф инграш эшитилди. Шошиб изига қайтди.

— Ҳа, Ойинис?

— Кетманг,— дея шивирлади кампир.— Кетманг...

Адаш Карвон Ойинисанинг бош томонига тиз чўқди. Гўё фақат шу сўзлар хотинини ўлимдан асраб қоладигандек, тириклик тарк эта бошлаган бемажол вужудига қайтадан ҳаёт бағишлайдигандек, кўзларини чала юмганча сўнгги илинж билан пичирлай бошлади. Ва шунинг баробарида яратгани умрида илк бор ич-ичидан нотантиликда, номардликда айблади. Айблади-ю, ўзининг шаккок шижоатидан ўзи қўрқиб кетди.

«Ўлиб қолса-я?! Ростдан ўлиб қолса-я? Илоё, ўлмасин! Ўлмасин, илоё!»

Кампир хушдан айрилгандек қимир этмай ётарди.

Туйқусдан Адаш Карвон юрагида кампирга айтадиган, айтиши шарт бўлган жуда кўп гаплари борлигини найқади. Уларни айтмаса, то гўрға киргунича алам-армонда ўртанишини сезиб, беихтиёр Ойиниса томон талпинди, муздек манглайига кафтини қўйди. Юрагида қайнаб-тош-

ган дардлар, туйгулар, айтиши шарт бўлган гаплар орасидан тилига келгани шу бўлди:

— Мен сенга кўп жавр қилдим, кампир...

— ...

Шундай дедию дафъатан галати бир воқеа эсига тушди. Ҳозиргидек ёдида: ўғли олтинчида ўқирди, бир куни тўсатдан: «Ота, биз бойимизми?» — деб сўради. «Йўқ», — деди у. «Нега бой эмасмиз?» Адаш Карвон нима деярига ҳайрон: «Билмасам», деди. Насиббек унга таажжуб билан қаради.

Кечқурун у супада эгарнинг жазлигини тикиб ўтирарди. Ойниса тандирга нон ёпаётган эди. Насиббек онасининг олдига бориб нимадир деди. Ойниса кулимсираб: «Сен бой бўлмай ким бой бўлсин! Бошингда отанг бор, онанг бор, бойлигинг шу-да», деди. «Сизлар-чи?» «Биз ҳам бойимиз — сендек ўғлимиз бор».

Насиббек бир бурда нон ушатиб нари кетди. Адаш Карвон шунда хотинига ҳайроналик билан узоқ боққан, шу оддий нарсадан кашф этилган ҳақиқатни бутун борлиги билан англаб, қаттиқ таъсирланган эди.

Мана энди, Адаш Карвон мислсиз, аммо омонат бойликларини навбатма-навбат эгасига топширмоқда!

...Шу алпозда яна қанча ўтирди — билмайди. Тилида, дилида ягона бир сўз: «Тезроқ тонг ота қолса эди!»

Назарида, тонг отса, кампири ўлмаи қоладигандек... Кўнглида милтиллаган шу умиддан юрагига мадор югурди.

Бир пайт кампир бемажол ингради. Адаш Карвон ўридан санчиб кўзгалди:

— Ҳа, Ойнис?

— Сув... сув беринг... — Кампир кўзларини очмай шивирлади.

— Сув... мана, ҳозир. — У чойнақдан пиёлага чой қуйиб, Ойнисанинг лабига тутди. — Мана, ич, чой...

Кампир машаққат билан бош чайқади:

— Йўқ, сув...

— Ҳозир, ҳозир! — Адаш Карвон чойни сениб ташлаб, ташқарига югурди, супа лабидаги челақка пиёлани ботириб, изига қайтди, кампирнинг бошини тиззасига олиб, пиёлани оғзига тутди: — Ойнис, мана сув...

Шу лаҳза кампирнинг кўзлари ярқ очилди, бироқ сув ўтмади — лабининг икки четидан силқиб, чолнинг тиззасига тўкилди.

— Ойнис! — деб пичирлади Адаш Карвон қалтираб. — Ойнис!..

Кейин... кампирнинг боши шилқ этиб тушди.

Хусниязниң васият ҳақидаги гапи Адаш Карвоннинг дилига гулгула солди.

Ўлим маслаҳатлашиб келмайди!

Асли, унинг нима ташвиши ҳам бор? Хум-хум мол-дунёсю мерос талашиб қолаётган бола-чақаси бўлса эканки... Шу қутичадек ҳовли, шу арзимас дов-даскак. Борар макони эса тайин, аллақачонлар мўлжаллаб қўйган: хилхонанинг кунчиқар томони, ўғли билан камширининг шуңдоқ ёнгинаси.

Ҳовли-жой... Ота уругидан бир ўғай жияни бор, қўшни қишлоқда. Лекин помига жиян, холос: «Қорада кўрсам — қорним тўқ», дейдиган қариндош. Ойда-йилда бир — тўй-маъракада кўришишади. Ўзига тўқ, бадавлат. Кейинги пайтда негадир серқатнов, сермулозамат бўлиб қолди. Адаш Карвон бу мулозаматлар замиридаги илинжни дарров пайқади. Бироқ ҳовли-жойнинг эгаси аниқ.

Адаш Карвон буни ҳали бирор кимсага айтгани йўқ, лекин қарори қатъий. Кўзи тириклигида битта-яримтага билдириб қўйса бўларди.

Чол ўридан кўзгалди. Турди олакўз уйидамикан?

Остонага етганда ниятидан қайтди. Ким билсин, балки бу ниятини ошкор этса, миннатдек туюлар... Одамзоднинг кўнгли ҳам тубсиз уммондек гап, яхшиси...

У бир варақ қоғоз олиб, дераза олдига чордана қурди. Учи тўмтоқ қаламини йўниб, кўпдан ўйлаб юрган азму қарорини шошилмай қоғозга туширди-да, тўрт буклаб, тоқчадан кўк чорсига ўралган китобни олди, васиятномани ичига солиб, ўридан турди.

Турди олакўз уйида экан. Адаш Карвон уни чақириб чиқиб, тўрдаги хонага бошлади.

Турди олакўз Адаш Карвондан беш-ўн ёш кичик. Унинг ўн битта ўғли бор, бутун умр шуларни уйлантириш, уй-жойли қилиш ташвиши билан овора. Ўғилларини ёнига олиб ёз бўйи деҳқончилик қилади, кузда уйига машина-машина қовун-тарвуз, картошка, сабзи-пиез келиб тушади. Турди олакўз уч ой қиш, сарғиш мўйлови ялтираб, савлат тўкиб чойхонада ўтиради. Кўклам йилт этиши билан албатта ё дабдабали тўй қилади, ё бирор ўғлига атаб уй солади. Кейин яна шиншийдам бўлиб, этагини қоқади-да, ўн бир паҳлавонни ёнига олиб деҳқончиликка жўнайди.

— Қани, тўрга! — деди Адаш Карвон.

— Э, тўри борми! — Турди олакўз пойгакка тиз чўкиб, унга синчков тикилди. — Ҳа, Адаш ака, тинчликми?

— Турдибой, сиз менга ука қатори одамсиз, — деди

Адаш Карвон.— Мана, йигирма олти йил қўшничилик қилиб, шукр, «сиз» оғзимиз «сен»га бормади, тўғрими?

Бундай қутилмаган «даромад» дан ажабланган Турди олакўз:

— Ҳаққаст рост, — деб тасдиқлади.

— Балли! Энди, «Қиёмат кун — қўшнидан», деган гап бор. Ўзингиздан қолар гап йўқ, бандалик, мана, биз ҳам қариб қолдик. Ёш олдин ўладими, қарими, билиб бўлмайдими, лекин, ҳар ҳолда, сизга бир нарсани қулоққоқди қилиб қўяй, деган эдим.

Турди олакўз энди негадир таажжубланмади.

— Хўш?

— Турдибой, мана бунда...— Адаш Карвон тоқчага қўл чўзиб, кўк чорсига ўралган китобни олди.— Ичиди икки оғиз васиятим бор. Мабодо қазом етган кун сиз шу атрофда бўлсангиз, жамоатга айтсангизки, раҳматлининг васиятомаси бор эди... Хўш, энди бунда ҳовли-жой, шу қақир-қуқур дегандек... Кейин... Ўлимликка атаган уч-тўрт тангам бор, худо хоҳласа, йилимгача етади. Яратган эгам нешонамга чироқчи битмаган экан, нима қилай? Турдибой, шуни сизга бериб қўйсам, савоб бўлади, шийсамбилло оби маъракамга яратсангиз.

Турди олакўз қўшнисининг сўзлари чин эканини, унинг ўлимини астойдил бўйинга олиб қўйганини пайқаб, хийла вақт жим қолди, сўнг эътирозга оғиз чоғлади:

— Э, Адаш ака, қўйинг бу гапни, ҳали...

— Йўқ, Турдибой, мен қўйганим билан ажал қўярмиди?— дея бош чайқади Адаш Карвон.— Наймона тўлгандан кейин... Нима дейсиз шу гапга? Малол келмайдиган бўлса, албатта. Агар бирор узрингиз бўлса, яна ўзингиз биласиз.

— Узрим-ку йўғ-а,— деди Турди олакўз чайналиб,— лекин...

— Ҳм, Турдибой?

— Лекин, ўзингиз биласиз, мен бир коранда одам, юришим доим дала-дашт, борим бор, йўғим бор...

— Э, Турдибой, қизиқмисиз, мен ҳам насиб этса деяпман-ку!

— Хўш, қани эшитайлик.— Турди олакўз кафтини ўнг тиззасига босиб, салмоқ билан томоқ қирди.

— Хўш, эшитсангиз... Шукр, ҳеч кимдан «оласи-бера-рим» йўқ, ўлимлигим ҳам ўзимга етади, кўчадан кафанлик қидириб юрмайсизлар. Қасрга қўйишни Алимат гўрков ўзи билади, хилхонамиздан жой кўрсатганман. Бир-иккита

қўй-пўйлар бор, унғача сотилиб кетар. Тагин... Қолган гаининг ҳаммаси шу ерда, — дея Адаш Карвон васият-номага ишора қилди.

Турди олакўз, қоғозга кўз югуртириб, елка учирди:

— Ия! Ўзимизнинг ёзувда ёзмабсиз, бунга тиши ўта-диган одам тошилармикан?

Адаш Карвон бир зум сукут қилиб, кўзини деразага тикди:

— Топилмаса... ўзимни турғиза қоларсиз.

— Вах-ха-ха! — Турди олакўз негадир қотиб-қотиб кулди. — Ҳа, бу... уй-жойиниям ёздингизми, боя индаганингиз йўқ?

— Ҳа, ҳаммаси бор.

— Хойнахой, анави жиянингизга қолса керак, Сўқоқ-даги? Салоҳмиди оти?

Адаш Карвон бош чайқади:

— Салоҳнинг уй-жойи етти пуштига етади.

— Э! Кимга қолади бўлмаса?

— Ўшаида биласиз, — деди Адаш Карвон.

— Йўқ, айтнинг, ахир? Бирор мўлжалингиз бордир?

— Мўлжал... Мўлжал ҳам йўқ ҳисоб.

Турди олакўз бир қад ростлаб, яна жойинга чўкди:

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми?

— Э, нега, айтнинг!

— Мен дангал гаини яхши кўраман, Адаш ака: мўлжалингиз йўқ бўлса, ҳовлини бизга бера қолнинг. Абдурахимнингизга бошнана қилиб берай. Хоҳланг, нарх бичиб нақд нулини олинг, хоҳланг, бошқа бирор йўлни айтнинг.

Адаш Карвон нима деяриши билмай қолди.

— Абдурахимнингизнинг хотини сал хунармандроқ чиқди. Тўқимини ёнбошига олиб бизни жуда ўйнатяпти. Энди шу, юздан нарда кўтарилмастан бўлак қилиб тинчитсам, девдим.

Азага келган хотин ўз дардини айтиб йиғлайди!

— Турдибой, ҳовлини сотсам, албатта сизга сотаман. Назаримда, сизга бир ҳовли сувдек зарурга ўхшайди.

— Зарурки, нарёги йўқ.

— Мабодо, ҳовлини сизга сотиб қўйсам, кейин дарров бўшатиб беришим керак-да, тўғрими?

— Э, дарров шарт эмас, кейинроқ бўлсаям...

— «Кейинроқ» ингиз қачон?

Турди олакўз: «Ўлганингиздан кейин», деёлмай:

— Ҳа, ишқилиб, бир кун-да, — деди.

— Йўқ, кўшини, бунақа билан бўлмайди, — деди Адаш Карвон, бироқ унинг шубҳали тикилиб турганини кўриб,

ростига кўчишга мажбур бўлди: — Сиздан бекитадиган сирим йўқ, Турдибой. Ўзингиз мендан ҳам яхши биласиз, мана шу Хусния бир шўриешона хотин. Бечора, бир этак чурвақанинг ичида умрини хазон қилиб ўтирибди. Эри ҳам номард бола экан, биттасининг орқасидан илиқиб кетиб қолибди. Кеча йиглаб чиқибди: ўтирган уйи Нурматнинг тоғасники экан, келиб, ҳозир бўшатиб берасанлар, деб тўполон қипти! Бу шўрлик қаёққа борсин, деи!

— Э! Қийин бўпти!

— «Қийин», деб секин айтасизми! Кеча етимларни кўриб жуда кўнглим бузилиб кетди. Шуларни ўйлаб...

— Ўзи бўшашган хотин экан. — деб унинг сўзини бўлди Турди олакўз. — Арз қилиб бормайдими, ҳозир хотин кишининг доди қиличдан ҳам ўткир, ахир, зақун бор, бошқа...

— Зақун ҳам... Ишқилиб, шу ҳовли-жой энди Хусниянинг болаларига қолса, дедим, Турдибой.

— А? — Турди олакўз Адаш Қарвонга аграйиб қаради. Лекин ҳаялламай ҳушнинг йиғиб олди. — Ҳа, яхши-да, ака, савоб. Савоб яхши. — У бир зум кўзларини қисиб ўйлагач, қўшиб қўйди: — Хусниянинг ўзиям тузук хотин, оёқ-қўлликкина.

— Э, барака топсин, кампир раҳматли бўлгандан бери бутун иссиқ-совуғимдан шу хабар олиб турибди, тугишгандан афзал.

— Ана! Ҳа, уям савобталаб-да, ака. — Турди олакўз тўсатдан овозини пасайтириб шивирлади: — Бу, шунақа экан, энди Хуснияни хасмингизга олиб қўяқолсангиз, қандоқ бўларкин?

Адаш Қарвон шундагина унинг товушидаги масхара-омуз товланишни пайқаб қолди.

— Қўйинг-э, Турдибой! — деди ранги ўчиб. — Коски бўлмаи!

— Коскингиз нимаси? Эрақ одам, ётини-туришингиз бор, ҳам етимларига бош-қош бўласиз, — деди Турди олакўз шоша-пиша овозига жиддий оҳанг беришга тиришиб. — Кейин ҳовлини қолдирсангиз қолдираверасиз-да.

Адаш Қарвон унга кўз узмай тикилди. Турди олакўз саргил мўйловини чимдиб, илжайди:

— Ўзиям ҳали сўлқилдоққина парса, жонингиз кириб...

Адаш Қарвоннинг ичида шимадир титраб кетди: «Ҳали дардимни келиб-келиб...»

— Бемаза гапни айтмаи! Мен сизни шунга чақирувдимми?! — деди базўр.

— Ҳазиллашдим, Адаш ака! Оббо! Жаҳлингиз ёмон-а!
— Ҳазилнинг ҳам уйи куйсин!
— Хўп, хўп, тавба қилдик, узр, тақсир, — деди Турди олакўз. — Майли, ака, ихтиёр ўзингизда. Насиб қилса, ахир, биз ҳам қўлимиздан келган хизматни аямаймиз.

— Майли, Турдибой, қўяверинг.

— Нега ундоқ дейсиз? Бу қоғозингизни бирор одам ўқиб берса, шунга қараб иш тутаверамиз-да. Юртчилик, биронта одам чиқар... Э, ана, Ғиёсхон бувам борлар-ку, ўзлари ўқиб берадилар-да.

Адаш Карвон нимадир демоқчи эди, Турди олакўз гап бермади:

— Айтгандек, Адаш ака, кеча Ғиёсхон бувам шундоқ тиловат қилдилар, денг, нафасларидан ўргилай, бир уй одам роса сел бўлди-да. Жуда қироатлари зўр-да.

— Қаерда?

— Э, анави Бўрсилликда маърака бўлди. Хўв илгари Фатҳиддинов деган одам бўларди-ку, районда ишлаган, ўшанинг шаҳарда уч-тўртта азамат ўғиллари бор экан, шулар келиб қўй сўйиб, отасига маърака қилди. Шунга борувдик. Жуда-а бойвачча болалар экан, тоза тўкиб ташлабди.

— Ғиёсхон ҳам... бормиди? — деб сўради Адаш Карвон ханг-манг бўлиб.

— Ие, бўлмаса-чи! Роса тиловат қилдилар, деяпман-ку.

Адаш Карвон биров қулоқ-чаккасига қулочкашлаб туширгандек гангиб қолди.

Ғиёсхон Фатҳиддиновнинг уйига борибди! Арвоҳига хатм бағишлабди! Еширай! Одамларга нима бўлган ўзи?!

Бирдан ҳафсаласи совиди. Улим ҳам, васият ҳам, Турди олакўзнинг гап-сўзлари ҳам, ўзининг қайғу-ғуссалари ҳам аллақандай бачкана кўриниб кетди.

Турди олакўзни руҳсизгина кузатиб, остонадан қайтаркан, ўйлади: «Ғиёсхонни биламан, деб юрардим. Билмас эканман. Имонсиз, имонсиз!»

Ортидан Турди олакўзнинг овози келди:

— Айтгандек, Адаш ака, сал бўлмаса эсимдан чиқибди... — у ўгирилиб қаради: Турди олакўз эшикни қия очиб турарди. — Кейинги бозор уйда хашар, чиқинг, тош терамиз. Майдоннинг ярмига Абдураҳимнингизга иморат солиб бермасам... Лои этиб эсимга тушиб қолди, келиннингизга: «Адаш бувангни айтмабман-ку», деб қайтиб чиқдим.

— Хашар? Хўп, хўп.

— Ўғил-қизнинг савдоси — елкага тегар новдаси, дегандек, бизники шу ташвиш-да.

— Ҳа, ишқилиб, тўйларга буюрсин.

— Айтганингиз келсин! Хўп, бизга рухсат! — Турди олакўз эшикка қараб юрди. — Чиқинг-а, Адаш ака! Сиз билан бизда қолиб кетармиди, насиб бўлса, ҳашарларингизда ўзимиз қамишдан бел боғлаймиз-да!

— Хўп, хўп.

Турди олакўз кетди. Адаш Карвон эшикни ёпиб изига қайтаркан, кўксига ногоҳ оғриқ туйди.

«Ҳашарларингиз, дейди-я! — У зинапояга беҳол ўтириб қолди. — Ҳашар қилиб... қайси ўғил-қизимга иморат солиб бераман?! Энди менга фақат битта уй лозим, унга на хашару на мардикор керак — вақт-соати етган куни ўзи битади».

Адаш Карвон аввал Турди олакўздан, сўнг ўздан ранжиди: «Бандасига ўн саккизгача эс-хуш берса — берди, бермаса — тамом, кейин қаро ерга киргушча ҳам фаҳм-фаросат битмайди. Бас, шуни билганингдан кейин...» Лекин шу ондаёқ бу тасаллининг ёлғон эканига ўзи ҳам иқрор бўлиб, хўрсинди.

У қайтиб уйга кирди. Хонтахта устида, сахтиён муқовали китоб саҳифалари орасидан васиятноманнинг бир чети чиқиб турарди. Бир зум ўйланиб тургач, қоғозни олиб майда-майда қилиб йиртди.

Хиёлдан сўнг дайди шамол Адаш Карвоннинг сўнгги тилаклари битилган қоғоз парчаларини ҳовли юзидан пилдиратиб ўйнай бошлади.

...в а с и я т и м , в а с и я т и м ! . . к и м х а м э ш и т г а й ? ! ¹

Уйга кириб, бир пиёла чой ичгач, Саттор нима қиларини билмай қолди.

— Айвонга жой қилиб қўйдим, чиқиб бирпас чўзилгин, — деди онаси тандирга ўт қалаётиб. — Мен нонимни ёпиб олай.

Пешайвонда ёнбошлаган кўйи ёзги тароватини йўқотган улкан боққа, ишком пояларига тикилиб ётди. Заъфарон ранглар алангаси кўзини оғритди. Ётавериб, сиқилиб кетди. Кўчага чиқишни ўйлади — юраги безиллади.

Ниҳоят, шу бугун ҳеч ботмайдигандек туюлган қуёш ҳам ботди. Отаси даладан, синглиси Қундуз мактабдан қайтиб, оила худди бир пайтлардагидек дастурхон атрофида тўрт кўз тугал бўлди.

Дастурхон ёзилди. Онаси ёпган бўрсилдоқ нон, отаси узиб чиққан повотранг кўзаки, синглиси қоқиб келган

¹ Мақсуд Шайхзода сатри.

жийда, ёнгоқ... Баъзан тушларига ҳам кириб соғинтириб-энтиктирган, кун ўтган сайин армонга айланиб бораётган азиз неъматлар!

— Самоварни олиб келақол, Қундуз, бир доғ қилиб ичайлик,— деди онаси тоқчадаги қутидан яна нимадир оларкан.

Зум ўтмай болалиқдан таниш, кадрдон ўша самовар — оиланинг тенг ҳуқуқли бир аъзосига айланган, дастурхон теграсида ҳаминша ўз ўрнига эга кўхна мис самовар пойгакда вишиллай бошлади.

— «Индийски» чойдан дамла, кеча Ҳасандан опкелганман! — деди отаси.

Демак, Ҳасан чойхоначи ҳинд чойини ҳалиям беки-тиқча сотар экан-да.

Чойхўрлик бошланди. Гўё ҳеч нарса ўзгармагандек, ҳамма-ҳаммаси аввалгидек: гўё орада а н а в и и ш бўлиб ўтмаган, гўё у тугилган уйдан узоқда, гадойтопмас аллақайларда адашиб-улоқиб юришга маҳкум эмас, гўё... Барчаси — эринмай бир самовар чой ичишлар ҳам, дастурхон тепасидаги гап-сўзлар ҳам ўша илгаригидек содда, юракни орзиқтирар даражада гаштли, беғам-беҳавотир...

— Нишонбойнинг хотини келиб кетди. Эртага даладаги тапа-тўлпиларни тарқатар экан, келиб новвосини олиб кетсин, деб тайинлаб юборибди,— дейди онаси.

— Ўзим ҳам эртага бир хабар олмоқчи эдим. Далада ҳам ўт қолмагандир, совуқда бари бир эт ташлайди,— дейди отаси.— Ким билади, этига эт қўшиядими ё бултургидек қуруқ шохи билан қайтармикан?

— Бало урдими, Нишонбой нисофли одам-ку,— дейди онаси.— Бу, новвосини олиб келиб бўрдоқи қиласизми ё?..

— Қайдам, эти тузук бўлса...— дейди отаси чаккасини қашиб.

— Қўлбола эди жонивор, ювошгина,— дейди онаси.— Боқиб, семиртирсак, ахир...

У сўзини ямлаб, ўғлига қараб қўяди. Нима демоқчи экани аён: боқиб семиртирсак, гўшт деб чошиб юрмай, тўйга сўярдик, ҳамма йингига балогардон бўларди.

Саттор зимдан разм солиб, онасининг салқиган юзларида чинакам шодумонлик изларини кўрди. Вужуди бўшашиб, кўзларини юмди. Бенхтиёр шипшийдан ётоқхонасини, ҳаминша стол устида ётгувчи консерва очадиган ўтмас пичоқни эслади.

Бошини эгиб, ота-онасининг гапларини жимгина тингларкан, дафъатан кўнгли ёруғ бир шукуҳга тўлди.

...Очиқ-сочиқ дастурхонинг бўлса; дастурхонда бир бурда нонинг бўлса; кўзингга нур, қалбингга шуур берган ота-онанг барҳаёт бўлса; улар билан суҳбат қурсанг — тирикчилик, рўзгор ҳақида, ўзингни умар бағрида сезсанг — ҳамиша, ҳар вақт; меҳр ошкор айласанг — ўзингни унутсанг, юрагингда қолмаса на қайғу, на ҳасрат...

Шунинг ўзи бахт эмасми, эй бахт излаб дарбадар кезган кимса?!

Шунинг ўзи саодат эмасми, эй саодат истаган инсон?!

— ...Ўртоғингнинг тўйинга бормаيسانми? Эрталаб айтиб кетувди, — деди бир пайт онаси.

— Қайси ўртоғим?

— Раҳим-чи, Наим бувангнинг ўгли?

— Ҳа-а, — деб қўяқолди у.

— Саруполари бирам ярашибди! Ўзиям кўхликкина йигит бўлибди. Бормаيسانми?

— Чарчадим, ойи, — деди у ҳорғини.

Онаси сиқиққина кулди:

— Бунақада сенинг тўйингга ким келади, болам? Юрту элга аралашмасанг...

Бу гапни у «эшитмади».

Ош ейилиб, чой ҳам ичиб бўлинди. Қўндуз дастурхонни йиғиштириб, ошхонага чиқиб кетди.

Онаси духоба болишни биқинига тортиб ёнбошлади. Онаси увушиб қолган чап оёғини уқалай бошлади.

Маъноли бир жимлик чўкди.

Саттор яна ўша гап очиладиган фурсат етганини сезди. Зада юраги зирқиради.

Кампир эрига қараб-қараб қўяверди, лекин хонтахта бурчагига тикилган чолдан садо чиқавермагач, зардаси қайнаб, асабий томоқ қирди.

— Энди нима қиламиз, ўғлим? — Онаси алоҳал чидаёлмай, унга юзланиб, зўраки босиқлик билан сўради.

Саттор, онасининг сохта вазминлигидан ибрат олиб, иложи борича бепарво оҳангда:

— Нимани нима қиламиз? — деди.

— Нимани бўларди, ахир... — Онасининг юз-кўзларига аламли бир ифода ёйилди. — Ахир, сен тенгидан ҳеч ким қолмади. Юраверасанми энди шунақа қилиб?

У онасининг — фикру зикри бола-чақа, уй-рўзгор ташвишида ўтмаслашган, ҳусну малохати тирикчи

ликнинг адоқсиз ғам-койишларида сўниб битган мушфиқ ва беқадр аёлниг аянчли юзига юраги бетлаб қараёлмади, безовта кўзларини шифтга, ундан деразага олиб қочди.

— На фарзанд бўлиб сепдан, на ота бўлиб отангдан бир садо чиқмаса! Юрт-элнинг ичида бош кўтаролмай қолдим-ку, ахир, тўртта одамга қўшилсанг, сўрагани сўраган...

«Юрту эл! Падарига лаънат!»

— Наҳот уканг тенгилар уйланса-ю... Ахир, жуда қийнавординг-ку бизниям, болам.— Кампир азбаройи кўйинганидан чолга қараб ўқрайди.— Ҳой, отамисиз, нимасиз, сесканмайсиз-а мундоқ!

— Нима, ёш болами ўзи?— Чол ягринини ёстиқдан узиб, кафтини хонтахта қиррасига тиради.— Вақт-соати битмагандирки...

— Вақт-соати ҳам ўлсин! Ҳамма касал сизда! Болани бола эмас, бало қилган сиз! Аввало кўргилигу, лекин бошдан қаттиқ турганингизда шу фалокатлар бўлмасмиди...— Кампир, чолнинг оғзи асабий қийшайиб, аччиқ бир жавобга ҳозирланганини сезиб, ўғлига зугум қилди:— Нега индамайсан, гапир!

— Нима дей?— деди у базўр ютиниб.

— Айт мундоқ ахир кўнглингдагини, одамни хит қилавермай!

У кўрпача жиягига тикилди.

«Кўнглингдаги... кўнглимдаги... Эҳ!»

— ...ана, кўча тўла қиз. Аммангдаям бор, Рисқибу кимдан кам, ойдаёй, ота-онаси жон-жон деб беради. Уни бўлмайди, десаи, ана, Анзиратнинг кичкинаси, ўзинг билган Маърифат...

Сатторнинг боши яна ҳам пастроқ эгилди.

— Нега дамнинг чиқмайди?

— Ойи...— У бошини илкис кўтарди.— Ойи, айтганман-ку, ахир, биласиз-ку, бўлмайди.

— Ҳа? Нега бўлмайди? Ким бўлади бўлмаса?

— ...

— Сеннинг кўнглингдагини мен лойдап ясаб, офтобда қуритаманми энди? Нима қил, дейсан, ахир?! Ўзинг топ, деса, топмайсан, на топганга кўнасан?.. Э, қандоқ гурбатга қолдим-а! Бир ишонганинг Зуннуи чўтирнинг қизи бўлса, уям мана бунақа бўлиб...

Саттор титраб кетди.

«Ишонганинг... Ишонганим...»

— Шу ер, юткур мегажинни деб...

— Ойи! — У онасига хўмрайиб қаради.— Қаргаманг бировнинг боласини!

— Ху, падарига лаънат ўша бировнинг боласини! Қаргайман-да, нега қаргамас эканман?! Иккита қарчиғайдай йигитни жувонмарг қилади-ю, қаргамайманми?! Биламан, сенинг ақлу ҳушинг ҳалиям ўшанда! Ҳали оламан, деб ҳам куйдирмасанг эди!

«Кошки эди тегса! — дея хаёлан шивирлади Саттор.— Кошки эди!»

— Олсам олавераман-да,— деди у азбаройи ночорликдан, ганин ҳазилга буриб.

Аммо онаси бирдан тутақиб кетди:

— Ҳой бола, сенда ор-номус деган нарса борми ўзи?! Қиз олмаган нарса, иккита итваччаси билан жувон оласанми?!

— Бўлди, ўз ҳолимга кўйинг. Уйланмайман, билдин-гизми?! — деб қичқирди Саттор бўйин томирлари бўртиб ва дик этиб ўрнидан турди.— Керак эмас, керак эмас, бўлдимми!

Эшикни қарсиллатиб ёнганча чиқиб кетаркан, елкаси оша онасининг ғам тўла нигоҳини пайқади.

Қаёққа боради?!

Оёқлари жавоб топди: болохонага.

Онаси ҳозир отаси билан уч-тўрт оғиз аччиқ-тизиқ айтишиб олади, сўнг ошхонага чиқиб, шишиб-кўпчиб йиғлайди, ўзига ўлим тилайди, ниҳоят, йиғидан гип бўғилган товуш билан Қундузни чақириб, буюради: «Секин бориб қара-чи, нима қилаётибди». Қундуз сассиз юриб болохона айвончасига чиқади, секин ичкарига мўралаб, оҳиста изига қайтади: «Чироқ ёқилди, каравотда ётибдилар». «Қитоб-питоб ўқияптими?» «Йўқ, шифтга қараб ётибдилар».

Саттор, кўнгли вайрон бўлиб, шифтга қараб ётарди.

Отам деб, онам деб, ўпкаси тўлиб, озиб-ёзиб бир келганида доим аҳвол шу!

Онаси билиб-билмай, унинг кўнглида ниҳон изтиробга энг тўғри ва аниқ ном топган эди: «ишонганинг...»

Ҳақиқатан ҳам, Гулнор унинг и ш о н г а н и эди.

Саттор дунёда шу қизни ҳаммадан, ҳамма нарсадан ортиқ яхши кўришига, уни деб жон фидо қила олишига ишонар эди.

Чиндан ҳам, кунларнинг бирида, машъум бир соатда Саттор уни деб жон фидо қилди. Лекин... бировнинг жонини!

Ҳаммаси тасодифан — унинг инон-ихтиёридан ташқари, унинг истак-хоҳишига қарши, қош билан қовоқ ўртасидаги муқаррар фалокатдек, тўсатдан содир бўлди.

Кейин, орадан йиллар ўтиб фалсафа китобида ногоҳ бир жумлага дуч келди, ларзага тушиб, ваҳима билан шичирлади: ҳар қандай тасодиф замирида зарурият бор.

Ота-онаси, хайрихоҳ-ҳамдардлар тўқиган нажотбахш гапни қайта-қайта эшитавериб, қулоқлари ўрганиб қолган эди: «Фалокат-да, фалокатга даво йўқ: шайтон йўлдан оздирган-да, бўлмаса, наҳотки...»

Наҳотки, ўша воқеа зарурият бўлган бўлса?!

Наҳот, у Насиббекни зарурият юзасидан...

Ахир, уни ёмон кўрарди! Оҳ, қандай ёмон кўрарди уни! «Агар шу бўлмаганда...» дея алам билан ўйларкан, баъзан ҳузурланиб кетарди.

Уша жума кунини эрталабдан бир бало урган эди. Ҳадеб унинг олдига боргиси, юзма-юз ўтириб, «ора очди» қилгиси келаверган эди.

Лекин бу зарурият эмас эди!

Агар зарурият бўлганида, кўча-кўйда ми, гузардами юз бериши муқаррар бу учрашувдан қочиб, ўзини мажбурлаб этигини кийган, белига иккита вон тугиб, ҳоврини босиш — аламзада ҳаёллардан чалгиш учун боғига жўнаб кетган бўлармиди?

Ҳаммаси тасодиф эди. Машъум бир тасодиф. Тасодиф эдики, боғлари колхознинг боғига ёндош эди. Тасодиф эдики, бир пайт ўтоқдан бошини кўтариб, эшакка миниб жўнаётган Адаш Карвонини, отасини кузатиб кулимсираб турган Насиббекни кўриб қолди.

Йўқ, фалсафа китоби алдайди! Тасодиф бу! Бундай заруриятга у қодир эмас!

Шайтон йўлдан оздирди, холос.

Гўё аллақим қўл-оёғидан куч билан тортиб, колхоз боғи томон судраётгандек бўлаверди, дилни васваса чулғади...

Гулнор! Гулнор! Ҳаммаси сени деб, Гулнор!

* * *

Кечқурун Наим мелсаникига келип тушди.
Сой бўйидан сурнайнинг ингичка поласи эшитила бошлади.

Адаш Карвон, бир кўнгли раҳматли Наимнинг хотираси, бирров тўйхонага кириб чиқмоқчи ҳам бўлди-ю, лекин фикридан қайтди.

Кампирнинг вафотига уч ойдан ошди, у ҳали бирор тўй-маъракага боргани йўқ. Эл-юрт андишаси ўз йўлига — юрагига сизмайди.

Карнай-сурнайнинг титратма садоси чолнинг кекса, мискин дилида тагин оғриқ кўзгатди.

«Агар Насиббек ўлмаганда...»

Чол дам-бадам ана шундай поёни йўқ хаёлларга фарқ бўлар, рўе уммонининг бешафқат тўлқинлари унинг беҳол жисмини қирғоқдан қирғоққа улоқтирар эди.

У ҳануз ўйлаб ўйинга етолмас, ўглининг ўлими тақдирнинг машъум хатоси каби туюлиб, вужуди ўртаниб кетар эди.

Ўша мудҳиш кундан буён етти йил ўтди. Етти йил ичида кўп оғорлар ёғди. Етти йил ичида кўп излар босилди. Юрагидаги аламга ҳам аста-секин кўникди, аста-секин тақдирга тан берди. Аммо ўша машъум жумада гумроҳ босгани учун ўзини гўрга киргунича қаргаб ўтади.

Чунки...

Чунки, гумроҳ босмаса, ўша куни умрида бормаган Баландмачитга намозга отланармиди? Гумроҳ босмаса, колхоз боғидаги қоровулхонага — қамиш чайлага ўглини атай чақиртириб, милтиқни ўз қўли билан тутқазармиди? Гумроҳ босмаса, боққа ёв кириб кетаётгани йўқ эди, милтиқни бекитиб кетса бўлмасмиди? Гумроҳ босмаса, эшакка минаятганида этак томондан салом бериб келган бадбахт Сатторни чайлага йўлатармиди?

Чол ўрнидан туриб, ух тортди. Энди буларни эслашдан не мурод? Бари бир, бирон нарса ўзгармайди-ку? Бу даъво-далилларнинг барчаси бир оғиз сўз — «тақдирин азал» деган ягона калом қаршисида ҳеч эмасми?!

Шу шафқатсиз эътироф кўксига ханжар каби санчилганда ёстиги тошга, емиши оғуға айланади.

Саттор... Ух, баттол Саттор!

Бу номни эсласа, унинг қалбида чидаб бўлмас алам ва қаҳр пайдо бўлади; баъзан имконсиз изтиробда тўлганиб, не алпозда тонг оттиради, унутмоқ, тақдирга тан бермоқдан ўзга чораси йўқлигини қайта-қайта идрок этсада, унутолмайди, тақдирга тан беролмайди...

Ўша куни жума намозига бормаса нима бўлар эди-я!

Ҳеч нима бўлмас эди. Намоз-пиёздан аввал, кун ёниб ётганига қарамай, салобат сақлашга тиришиб янги мовут чакмон кийган, оппоқ бармоқларида йирик кўзли узук

ярқираган Ғиёсхон минбарга чиқиб, одатдагидек, масрур ва ўктам оҳангда, Адаш Қарвонга беш бармоғидек аён охираат ишларидан, шарнат-тариқат йўлларида амри маъруф айлаб ваъз айтган, сўнг ташқарида мунтазир кутиб турган савобталаб дўкондор болалардан бирининг бошини кўкка етказиб машинасига ўтиргач, юмшоқ ўриндиққа ястаниб маъракага жўнаган бўлур эди.

Адаш Қарвон борса-бормаса, шу тартиб-қоида оғишмай амалга ошириллар эди. Афсус, минг афсуски, ўша куни у Баландмачитга борди!

Бормаса нима бўлар эди-я!

Кўп нарса бўлар эди: ўгли чайлага келмас эди, келса ҳам, милтиқ миҳда тураверарди, милтиқ миҳдан олинганда ҳам, шумқадам Саттор боққа йўлаёлмасди, йўлаганда ҳам Насиббекнинг азиз жонига қасд қилган ёвуз ажал доғда қолаверарди...

Во дариг, энди буларнинг барчаси пуч, хом хайл-ку — гумроҳ босган Адаш Қарвон ўша куни Баландмачитга, жума намозига бориб бўлган!

...Афсуски, сўйлай десам, тилим йўқ. Қани эди, менда ҳам забон бўлсаю ичимдаги бор гапни тўкиб солсам!.. Чунки бу дунёда кўрган-кечирганларимни ичимга ютаверириб, ич-ташимни қуруму занг босиб кетди. Нима қилай, мениям жоним темирдан эмас — жиемим темир, холос.

Мен оддий бир милтиқман. Очиғи, ҳозир бундай деб даъво қилгани уяламан — жуда шалагим чиқиб кетган. Ёшлик чоғларимда — ҳали ҳамма мурватларим бут, вужудимдан мой томган пайтларда мен ҳам бинойидек милтиқ эдим, қуролхонада алоҳида ўрним бор эди, ўзимга ўхшаган навқирон аскар доим нарвона бўларди, кундузлари бир зум елкасидан қўймас, оқшомлари танамга кўнган гард-губорни мойли латтага артиб, ярқиратиб тозалар эди. У мени чўнтагида олиб юрадиган қизнинг суратидек яхши кўрарди, менинг ҳам ундан сира айрилгим келмасди. Ёлекин бизни айирдилар: тўсатдан эгам кўринмай қолди...

Қуролхонада узоқ зерикиб ётдим. Кейин мени бошқа аскар кўтариб юра бошлади. У калласи катта, уйқучи одам эди, далага чиққаннимизда кўнинча панароқ жойини тониб, мени бошининг тагига қўярди-да, хуррак отишга тушарди.

Ундан кейин ҳам қанчадан-қанча одамнинг елкасида юрмадим, эҳ-хэ! Яна неча марталаб сувга тушиб оқмадим, қор бўронларига, гармселу довулларга учрамадим, дейсиз! Қанчадан-қанча ёғоч нишонларни кушнаякуи қилдим, қарга ҳам, қуён ҳам, каклигу тулки ҳам, ҳатто бир гал

тўнғиз ҳам отдим — лекин сира одам ўлдирганим йўқ.

Охири, индамас бир чолнинг қўлига тушдим. Унинг мен билан иши йўқ ҳисоб, доим девордаги миҳда осиглиқ турардим. Фақат, ёз пайтлари эгам чанг-чунгимни тозалаб, ўзи билан қамиш чайласига олиб кетарди. Аҳён-аҳён сочма ўқ солиб, гумбурлатиб отиб қўярди. Ўқ товуши янграши билан улкан боғ этагидан дув этиб чуғурчуқ галаси осмонга кўтариларди. Шунда индамас эгам: «Ҳаҳ, бошингни егурлар!» дея аччиқланиб, яна устмас уст ўқ узарди. Менинг хизматим унга жуда кам асқотарди: боғни шовқин-сурону тартарак билан қўрир эди. Уч оймитўрт ой чайлада турганимдан кейин эгам мени яна доимий жойимга элтиб қўярди.

Эгамдан кўра унинг ўғли менга кўпроқ ёқарди. Чунки у илк марта мени елкасига таққан ўша навқирон аскарга жудаям ўхшарди. У ҳам ўша аскардек ёш, чиройли, ҳавасманд эди, унинг ҳам кўкрак чўнтагида бир сурат бўларди — кўпинча кўз узолмай узок-узок термилиб ўтирарди... У гоҳо мени зах босган омборхонадан ёруғ оламга олиб чиқиб, қунт билан ялтиратиб тозалар, сўлоғи ўйнаб кетган мурватларимни бураб маҳкамлар эди. Қайиш тасмам узилиб, не вақтгача чўлтоқ супургига ўхшаб юрганимда яп-янги чармдан тасма қилиб берган ҳам шу — индамас эгамнинг ўғли эди. У мен билан худди одам билан гаплашгандек гаплашарди. Тўсатдан кулимсираб кириб келардида, мени миҳдан оларкан: «Хўш, милтиқбой, қалайсан, зеркиб кетгандирсан-а? Қани, юр бўлмаса, айланиб келайлик», дерди. Бир марта у мени овга ҳам олиб чиққан эди.

Қишининг куни, қаттиқ совуқ эди. Ғира-шира тонг қоронғисида тоққа жўнадик. Йўл бўйи у мени елкасидан қўймай ҳуштак чалиб борди. Лекин куни билан уришиб, лоақал биронта каклик отолмади. Какликлар париллаганча нақ оёғининг тагидан қорни тўзғитиб учганда, у беҳос чўчиб тушар, сўнг шоша-пиша қўндоғимни кифтига тирар — бари бир тегизолмас эди.

Яна ғира-шира қоронғида орқага қайтдик. Уйга яқин қолганда у негадир бошқа томонга бурилди, бандимдан маҳкам ушлаганча индамай кетаверди, сой бўйидаги булоқ бошига бориб тўхтади. Туятош устига чиқиб, мени елкасидан олди, чўнқайиб ўтирганча сувга тикилди.

Анча вақт ўтди. Бир маҳал ўрнидан турди, мени апил-тапил тош устига қўйиб, уч-тўрт қадам олга юрди. «Сувга тушиб кетсам-а!» деб шундай қўрқдим!.. Бахтимга, у дарров қайтиб келақолди. Ёнида ўша — кўкрак

чўнтагида олиб юрадиган суратдаги қизнинг ўзи кулиб турарди.

— Тоза совқотдингизми, Насиббек ака? Бугун роса қор ёққанига, балки келмассиз, деб ўйловдим, — деди қиз.

— Тош ёғса ҳам келардим, — деди эгамнинг ўгли.

— Терлаб-пишиб кетибсиз, тинчликми? — деб сўради қиз.

— Овга борган эдим, — деди эгамнинг ўгли менга ишора қилиб.

Қиз мени шундагина кўрди, бандимдан ушлаб қўлига олди. Унинг кафтлари пахтадек юмшоқ эди, шу пайтгача мен сира бунақанги беозор қўл кафтини туймаган эдим.

— Ростданми? — деди қиз қўндоғимни силаб. — Милтиқ ўзингизникими?

— Милтиқбой билан эскитдан ошнамиз, — деди эгамнинг ўгли. — Бугун какликларни роса қийратдик-да.

— Вой... — деди қиз кўзларини катта очиб. — Уволига қолибсиз-ку! Бекор қилибсиз, гуноҳ орттириб...

— Э, шунча гуноҳнинг устига яна озгина қўшилса нима бўпти! — деди эгамнинг ўгли кулимсраб.

— Ҳа-а, ҳали шунақа гуноҳи кўп одаммисиз?

— Бўлмасам-чи! Мана, бировни қизининг бош-кўзини айлантриб турибман-ку, бу гуноҳ эмасми?

Қиз сочларига қўнган қор учқунларини кафти билан оҳиста сидираркан:

— Бекор айтибсиз! — деб кулди. — Бировни қизининг бош-кўзини сиз эмас, бошқа одам айлантирмоқчи.

Бу гапни эшитиб, эгамнинг ўгли бирдан қовоғини солди.

— Ким экан у?

— Э! — деди қиз қўл силтаб. — Шунчаки айтдим-қўйдим-да. Қани каклигингиз?

— Мушук еб кетди, — деди эгамнинг ўгли ҳамон чмирилиб. — Ким эди у, деяпман?

— Ҳеч ким, — деди қиз шоша-пиша, — ҳеч ким эмас, ўзим, ҳазиллашдим...

— Лекин, ким бўлсаям, айтиб қўй: жим юрсин, нақ пешонасидан отиб ташлайман! — деди эгамнинг ўгли бандимдан маҳкам чапгаллаб.

— Вой-бў, Насиббек ака! — деди қиз. — Мунча! Қаёқдан ҳам айтдим-а! Қўйинг, яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаршта омин дермиш...

— Омин дейдими, бошқам, лекин у қулогинг билан ҳам, бу қулогинг билан ҳам эшитиб ол: шартта отиб ташлайман, вассалом! — деди эгамнинг ўгли.

— Азза-базза тоққа чиқиб, битта каклик отолмабсизу ваҳимангизни қаранг!— деб жилмайди қиз.

...Ярим кечаси уйга қайтиб келдик. Эгамнинг ўгли мени куруқ латта билан артиб тозаллагач, яхшилаб мойлади-да, яна миҳга илиб қўйди.

Шу бўйи жойимда уч ой қимирламай турдим. Уч ойдан кейин эгам мени боққа олиб кетди. Тагин ҳар йилги аҳвол: ўша чайла, ўша узумзор, ўша чуғурчуқ галаси...

Энди кун-уззукун чайладаги миҳда осиглиқ турар ва: «Қачон эгамнинг ўгли келиб мени қўлига оларкин?» деб кутар эдим.

Нихоят, бир кун чашгоҳ пайти у келди.

У келгач, эгам чўлоқ эшагини миниб қайгадир жўнади.

Эгамнинг ўгли мени қўлига олганда шундай қувондим, шундай қувондимки!.. «Хўш, милтиқбой, қалай, занг босиб ётибсанми?» — дея қулимсираганидан билдимки, у ҳам мени соғинган.

Чиндан ҳам, миҳда туравериб бир ҳолат бўлиб қолган эдим. Эгамнинг ўгли аҳволимни кўриб бош чайқади, чайланинг шифтини тимиреклаб, чарм халтачадаги сочмани олиб чиқди, икки-уч марта гумбурлатиб ўқ узди, дувиллаб осмонга чуғурчуқ кўтарилди...

Эгамнинг ўгли сунада ёнбошлаганча бир бош чиллаки билан нон еб ўтирганида чайла олдида аллакимнинг қораси кўринди.

— Э, келинг, Саттор ака!— дея эгамнинг ўгли дарров ўрнидан турди.

Бўйи ўртадан тикроқ, қошлари туташ, хушранг юзли бир йнгит илжайиб унга қўл чўзди.

— Ҳорма, Насиббек! Ҳа, бобойни қаёққа жўнатдинг?

— Баландмачитга кетдилар, жума-ку бугун. Ҳеч бормасдилар, ҳайронман...

— Пост ўзимизда, дегин? Жуда гумбурлатаётган экансан...

— Ҳа. Қани, бу ёққа ўтинг.— Эгамнинг ўгли чойнак тубидаги совуқ чойни ниёлага сирқитиб, меҳмонга узатди.— Ҳозир чой қўйвораман.

— Овора бўлма, тураман,— деди меҳмон ва негадир анча вақт эгамнинг ўглига бошдан-оёқ тикилиб турди.

— Э, овораси борми! Бир ўзимга манави челақдай чой-гумни қайнатгани эриниб турувдим, келганингиз яхши бўлди.— Эгамнинг ўгли ўчоқ ёнидаги сони чиқиб ётган тешани олиб, тоқрўда майдалай бошлади.— Каникулми, Саттор ака? Институтда ўқини зўр-а?

— Ёмонмас.— Меҳмон эгамнинг ўглига эмас, чайла ортидаги қари ёнғоқнинг осмонга туташган шохларига қараб жавоб берди.— Ўзинг нега ҳаракат қилмадинг? Мактабни тузук битирувдинг.

Эгамнинг ўгли гарамдан бир қучоқ тоқруда олиб кунда устига ташлади.

— Чол-кампири кўзим қиймади.

— Э, бир тирикчилик қилиб туришарди-да, чакки бўпти.

— Отамни-ку амаллаб кўндирдим-а, лекин ойнми унатиб бўлмади,— деди эгамнинг ўгли энгашиб ўчоқдаги оловни жўнаштираркан.

— Нега? Тошкент қочиб кетган эмас-ку, ахир?— деди Саттор овози қуруқшаб.

— Энди... бизнинг чол-кампири биласиз-ку. Кўзимизнинг олдида юрасан, вассалом, деб туриб олишиди.

Саттор ўрнидан қўзғалиб, ўчоқ олдида борди, тиз чўкиб, қўлидаги сигаретасини ёндирди-да, Насиббекнинг ёнига чўнқайди, сўнг чирс-чирс ёнаётган оловдан кўз узмай, мудроқ элитган одамдек узоқ жимиб қолди, ниҳоят, чойгум вишиллаб қайнаб-тошганда, ўзича хаёл сургандек:

— Бари бир сен бу ерда узоқ юролмайсан!— деди секин, аммо дона-дона қилиб.

Эгамнинг ўгли ялтироқ чойқоғоз билан чойгумнинг бандидан ушлаб ўчоқдан оларкан, унга бир қараб қўйди.

— Нега?

Сатторнинг шунча пайт олов тафтидан қизармаган юзи тўсатдан қизариб кетди, бир зумдан кейин эса, қизиллик тарқаб, ранги бўздек оқарди.

— Ахир, армия, армия-чи?— дея негадир қичқирди шошқалоқлаб.

— Армияга чақирса кетавераман-да.

— Ўқишга кирганинда эди, армияга олмасди. Энди битта йўли бор.— Саттор ўрнидан турди, супа лабига яқинлашиб, илинибгина ўтирди.— Дарров уйланасану бола-чақани кўпайтирасан. Иккита болали бўлсанг бас, армиядан озодсан,— деб илжайди у лаблари қийшайиб.

Эгамнинг ўгли чойнақдаги чойни қайтараркан, товушсиз кулди.

— Нега куласан?— деб сўради Саттор атрофга аланглаб.

— Ахир, мени октябрда армияга опкетади, сиз бўлса... Олинг, узум билан олинг.

Саттор мени четга суриб жойлашиброқ ўтирди. Унинг қўллари чўгдек иссиқ эди.

— Келин тайёр бўлса, уйланаверасан-да, ҳарбий озгина сабр қилиб турар, — деди у чой хўшлаб.

Эгамнинг ўгли бепарво қўл силтади:

— Келин-ку тайёр, лекин нима кераги бор ҳалитдан тузлуқ тўрвани бўйинга илиб?

— Ким билади дейсан, — дея елка қисди Саттор. — Ҳозирги қизларга ишонч борми, келгунигча кутадимийўқми...

— Кутади! Кутмай ҳам кўрсин-чи! — деди эгамнинг ўгли гурур билан.

— Қайдам. Ким экан ўзи у кутадиган, биз ҳам таниймизми? — деди Саттор ва эгамнинг ўглига галати-галати қараб қўяверди.

Эгамнинг ўгли қизариб, кулимсиради.

— Танийсиз, уйи маҳаллангизда, — деди секингина.

— Ҳали маҳалланинг куёви билан улфатчилик қилиб ўтирган эканмиз-да? — Саттор оғир қўзғалиб қўйди. — А, кимнинг қизи?

— Зуннун акапинг.

— Ҳм... — Саттор ёнбошига чўзилди, қўндоғимдан ушлаб мени болиш устига олиб қўйди. Қўллари негадир титрарди. — Яхши, — деди у бўғиқ товуш билан. Туриб-туриб, анчадан кейин: — Ҳм, яхши, — деб такрорлади яна.

— Ўзингиз қачон уйланасиз, Саттор ака? — деб сўради эгамнинг ўгли ҳам ёнбошлаб.

Саттор кўзларини юмган кўйи қисқагина жавоб қилди:

— Ўқиш битсин.

— Кеннойимиз... шаҳарданми?

— Йўқ.

— Борми ўзи?

— Бор эди, энди йўқ. — Саттор ягринини кўтариб ўтирди, уҳ тортиб, чўзинчоқ иягини сийпади. — Ў, ҳаммаёқни чуғурчуқ босиб кетибди-ку, маҳалланинг куёви!

— Қани? — Эгамнинг ўгли супадан сакраб тушди. — Э, отинг, дарров бўлинг!

— Ўқи борми буни?

— Бор, бор, ана, халтада! Э, шошманг, ўзимга беринг!

Эгамнинг ўгли қўндоғимни кифтига тираб, устма-уст ўқ узди. Иккинчи бор ўқ гумбурлаганда осмонга кўтарилган галадан бир чуғурчуқ боғ этагига тошдек шўнгиди.

— Э, тегди! Ростдан тегди! — Эгамнинг ўгли шоша-пиша мени Сатторга тутқазди. — Манг, ўқлаб туринг. Мен бориб опкелай, яна бир-иккита отсак, қозонкабоб қиламиз. Манг, ўқниям олинг.

У токзор ўртасидаги янтоқ қошлаб ётган йўлдан боғ адоғига қараб кетди.

Саттор ҳам шу заҳоти дик этиб ўрнидан турди, апил-ташил атрофга кўз югуртирди: ҳеч ким йўқ. У титроқ бармоқлари билан ўқдонимга ўқ жойлади, бир лаҳза қимир этмай турди, кейин шартта бандимдан ушлаб, қўндоғимни кифтига тиради ва... боғ ўртасидаги ёлғизоёқ йўлда ҳеч нарсадан беҳабар, ҳуштак чалиб кетаётган эгамнинг ўғлини мўлжалга олди! Аввал, у ҳазиллашаётган бўлса керак, деб ўйладим, аммо ўт сочиб ёнаётган кўзларини кўргач, нафаси кўксига тикилиб ҳансираётганини эшитгач, даҳшатга тушдим...

Лекин, не қилайки, мен жонсиз бир темирман, кимнинг қўлида бўлсам, шунинг ҳукмига итоатдаман!

Вужудим титраб-қалтирай бошлади.

Қани энди, менда забон бўлса!

«Қоч, Насиббек, қоч! Эҳ, қочсанг-чи, ахир, қоч!..»

Эгамнинг ўғли оёқ учи билан ўт-ўланларни титиб, ҳамон ҳуштак чалганча кетиб борарди.

«Насиббек, қоч!..»

Аммо бандимдан маҳкам тутиб турган қўл чайир эди, қўндоғимга тиралган кифт бақувват эди, тепкимга қўйилган бармоқ кучли эди!

Ўқ гумбурлади!

Жон-жаҳдим билан Сатторнинг кўксига тепдим — қўлимдан келгани шу бўлди, холос...

Эгамнинг ўғли бирдан қалқиб кетди, биқинини қўш-қўллаб чангаллаганча аста орқасига ўгирилди, ҳайрат, таажжуб қотиб қолган юзи оғриқдан аламли буришиб, базўр икки қадам ташладию унсизгина юзубан қулади.

Саттор бандимдан ушлаган кўйи бир муддат ҳайкалга айланди. Сўнг мени улоқтириб юборди-да, орқа-ўнгига қарамай, ўзини токзор ичига урди. Мен қари ёнгоқ тагидаги тезак уюми ёнига тап этиб тушдим.

Токзор орасида қоқилиб-суриниб бораётган Саттор, оёғи чалишибми, зангга илашибми, тўсатдан мункиб кетди, шу заҳоти жонҳолатда салчиб турди-да, юзлари шилинган, сочлари тўзгиган афтодаҳол вужудини пастак пахса девор ортига олди.

Кечгача тезак уюми олдида ётдим. Кейин... нималар бўлганини сиз сўраманг!

...Энди мен бутунлай бошқа одамнинг қўлидаман. Эгам — магазин қоровули, бир оёғи йўқ. Узун қиш кечалари синиқ яшиқларни майдалаб гулхан ёқади, бозор қорову-

ли билан гурунглашиб чой хўпларкан, қувуримни косов қилиб ўт жўнаштириб ўтиради.

Ана шунда аъзойи баданим қурумга тўлиб...

Шундай кезларда ўша индамас эгамни, унинг ўглини — мени илк марта елкасига осган навқирон аскарга бениҳоя ўхшаб кетадиган ёш, ҳавасманд, жувонмарг Насиббекни соғинаман, соғинчимни кимгадир айтгим келади.

Афсуски, сўйлай десам, тилим йўқ!

* * *

Адаш Карвон Баландмачитдан чиқиб тўғри бозорга келди, эшагини дарвоза олдидаги симёгочга боғлаб, гўшт растасига қараб юрди.

У Назир қассобдан ранжиди: касофат, бергани бир кило гўшту ярмидан кўнига сўнтак билан без қўшибди. Имонсиз, моли мардумхўрлик қилганинг нимаси-ю, ҳар ҳайит мозорда хўкиз сўйиб ҳалим қилдирганинг нимаси! Бандани-ку алдарсан, лекин наҳот парвардигорнинг ҳам кўзига чўп соламан, деб ўйласанг!

«Кампир чучварага, деб тайинлаган эди, жаврайдиган бўлди-да», дея кўнглидан ўтказди чол, лекин қайтиб бориб қассоб билан бетма-бет бўлгани, унинг чақчайган, чағир кўзларига боқиб ҳақини талаб қилгани уялди. Гўштни белбоққа тугиб, эски ошнаси — уста Шоназарнинг дўконига бош суқди, ўтган ҳафта буюриб кетган чалғи ўроғини суриштирди. Уста билан бир пиёла чой ичиб пича ҳангомалашгач, ёйма растаси томон юрди. Қилтириқ бўйинини аранг тутиб ўтирган Муслим аттордан икки сўмлик маккаи сано билан уч думалоқ ҳинди чой олди. Дори емаган қовун йўқ экан — харидини тугатди.

Эшагини хитиллатиб жўнади. Аввал уйга кириб, олган нарсаларини ташлайди, кейин боққа қайтади. Насиббек ҳам зерикиб кетгандир.

Ахванинг кўпригига етганида ён томондаги сой кўчадан желагини қийшиқ ёпинган бир кампир ўқмолича отилиб чиқиб, тўғри келаверди, уч-тўрт қадам қолгач, унга кўзи тушиб, юз-бетини чапгаллаганча бирдан фарёд кўтарди:

— Вой, Адаш, уйе-енг куйде, уйгинанг куйди-е!

Адаш Карвон эшагини таққа тўхтатди, ҳуши бошидан учиб кампирга тикилди ва шундагина уни таниди: Тожи буви, Ойнисанинг холаси!

— Ҳов, ҳов, нима деяпсиз? Қачон, нега куяди?— деди товои-товонигача музлаб.

Тожи буви рўмоли елкасига сирғалиб тушганини ҳам,

сийрак, пахмоқ сочлари тўзғиб кетганини ҳам пайқамай, икки қўлини икки ёнбошига уриб, айюҳаннос соларди:

— Уйе-енг куйде-е, Ойнис! Ёлғизингдан айрилиб қолдинг, Ойнис! Шўринг қуриди, Ойнис!

Адаш Қарвон яшнн ургандек мияси чатнаб, боши орқага оғди, кўз ўнги хира тортиб чапашди — Тожи бувининг қораси ғойиб бўлди. Ҳушига келиб, ўзини ҳамон Ахваннинг кўпригида, эшак устида сурат бўлиб турган ҳолда кўрди. Ингирма қадамча нарида желагини судраб Тожи буви талваса ичра чаппор уриб боряпти — ўзини унутган, оламни унутган... Адаш Қарвон жонсиз оёғини қандоқ қилиб узангидан суғурдию қандоқ қилиб кампирнинг олдига етиб борди — билмади, унинг елкасидан тутиб жон алпозда силкитаркаи, тили оғзига сиғмай гўлдирарди:

— Н-насиббекка нима бўлди?! А-айтинг, нима бўлди?! Э, айтсангиз-чи, ахир?!¹

Тожи буви унинг чангалидан чиқишга уриниб, юлқина-юлқина қичқирди:

— Отиб қўйибди! Тилаб олган болангни отиб қўйибди!

Адаш Қарвон эс-хушидан айрилгандек бир зум карахт қотди, ердан нимадир олмоқчидай эгилди, кейин... кейин бирдан ўзини тош йўлга отди, пешонасига шақ-шақ урганча ўкраб юборди.

...Кейин, қачонки ўша машъум кунни эсласа, энг аввал қулоғи остида Тожи бувининг ситамдийда фарёди янграйдиган бўлди: «Уйнинг куйди-е-е, Адаш!»

Ох, қани эди, Адаш Қарвоннинг уйи куйган, куйиб кул бўлган, кули кўкка созурилган, ниналаб йиққан рўзғоридан бирорта чўп қолмаган, тахмон тўла кўрпалару кўра тўла қўйлар бари ёниб битган бўлса! Қани эди, буларнинг ҳаммаси хоки туробга айланган бўлса-ю, эвазига фақат Насиббек, кўзининг оқу қораси, суянган тоғи, юрагининг малҳами, жисмидаги жони — Насиббеги омон қолган бўлса!..

Минг бор таассуфки, Адаш Қарвоннинг уйи куймади.

Адаш Қарвоннинг юраги куйди, холос.

Адаш Қарвоннинг юраги ҳамон ёнмоқда.

Уни ким ўчиради?.. Ўчира оладими?!

...наҳот, азоб бордир қисматда фақат?!

* * *

— Гулнор, Гулнор... Яна келдим, Гулнор!

— Нега келдингиз, Саттор ака? Ахир, бошқа келманг, деган эдим-ку!

¹ Ҳамид Олимжон сатри.

- Гулнор, шошма, бир оғиз гапим бор.
- Ҳамма гапни ўшанда айтганман, биласиз. Кечиринг, мен боришим керак. Касал кўп, врачимиз кутиб қолади.
- Ахир... Наҳот, шунчалик бағринг тош-а?
- Саттор ака, ўзингизни ҳам, мени ҳам қийнаманг. Илтимос, кетинг, ўтган-кетганнинг ҳаммаси қараяпти, уят...
- Ҳайдама мени, Гулнор, ҳайдама. Балки ҳозир сени охирги марта кўриб туришимдир.
- Нега ундай дейсиз?.. Ахир, мен нима қилай, айтганман-ку, ахир, Насиббек акам бўлмаганда...
- Шошма, Гулнор, шошма! Агар у бўлмаганда... агар у бўлмаса, нима дердинг?
- Нимани нима дердим?
- Энди у йўқ, тушуниясанми, ахир, у йўқ энди!
- Нега йўқ бўларкан?!
- Эҳ!.. Ёмон бўлди, Гулнор, ёмон бўлди! Хайр, майли, хайр! Эҳ, Гулнор!.. Қўрқиб кетяпман...
- Нималар деяпсиз? Тобингиз йўқми? Ё... кайфингиз борми?
- Кайфим ҳам йўқ, тобим ҳам йўқ. Мен сени яхши кўрардим, Гулнор! Энди ҳеч нарса йўқ. Тушуниясанми, Гулнор, ҳеч нарса йўқ!..

* * *

Шундан кейин кўп ғалати ишлар бўлди. Лекин уларни на Адаш Карвон кўрди, на Саттор эшитди, фақат мен — Муаллифгина барчасини ўз кўзим билан кўриб, ўз қулогим билан эшитдим.

Насиббек дунёга келганида киндик қони томган, дунёдан кетар чоғи юрак қони тўкилган бу кўҳна қишлоқда унинг гирдо-гирдини қуршаган тоғлар каби қадимий бир удум авлоддан авлодга, насллардан наслларга ўтиб келар эди: бу юртда агар бўй етган йигит бевақт қазо топса, қадрдон дўстлари, жўралари мархумнинг бошига тўпланиб, йинги ўрнига... «ёр-ёр» айтар эдилар...

Дарвозада Насиббекнинг дўст-ёрлари кўринганда таъзияхона қалқиб тушгандек бўлди. Ун чоғли паст-баланд йигит бош эгиб жимгина кириб келаркан, кунни кеча базмлар гули бўлиб юрган мард ва ўктам жўраларининг отасига — ногаҳоний ғам адои тамом қилиб қўйган Адаш Карвонга бетланиб қарашга журъат этолмас, бу фожиага худди улар айбдордек, барчасининг бўйни қисик эди.

Адаш Карвоннинг берух, беҳуш қоматини бир-бир кучоқлаб ичкари ўтаркан, уларнинг бирортаси ҳам ошхона бурчагига тиқилганча тош қотган Гулнорни пайқамади.

Бел боғлаб юрган азадорлардан бири йигитларни тўрдаги айвонга бошлаб чиқди. Айвоннинг хотин-халаж уймалашган чап томонига оқ бўздан парда тутилган, рўпарадаги хонадан бўғиқ йиғи эшитилади.

Йигитлар парда остидан энгашиб ўтиб, кунгай тарафдаги катта уйга қараб юрдилар.

Бўсағада одам тирбанд эди. Улар остонага қадам қўйганларида хотин-халаж икки ёнга чекиниб йўл берди, кейин аёлларнинг бирдан кўтарилган уввос йиғиси ҳовлини зир титратди.

Насиббекдан — жўраларнинг бегидан дафъатан айрилиб қолган, кўпчилиги илк бора ўлим кўраётган йигитлар, юраклари тўкила-тўкила, кўзларини арта-арта, ичкари хатладилар.

Хона ўртасида кунботар томонга оёқ узатиб Насиббек ётарди. Устига яп-янги банорас тўн ташлаб қўйилган — гўёки хориган бир вужуд шунчаки ором олаётгандек... Жасаднинг бош томонида қатор тизилишиб ўтирган кампирлардан бири аста ўрнидан турди, мурданинг юзидаги оқ докани секингина олди-да:

— Мана, ётибди ўртоқларнинг, ўлмагандек... — деди.

Бу мункиллаган кампир — саксон уч йиллик узун ва машаққатли умри давомида уқубату ўлим кўравериш дийдаси қотиб кетган, ажалнинг тўймас, совуқ кўзларига хотиржам, тик боқа оладиган бу оқ соч кампир ҳақ эди: Насиббекнинг ҳаёт тарк этган жонсиз вужуди янада кўркам тортган, бир тутам қоп-қора сочи кенг, ёрқин манглайига тушиб турар, тишиқ, мардона чехрасида на бир оғриқ, на шиква-шикоят ифодаси сезилар эди.

Башарти, Саттор Насиббекни шу ҳолатда кўргудек бўлса, шу ҳолига ҳам ҳасад қилмоғи муқаррар эди — рақибининг сиймосига ҳатто ўлим ҳам ҳусн бўлиб тушган эди.

Кампир инқиллаганча жойига бориб ўтирди, тиззаларининг кўзини уқалаб, оғир сўлиш олди-да:

— Қани, чироқларим, бошланглар! — деди.

Йигитлар бир-бирларига қараб қолишди. Удум нақадар муқаддас, нақадар жониз бўлмасин, ҳозир — шу лаҳза, шу ҳолатда уни адо этмоққа уларнинг бирортаси қодир эмас эди.

— Ҳа, бўлақолинглар, маҳтал қилиб қўйманглар! — деди оқ соч кампир, ҳамон ўша ҳайратомуз босиқлик билан.

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

Тўсатдан айвонда нимадир гурс этди, аллакимнинг: «Ҳой, секин, секин!» — деган хирқироқ товуши эшитилди, сўнг эшик шарақлаб очилди-ю, остонада Ойниса пайдо бўлди — мотамсаро вужудида телба бир титроқ, юз-кўзлари шишган, қонталаш...

Пойгакроқда ўтирган иккита аёл ўрнидан сапчиб туриб, унинг икки қўлтигидан суяди, дераза рафига ўтқазиб, бири рўмолини тузатди, бири қонсиз-жонсиз лабларига шёлада чой тутди. Ойниса бошини орқага ташлаб, лабларини қимтиркан, бирдан ўзини ерга отиб урди, наमत устида сургалганча Насиббекнинг оёқларини маҳкам қучоқлади:

— Вой, боле-ем, вой, боле-ем!.. Отингдан айланай, Насиббек! Сочларингнинг қорасидан айланай, Насиббек! Мени кимга ташлаб кетяпсан, Насиббек!..

Боядан бери чет-четда пиқ-пиқ йиғлаб турган йигитлар ҳам энди баралла хўнграб юборишди.

Қора чопон устидан қарғашойи белбоғ боғлаган оқсоқ киши — Ойнисанинг укаси Умматали шоша-пиша ичкари кирди, опасини қучоқлаб, базўр ажратиб олди.

— Йиғлама, опа, йиғлама, жон опа! — деб яккаш такрорларкан, букчайган елкалари силкина-силкина ўзи ҳам йиғлаб юборди.

Ойниса укасининг қўлидан юлқиниб чиқдию, бесаранжом кўзларини гангиб қолган йигитларга тикди, сўнг жонҳолатда олдинга талшниб, бирининг оёғига, бирининг этагига ёшишганча бўғилиб шивирлади:

— Боламин кўрган кўзларингдан айланай!.. Насиббекимдан айрилиб қолдим-ку, энди қандоқ қиламан, қандоқ қиламан!

...Ниҳоят, таскин-тасалли, отамерос ўлим, бедаво фалокат ҳақидаги гаплар унинг эс-ҳушини бир зум яна ўзига қайтаргандек бўлди. Алланечук юмшаб, кўнгли тўлиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Менинг болам дунёга келиб чодирларга қуёв бўлмади, саруполар кийиб «ёр-ёр» эшитмади... Айтинглар, болаларим, болам шўрликнинг лоақал арвоғи эшитсин, айтинглар...

Йигитларнинг дадил ва эслироғи бир ютншиб олди-да, кўзини ердан узмай, дўриллаган овоз билан бошлади:

Мен ўланчи эмасман-о бошлагани...

Шу зумдаёқ ивир-шивир товушлар тўхтаб, ҳовлидаги қадам шарпалари ҳам тинди. Кейин ўн чоғли раста йигит-

нинг баравар кўтарилган йиғи аралаш товуши баланд шифтга, хонанинг тўрт деворига урилди, урилди-ю, зир титраб ортига қайтди ва орадан дақиқа ўтар-ўтмас, мотамдор кўнгиллар қаърига бостириб борди:

Ер-ёр-эй, бошлагани...

Гиря бўлиб янграётган ўлан садоси ошхонанинг қия очиқ деразасидан ичкари кирди.

Гулнор машъум хабарни эшитгач, асло ишонмаган, ишонмай тўғри шу ерга келган, бир бурчакка тиқилганча ҳануз гангиб ўтирар эди, ўлан товуши қулогига чалингач, юз берган воқеанинг бутун даҳшатини юрак-юракдан англади. Англадию лоп этиб Саттор, унинг боягина маст-аластликдек туюлган пойинтар-сойинтар сўзлари, у сўзлар замиридаги бешафқат ҳақиқат — бари-барни ёдига тушди.

Аммо ўрнидан туриб ичкари киргани ҳамон журъати етмас эди. Ошхонада уҳ тортиб шивирлашганча юмуш қилиб юрган хотинлар унга ғалати-ғалати қараб қўяр, аммо у ҳеч кимга эътибор бермас эди.

Ҳа, улар ўртасидаги сир пинҳон, пинҳону муқаддас эди! Буни аввал уларнинг ўзидан бўлак ҳеч кимса билмас эди. Кейин бу сирдан учинчи одам воқиф бўлдию...

Гулнор ҳозир ҳамма нарсани кўриб турар, лекин ҳеч нарсани к ў р м а с , ҳамма нарсани эшитиб турар, лекин ҳеч нарсани э ш и т м а с эди.

Ичкарида эса, Насиббекнинг етолмаган армони — энди бир умр кўрмайдиган орзу-ҳаваси аялчли ўлан — гиряи қазо бўлиб, тобора авж билан янгради:

Тоғда тойчоқ кишнайди-ей, от бўлдим, деб,
Ер-ёр-эй, от бўлдим, деб...

Ногаҳон Гулнор бир нарсани — Насиббекнинг умрига беихтиёр зомин бўлганини идрок этди. Нега, нима учун унга бир оғиз билдирмади? Саттор муттасил йўлини тўсганларини нега ундан сир тутди?! Нега, нега ахир?!

Уйда келин йиғлайди-ей, ёт бўлдим, деб,
‘Ер-ёр-эй, ёт бўлдим, деб...

Гулнорнинг чиппа битган қулоги бирдан очилиб кетгандек, мияси равшан тортиб шаҳд билан ишлай бошлагандек туюлди. Қўз ўнгини тўсган шашқатор ёшлар ортида чаплашиб кўринаётган тевааракка термиларкан, ғайриихтиёрий бир хўрсиниқ билан пешонасига муштлади:

«Ёт бўлдим!.. Чиндан ҳам ёт бўлдим! Ёт бўлмай нима бўлдим, ахир! Энди бир умр ётман, етти ёт, бегона...»

Бу гаройиб ҳол эди: ичкарида ўлик чўзилиб ётар, қотил қайлардадир қочиб борар, жўралар марҳумнинг йигитлик армонини адо этар, маъшуқа ошигининг кўксига сўнгги бор бош қўйиб видолашмоққа ожиз эди...

Энди ичкари уйларда ҳам бараварига қий-чув, сурон бошланган, ўлап товуши узук-юлуқ учиб чиқар эди.

Гулнор бори-борлиги шамдек ўрташиб, ўзини қаргаб, ўзига қайта-қайта ўлим тилаб йиғларкан, ситамдийда кўксини ёргудек тўлиб келган қаҳр бутун вужудига ларза солди: «Саттор, Саттор! Жувонмарг бўл, Саттор! Бизга кун кўрсатмадинг, илоё кун кўрмагин, Саттор!.. Наҳотки, ҳаммаси тамом?!»

Чиндан ҳам, наҳотки ҳаммаси тамом? Наҳотки, ҳаммаси бекор? Наники, у навқирон қомат, Гулнорнинг қўлидан тутган чоғи оҳиста титрагувчи бармоқлар, қизга олам-жаҳон севинч, йўқ, севинч нима, ҳаёт бағишловчи у мардона табассум, ҳали илк бўса лаззати кетмаган лабларнинг у ўтли нафаси, у кўзларда чарақлаган жуфт юлдуз шуъласи — наҳот буларнинг бари тупроққа қоришиб, тупроқ бўлиб кетса?! Наҳотки, Саттордан ҳам, Насиббекдан ҳам охир-оқибат бир кафт хок — якраг, қутсиз, бир ҳовучгина қора тупроқ қолса?! Наҳотки, яхшининг ҳам, ёмоннинг ҳам азал-абад қисмати шу бўлса?!

Унда... унда... тирикликнинг маъноси, эзгулигу ёвузликнинг маъноси не? Қани бунда ҳақ, қани адолат?..

* * *

Ўша кундан бошлаб Сатторга қишлоқнинг суви ҳаром бўлди.

Орадан анча йил ўтгач, изғиринли куз кунларининг бирида у Эскижўва бозорида боши оғиб юраркан, дилдираганча узум сотиб ўтирган Меҳмон деган собиқ синфдошидан икки ой бурун Гулнорнинг тўйи бўлганини эшитиб қолди. Гулнор улардан тўрт синф аввал ўқиган Адҳам деган шофёр болага тегибди. Меҳмон кула-кула сўзлади: тўй жуда аломат бўлган эмиш. Келинтушар куни куёв иккита жўраси билан от миниб тўйга айтиб юрганда, тагидаги ғўнан асовроқ эканми, ҳуркиб йиқитибди. Адҳамнинг оёғи тагида қолиб, сонидан синибди. Номус кучли, бир амаллаб тўйни ўтказишибди-ю, эртасига чидаёлмабди — дўхтир кўриб, белигача тахтакачлаб ташлабди. Ўшандан буён куёвбола шифтга боқиб ётганмиш... Кейин

Меҳмон маъноли чимприлиб давом этди: қишлоқда ҳар хил гап тарқаган эмиш: биров «Насиббекнинг арвоҳи урди», деса, биров: «Қарғиш теккан қиз экан», деб бичиб-тўқирмиш; Адҳамнинг ота-онаси ваҳимага қолиб, азиявлиёларга қозон қайнатиб юрган эмиш...

Саттор шу куни ҳолдан тойгунча ичди — кўнглининг фарёдини босмоқчи бўлди: кечаси — сочлари елкасига шалолалек қуйилган қийғоч кўзли бир гўзал оғушида тонг оттирди; бурчакдаги радиолада тун бўйи Ивица Шарфези эҳтирос билан шивирлаганча қандайдир ситамгар Малайканин чорлаб бўзлади.

Бундай тунлар кейин кўп бор такрорланди. Май — кўшиққа, кўшиқ — эҳтиросга, эҳтирос — шармисор бўсаларга қовушиб кетган бедор кечалар дарёсида унинг руҳдан айри тушган жисми бемажол оқди...

Ва у ҳар сафар ўзини — ўзи баҳона, аччиқма-аччиқ, қасдма-қасд уни унутмоққа уринди.

...а б а д и я н а л в и д о , с е в г и ! ¹

Унутолмади.

Икки йил бурун — якшанба куни тушдан кейин шаҳарда, катта бозорда у тасодифан Гулнорга дуч келиб қолди...

Гулнор ёйма дўкон олдида қандайдир ялтироқ матони титкилаб кўрар, ёнидаги сумка кўтарган новча йигитга ҳар замонда шмадир деб кўяр эди. Саттор автобус бекати томон бораётган эди, бирдан тўхтади, худди ҳозир биров келиб ёқасидан оладигандек оёқ-кўли бўшашиб кетди. Атрофга олазарак алаанглаб, четроқдаги газета дўкони панасига ўтди, титроқ қўллари билан сигарета тутатди.

Қачондан бери уни лоақал бир кўрсам, деб юарди. Мана, ниҳоят кўрди! Танирмиқан? Ё унутиб юборганмиқан?.. Таниганда не мурод, унутиб юборганда не қайгу? Ахир, у...

Озиб-ўзгариб кетибди, уст-боши ҳам нимдошгина...

Ногаҳон Гулнор ёнидаги йигит билан тўғри газета дўкоинга қараб келаверди. Саттор тинирчилаб талвасага тушди, нима қилаётганини билмай, оёғи тагидаги ахлат тўла қоғоз қутини ағдариб юбориб, беихтиёр уларга нешвоз юрди ва орада икки қадам қолгандагина рўпарасидаги жувоннинг... бошқа аёл эканини кўрди. Шошиб четга бурилди, юраги бетоқат дукурлаб, сал нарида тахлаб қўйилган сабзи тўла қопларга беҳол суяниб қолди.

¹ Ойбек сатри.

«Хайрият! — деб шивирлади кўйлагининг ёқасини бўшатаркан. — Хайрият, бошқа экан!..»

Ва шунда Гулнорни унутмаганини, унутдим, деб ўйлаганлари бекор эканини, энди ҳеч қачон унутолмаслигини дил-дилидан англади.

Ҳаётида яна бедор тунлар бошланди. Энди оқшомлари эшигини қўша-қўша қулф билан маҳкам бекитиб олар, аммо бари бир ярим кечаси гоҳ Насиббек, гоҳ Гулнор унинг ҳузурига бостириб кирар эди...

* * *

Саттор ҳамон шифтга тикилиб ётаркан, дабдурустан, қўйиб берса, шу алпозда узоқ, жуда узоқ ётиши мумкинлигини, охир-оқибат, юраги ёрилиб ўлиши ҳам ҳеч Гап эмаслигини сезиб қолди.

Нимадир қилиш керак! Нима бўлмасин, қандай бўлмасин, ишқилиб, изтироб чангалидан қутқарувчи ҳаракат — халоскор бир ҳаракат керак!

Худди ёв қувгандек шоша-пиша ўрнидан турди, ёғоч зинапойни гирчиллатмасликка тиришиб дарвозахонага тушди, хувиллаган кўчага чиққач, кўксига муздек шабада тегиб, хўрсинди.

Вақт шомга яқинлашган, теракзор кимсасиз эди. Юраги ёрилгудек шахд билан кўчага отилган одам, йингирма қадам юрар-юрмас, нима қиларини, қайга борарини билмай қолди.

Шартта жўнаб кетса-чи? Ҳаммасига бирйўла қўл силтаб, ҳаммасидан бирйўла воз кечиб...

Нима ўзи у — «ҳаммаси»?..

Энди одимлари суст тортиб, аста булоқ бўйига тушиб борди. Товушсиз қайнаб ётган булоқ кўзига тикилди. Мана, унинг хотиралари — ҳам тиниқ, ҳам қайғули; ҳам совуқ, ҳам қайноқ — қалбидаги туганмас изтиробдек, тошу қум қатламлари орасидан тўхтовсиз сизиб ётибди...

«Ҳаммаси» — бу неки кўнгилга қадрдон бўлса, неки юрагини қачондир ақалли бир марта жиниллатган бўлса — бари; бу — ихтиёрсиз жиноят азоби ва ихтиёрини жазо тазарруси билан йўғрилган кунлар, ишқининг ёруғ ёди билан мунаввар тунлар... унинг ўтмиши, бугуни, эртаси — бутун умри-ку!

Шуларнинг барчасидан бирйўла воз кечиб бўладими? Шуларнинг барчасига бирйўла қўл силтаб бўладими?! Бутун бир умрга-я?!

...Бир пайт ҳушини йингиб қараса, бўғотлари нураб ётган пастак пахса девор олдида турибди. Чўчиб, аввал

ён-верига аланглади, кейин девор оша хайхотдек ҳовлига тикилди. Ҳовли этагида, қари тут остидаги пўпакак босган тўнка ёнида уч-тўртта товуқ қорайган хазон уюмини титкилаб юрибди. Ойнабанд айвондан вағиллаб ётган радиокарнай товуши келади. Ошхона олдида бола кўтариб турган қизил кўйлакли қизча кўп ўтмай ичкари кириб кетди. Негадир радионинг овози бирдан ўчди. Анчадан сўнг бояги қизча қўлида товоқ кўтариб чиқди-да, «ту-ту» лаб товуқларга дон сочди, кейин яна жимгина гойиб бўлди.

Хийлагача ҳовлида жон асари кўринмади.

Саттор нимадандир умидвор бўлиб, ҳануз пешайвондан кўз узмасди.

Бу девор ортида у жуда кўп марта шу алпозда соатлаб турган. Гулнорнинг лоақал қорасини узоқдан бўлса-да, бирров кўриш умидида шу ҳовли, шу айвонга юраги орзиқиб қайта-қайта термилган...

Аммо бу кўхна девордан — руҳи аро тунимиш бу тўсиқдан ошиб ўтгани ҳеч вақт, ҳеч қачон журъати этмагандек, бу сафар ҳам кўчанинг бошида аллақандай шарпани сезган заҳоти анил-тапил ортига қайрилди.

Ахир, Гулнор энди бу ҳовлини тарк этмаганми? Бу ҳовлинигина эмас, унинг ҳаётини ҳам абадий тарк этмаганми?..

Чексиз-чегарасиз бу оламда ҳозир унга ягона папоҳ болохона эди, аста қайтиб келди. Саросима чапгалида яна анчагача қарахт чўзилиб ётди. Бир пайт ўз-ўзидан нафаси тикилиб ўрнидан турди, шоша-пиша дарчага яқинлашиб, сўл тавақасини очди. Шунда мўъжиза рўй берди: у Гулнорни кўрди!

Ҳа, бу сафар адашмаган эди. Гулнор — унинг қалбида ҳануз ўн саккиз яшар, ҳануз диловар сиймода яшаб келаётган Гулнор, энди бутунлай ўзгариб кетган Гулнор, булоқ бошида челақ кўтариб турарди. Ёнида паст-баланд иккита бола...

Саттор бағрини дарчага бериб, борлиги кўз-қулоққа айланиб, теракзор ортига тикилди. Гулнор челақларини тўлдириб сув олди-да, обкашини елкасига илиб:

— Юринглар, — деди болаларига қараб. — Укангни етаклаб ол, Ҳамдам.

Унинг овози!.. Бир маҳаллар тун сукупатню Сатторнинг юрагига бирдек титроқ солган бу овозгина ўзгармаган эди — ҳамон илгаригидек тиниқ ва жиндак шикаста...

Саттор Гулнорнинг изидан унсиз фарёд билан термилиб қоларкан, сарпнойчан оёғига бесўнақай қалиш илган иккита болани эргаштирганча кўздан узоқлаб бораётган б е г о н а бир аёлни кўрди. Шу лаҳзанинг ўзида жуда кўп нарсани

бирданига тушунди — ўтган умрини қайтариб бўлмаслигини, қачонлардир жаҳолат туфайлими, ҳасад туфайлими, муҳаббат туфайлими содир этилган машъум хатони ҳам тузатиб бўлмаслигини, қанчалар оғир, машаққатли бўлмасин, энди бошқача яшаши кераклигини, бундан бўлак иложи йўқлигини...

Қайтадан, янгитдан ҳаёт бошламоқ керак! Янгитдан — хатоларсиз, гуноҳларсиз; мардроқ, олижаноброқ бўлиб!..

Ўшандай ҳаёт бошлади ҳам дейлик, лекин ана шундай яшаб ўтишга қудрати етармикан? Ҳадсиз уқубатлар сўнигида унга ниҳоят ҳорғин бир қувонч насиб етармикан?..

Аmmo... нимадан бошламоқ керак?

Ҳа! Ўтмиш билан хайрлашувдан! Неки ўтмишни эслатса, у рутубатли кунлар изтиробини ёдига солгудек бўлса, баридан воз кечмоқ керак! Мактублар, суратлар, дафтарлар — барини унутмоқ, йўқотмоқ, йўқотиб тугатмоқ лозим!

У, кўнглида кутилмаган бир қатъият туйган кўйи, ўрнидан туриб ўймакор тоқчага яқинлашди. Қатъияти жасоратга айланиб, алмисоқдан қолган қора чамадондаги эски суратларни, турли-туман саргайган қоғозларни олиб, аямай-ачинмай йирта бошлади.

Чамадоннинг тагидан қизил ипак богич билан боғланган бир даста қоғоз чиқди. Саттор кўлига илинган биринчи варақни суғуриб, кўз югуртирди...

«Салом, Гулнор, соғ-омон бормисан? Кўзларингнинг ёши тиндимми? Ёки хануз аламдамисан? Мени қаргашдан чарчамадингми?

Олти йил мобайнида сенга қирқ еттита хат ёздим. Бу — қирқ саккизинчиси. Ишончим комилки, унга ҳам жавоб олмайман. Йўқ, йўқ, бунинг учун сени айбламоқчи эмасман. Сенга маломат тақмоқдан ўзи асрасин. Қайда бўлма, қаерда юрма, ҳаминша омон бўл — ёлғиз тилагим шу.

Биласанми, сенга айтишим, тушунтириб беришим шарт бўлган гаплар шунчалик кўнки, қирқ еттита хатга сизмаганидан, мана, қирқ саккизинчисини бошлаб ўтирибман. Мени ҳар қанча лаънатласанг, қарғасанг — ҳаққинг бор. Иқрорман, гуноҳим улуг, кечирілмас. Лекин ўшанда аслида нима бўлганини билишингни истайман, Гулнор. Буни сенга айтмасам, кимга айтаман?..

Ўшанда ҳеч чидаёлмадим. Алам кўзларимни кўр қилиб қўйди. Умримда кўлимга милтиқ ушламаган ёдам, қандай қилиб мўлжалга олдим, қандай қилиб... Гулнор, эсласам, ҳали-ҳали тутқаноқ тутгандек гужанак бўлиб қоламан.

Бечора Насиббек! Айби нималигини ҳам билмай кетди шўрлик...

Менга бошдан бир нарса тинчлик бермасди: нега энди у? Нега энди у? Ахир, Гулнорни у менчалик яхши кўрмайдими-ку, деб ўйлардим эртаю кеч. Сенинг ҳам унга кўнглинг борлиги эса менга ҳаддан ташқари бедодлик, бориб турган адолатсизлик бўлиб туюлар эди.

Нега шундай бўлди? Ахир, одамлар бугун топишиб, эртаси ажрашиб, индини буткул унутиб ҳам кетаверадими-ку? Нега мен сени унутолмадим? Нега тақдирга тан беролмадим?

Билмайман, билмайман... Билганимда эди, оҳ!..

Кейин нималар бўлганидан балки хабардордирсан ҳам. Ўшанда жон ҳалпида Жаркалонга қочиб бордим. Ёшлигимизда мол боқиб юриб бекинимачоқ ўйнайдиган қоронғи камарлардан бирига кириб ётдим. Юрагимнинг дуқури бутун камарни ларзага солди. Назаримда, шу тахлит гурсиллайверса, зах босган деворларни устимга ағдариб юборадигандек туюлди. Кеч бўлди, ҳаммаёқни зулматзимистон босди. Қимир этарга ҳолим келмай, ётган жойимда чўзилиб қолдим. Тинка-мадорим қуриб, хиёл кўзим илинибди. Қанча мудрадим, билмайман, бир маҳал аллақандай қоп-қора нарса кўкрагимга миниб олди, бўғзимдан маҳкам бўғаётганини сездим. Қора терга тушиб жон талвасасида тўлгандим, оғзимни капша-каппа очиб бақирдим — товушим чиқмади, ҳушдан кетдим...

Мени эртаси чошгоҳдан кейин ўша камарда беҳуш топишибди. Бир ой қишлоқ касалхонасида ётдим, кейин — руҳий касалликлар шифохонаси, кейин тергов, суд, ниҳоят, мана энди, бу ердаман...

Ҳеч вақт шу кўйларга тушарман, деб ўйлаганмидим? Асло, асло! Одам дунёдан эртага ахволи нима бўлишини билмай ўтаркан, Гулнор. Мени «жинни» деб, «қотил» деб айтгандирлар. Балки бу гапларга ишонгандирсан, ишонарсан. Нима ҳам дердим? Уларни рост ёки ёлгон деб исботлашга уринганим билан ҳеч нарса ўзгармайдими-ку? Фақат бир илтимос, Гулнор, шунча гапга ишонган экансан, яна бир нарсага ҳам ишон:

Сени деб жинни бўлганим рост!

Сени деб одам ўлдирганим ҳам рост!

Бу ерга дастлаб келган кезларимда сени тез-тез тушларимда кўриб турардим. Энди эса... Нега, Гулнор? Ёки энди мени қаргашдан тўхтадингми? Илтимос, қаргаб-лаънатлаб бўлса-да, мени аҳён-аҳён ёд этиб турсанг. Зора мен шунда дийдорингни яна тушларимда кўра олсам!

Яқинда афви умумий чиқади, деган гап бор. Жуда кўп одам озод бўлади. Аммо сен мени афв этмайсан, биламан. Демак, менга мутлақо афв йўқ — бир умр, абадий...

Сен бу хатни, аввалги қирқ еттитаеси каби, ҳеч қачон олмайсан. Чунки уларни сенга ҳеч қачон юбормаганимдек, бу хатни ҳам асло жўнатмайман. Чунки...

Қайси юз билан юбораман, Гулнор? Ахир, энди сенга лоақал хат ёзишга ҳам ҳаққим йўқ-ку!..»

Шундай қилиб, Адаш Қарвон раиснинг олдига кирмади. Муроду муддаосини, айтар сўзини ипидан-ипнасиғача пишитиб қўйган эди-ю, кирмади.

Эрта бозор деган куни у ногоҳ фикридан қайтди.

Шу куни ҳам, одатдагидек, пешиндан сўнг мозорга чиққан эди.

Ўғли билан кампирининг бошида ўтириб, тағни узоқ ўй ўйлади.

Теварак-атрофдаги маҳобатли сағаналар, ярқироқ мартартошларга тикилиб хаёл сурди.

Тошлар... Силлиқ, совуқ тошлар... Қачонлардир шодлиги, севинчи, ҳасрату қайғуси билан бу ёруғ дунёга сиғмай, олам ичра ўзи бир олам бўлиб яшаган кимсалар ёдини жонсиз кўксига нақш этган тошларнинг ғариб салобатидан кўнгли ҳам алланечук чўкиб, ҳам алланечук юксалиб ўтираркан, кўпдан буён борлигини банд айлаган ташвишлар бирдан ортга чекинди. Ён-веридаги мартартошларга боқиб дафъатан англадики, ўғли билан кампирининг ёди — унинг кўксига, етмиш икки томирида ниҳон. Улар унга шу қадар азиз, шу қадар мўътабарки, мартар эмас, ҳар гиштини тиллодан қилиб сағана ўриатганида ҳам, бари бир, қарзини узолмайди...

Минг шукрки, ўғли ҳам, кампири ҳам ҳалол яшади, имони саломат, диёнати пок кетди. Улардан Адаш Қарвонга чексиз изтироб билан бирга, ўртаниб эслаган чоғи юрак-бағрини ёруғ бир шукуҳга тўлдирувчи соғинч ёдгор бўлиб қолди.

Асли, ёдгору ёдгорлик деганимиз нима? Бир юракнинг иккинчи юракда қолдирувчи азиз, ардоқли армони эмасми?

Ҳар кимса тириклигида қилган эзгу ишлари билан ўзига ўзи хотира қўйиб кетади. Қачондир, қайдадир иморатга қўйилган бир дона ғишт, қайсидир боғда ўтқазилган бир туи ниҳол, жабрдийда кўзидан аритилган бир томчи ёш, кўнгли ярим ғарибга айтилган бир оғиз ширин сўз,

беминнат топилган бир бурда нон — одамзод ўзи учун ўзи бунёд этажак ёлғиз ва асл ёдгорлик мана шу. Ёас, шундай экан...

Мозордан ҳар галгидек руҳи сўниб эмас, дили ёришиб қайтди. Кўндан буён беором, беҳаловат ўртаниб излаган нарсасини топгандек, қадам олишлари фавқулодда тетик эди.

Ҳа, неки бўлган бўлса, бари ўтди!

Энди қандай бўлмасин, нима бўлмасин, эртанги кунга кўз тутмоқ лозим. Инсоннинг умиди узилган кун — ўлгани. Токи тирик экан, умид қилмоқ керак. Ахир, бахт — ўткинчи, умид — абадий.

Донишмандлар айтмишларки, эртага қиёмат деган кун ҳам дарахт экмoқ керак.

Ахир, эртага ҳам қуёш чиқади!

1980 — 1983 йиллар

ТУҶЧИЛИК ВА ЙУҶЧИЛИК

Раҳматулла хотиндан ёлчиган эди. Буни дўстлари ҳам, душманлари ҳам яқдиллик билан эътироф этардилар. Чиндан ҳам, Нозимахон эрни эр қиладиган аёл эди. У асли марғилонлик, Кумушбиби юртидан; кулча юз, нозик қад, кўзлари доим кулибгина туради, қоп-қора, сунбул сочларини кестирмаганида албатта тақимини ўпарди. Раҳматулла эса самарқандлик, дашту далалар фарзанди. Улар Тошкентда ўқиб юришганида тасодифан бир зиёфатда танишиб, битирар йили турмуш қурдилар, ўқишни тугатгач, ризқ-насиба экан, шаҳарлик бўлиб, пойтахти азимда яшаб қолдилар.

Ҳар бир нарса каби меҳр-муҳаббатнинг ҳам аввали, авжи ва поёни бўлиши табиий. Раҳматулла тўйгача Нозимахонни телбадек яхши кўрарди, тўйдан сўнг, не-не йигитларни куйдириб уни деган шундоқ сулувни буткул ўзиники қилиб олганидан кейин, эҳтирослар совиб, ақл-хуши тиниш ўрнига хотинини илгаригидан кўра юз чандон кўпроқ яхши кўриб қолди. Нозимахоннинг тили шақар эди, кўзи, сўзи, вужуди пок эди, бир табассум билан

оддий, нурсиз лаҳзаларни беқиёс байрамларга айлантириб юбора оларди.

Раҳматулла серфарзанд оилада, туйгулар кўз-кўз қили-наввермайидиган, муносабатлар бир қадар вазмин-сипо хонадонда ўсган, меҳрга зор эди ва шу булоқдан симирган сари ташналиги тобора ортиб борарди.

Тўртинчи йили — иккинчи ўғиллари Элзод олти ойлик бўлганида Раҳматуллага ишхонасидан квартира берилди. Шу кунгача у хотини олдида мудом хижолат чекар, шундоқ аёлини ижарама-ижара саргардон қилиб юргани учун ўзини гуноҳкор сезар эди. Лекин шу чоққача Нозимахон унга таъна-дашном қилиш у ёқда турсин, бу тўғрида чурқ этиб оғиз очмаган эди. Ҳисобсиз кўч-кўчлар, феъли тор кампирларнинг қош-қовоғи, зулукдай сўрадиган ижара ҳақи... буларнинг барчасига у матонат билан дош берар ва шу матонати Раҳматуллага тоғдек юрак бўлар эди. Беҳзод, тили энди чиққан пайтда, қўлчаларини ёнига ёзиб, бошини қийшайтирарди-да, икки ганининг бирида: «Ана, энди тамом!» деб қўярди. Нозимахон бениҳоя завқланиб, ўғилчасининг шу қилиғини ўзлаштиради, навбатдаги ижара можароси чиққанида, кулимсираб, «Ана, энди тамом!» деб жилмаяр, унга қараб Раҳматулла ҳам кулиб юборар, шу тариқа кўнгилсизлик кулгига айланиб кетар эди. Кулги аралашгач эса, ҳар қандай даҳшатнинг ҳам даҳшатлик ери қолмайди.

Ниҳоят, ҳаммаси ортда қолди. Энди уларнинг ўз уйи — ўлан тўшаги бор. Энди кўнгиллари тусагандек яшайдилар, ҳеч ким уларнинг мушугини пишт демайди, деёлмайди. Кўчиб келган куни Раҳматулла ич-ичидан ният қилди: ўлмасам, бу уйда бирор кун ҳам хафагарчилик бўлмайди!

Дарҳақиқат, бу хонадонда то кечага кунгача бирор киши товушини кўтариб гаширмади, болаларнинг хархашасидан бошқа бирор йиги овози эшитилмади.

Ҳаммаси орасталиқдан бошланди.

Нозимахон каталакдек ҳужраларда яшаган пайтларида ҳам эртаю кеч ҳаммаёқни қатрон қилиб ётарди, иссиқ сув, совуқ суви муҳайё уйга етишгач эса, тагин худо берди: кўз кўргандан кўз кўргунча атрофни чинни-чироқ қилиб ялаб-юлқаш билан овора. Раҳматулла баъзан кечкурун ишдан қайтиб, уйини таниёлмай қоларди: диван у ёққа сурилган, стол бу ёққа, гулдонларда анвойи гуллар... Хоналар ёруғ, ҳар томон ораста, болалар озода, бири-биридан ўзиб салом берган... Бош чайқаб, мийиғида кулимсираб қўярди-да, ювингани кириб кетарди. Остонада сочиқ узатиб турган Нозимахонга шунинг ўзи кифоя, яшнаб

яшариб, оёги олти бўлиб ошхонага югурар эди. Сўнг, қутичадек телевизорни вагиллатиб қўйганча, овқатлангани ўтиришарди. Раҳматулла тўрда, чугурчуқдек чугурлашган икки ўғилчаси икки ёнида, дастурхонда ҳил-ҳил пишган таом, пойгакда — аллақандай баҳорий либосда ўн саккиз яшар пайтидагидек очилиб кетган Позимахон... Шунда бу хонадоннинг ҳавоси бахт билан тўлар, эшик-деразалардан саодат ёғдулари кириб келаётгандек туюлар эди. Беҳзод билан Элзод ўйинчоқ талашиб, уришиб-кулишиб, ниҳоят, ҳориб-чарчаб, таппа ташлаганча ухлаб қолар, Раҳматулла уларнинг пахмоқ сочларидан, пешонасидан суийиб, жой-жойига ётқизар, сўнг диванга ёнбошлаб, ҳар хил олди-қочдилар битилган ёстиқдай-ёстиқдай китобларни ўқиниша тутинар ва уларда зикр этилмиш воқеаларга ишонар эди. Нозимахон нариги хонадан болиш келтириб унинг ёнбошига қўяр, зум ўтмай настак столча устида бир чойнак аччиқ чой, тақсимчада тўртта қора майизми, бир бўлак ҳалвомни — бирор ширинлик муҳайё қилар эдида, ўзи тағини кундалиқ юмушларини тўхтаган жойидан давом эттирарди. Раҳматулла аста чой ҳўнлаб хаёл суриб ётаркан, қалдирғоч уясидек хонадонини, мўъжазгина бахтини ўйлар, кўнгли ёришиб, нимадир яхши ишлар қилгиси келар эди.

Вақт алламаҳалдан оққанда ётоқ бўлмасига кириб қўштўшакка чўзилар, худди чиллални куёвдай энтикиб, Нозимахоннинг кириб келишини интизор кутиб ётар эди.

Кута-кута кўзи илинганини сезмай қоларди.

Нозимахон қушдек енгил қадам билан, сассиз кириб келарди — шунда у муқаррар равишда уйғониб кетар, юраги бир ширин титраб, хотинига мўъжизага тикилгандек термилар эди.

Нозимахоннинг бўйнидан, юз-кўзларидан, сочларидан соф, сарин бир ис анқирди — гўё ҳозиргина ноёнсиз бир чаманзорни оралаб, даста-даста гул тергандек... Бу муаттар, хушбўй ҳидлар уни эс-ҳушидан айиргудек маст қилиб қўярди. Икки йил бурун Москвага командировкага борганида бор пулига ўғилларига кийим-кечак билан хотинига атаб ўпта ангишвонадек шишада фарағи атир олиб келган, ўшандан буён ҳар кечанинг ўз таровати, ўз элитгувчи бўйларни бор эди.

Бироқ, Нозимахон уни ҳаддидан оширмас, кўзларини, қовоқларини силаб:

— Ухланг. Эрталаб туролмайсиз, — деб мулойим шивирлар эди.

— Майли,— дерди у қувончдан, бахтдан, муҳаббатдан кўкси тоғдек юксалиб.— Майли...

Ҳаммаёқ осуда, қоронғи, фақат хонада тунчиरोқнинг нимтатир заъфарон ёғдусию икки ошиқ қалбнинг безовта дуқури ва суҳбат — адоқсиз, алдоқсиз, орзу-хаёлдан, кулги ва табассумлардан, болаларнинг ширинлигидан, яхши кунлар ёди ва умидидан шарҳи ҳол айлагувчи суҳбат...

Улар куни кеча қовушган келин-куёв эмас, қарийб беш йиллик эр-хотин, аммо тунлари бир-бирига айтадиган, айтиб адо қилолмайдиган гаплари шунчалар кўп!..

Ана шундай бахтиёр кечаларнинг бирида Раҳматулла шифтга хаёлчан тикилиб ётган хотинига:

— Ишхонадагиларни бир чақирсак бўларди. Мен ҳам кўп борганман «уй тўйларини» га... — деди.

Нозимахон, кўзлари юлдуздек чақнаб, унинг тўзғиб кетган сочларини паришон силади, алланечук ҳазин оҳанг-да:

— Ҳозир-а? Қўйинг-э,— деб пичирлади.

— Нега?

— Аҳволимизни қаранг!

— Аҳволимизга нима қипти?

Нозимахон беозор кулимсеради:

— Сал у ёқ-бу ёғимизни тузатиб олайлик. Ҳалиям студентга ўхшаймиз.

Раҳматулла қизарди, лекин сир бермай, пягини бепарво қашиди:

— Э, нима қиларди! Бизнинг ишхонада бунга эътибор берадиган одамнинг ўзи йўқ.

— Нега йўқ бўларкан? Муаттар Зокировна-чи? Лобархон-чи?

— Қизикмисиз! — деди Раҳматулла бошини кўтариб.

— Билмайсиз-да, аёл зотининг бунга эътибор бермайдигани бўлмайди.

Раҳматулла нимадир деб гудранди.

— Албатта чақирамиз, чақаришимиз шарт,— деди Нозимахон,— мен розиман, фақат кейинроқ, хўйми? Шу билан ишхонангиздагилар бизникига яна қачон келишади-ю...

Раҳматулла хотинининг ҳақ эканини ич-ичида тан олди.

У кичкинагина бир лабораторияда илмий ходим бўлиб ишлар, ҳамкасблари билан салом-алиги жойида, Нозимахоннинг магазинма-магазин елиб-югуриб, чақмоқдек ки-йинтириб қўйгани учунми, кўпчилик уни «бойвачча болалардан» ҳисоблар ва очигини айтганда, бу эътироф кўнглининг аллақайси бир жойларига хуш ёқар, ўзгалар назаридаги шу мартабадан тушиб қолиш ҳисси хийлагина

кўнгилсиз туюлар эди. Нозимахон тўғри айтади, меҳмон чақиргандан кейин бири ўла манзур бўладиган қилиб чақириб керак. Дунёда лаб бурчига яширин мурувватомуз табассумдан кўра огир нарса йўқ. Демак, даставвал у ёқ-бу ёқни тузатиш лозим, ундан кейин...

Аммо Раҳматулла эртаси уйига разм солиб, дурустроқ мулоҳаза юритиб кўрсакки, у ёқ-бу ёқни эмас, ҳаммаёқни тузатиш керак экан. Энг аввал, тузукроқ мебель даркор — уч хонали уй ютаман деб хувиллаб ётибди, деворлар яланғоч... Топган-тутгани ҳозир оиладан ортмайди, Нозимахон яна олти ойча уйда ўтириши керак — сентябрда Элзод бир ярим ёшга тўлса, кейин...

Ўша кундан бошлаб Раҳматулла хўжалик магазинларининг доимий томошабинига айланди. Киради, кўзи ёниб, антиқа хорижий мебельларга термиледи, фикран уйига қўйиб, чамалаб кўради, акси тушиб турган ярқироқ жиҳозларни астагина силайди, сўнг... жимгина чиқиб кетади.

Нихоят, у хаёлий режалардан чарчаб, узил-кесил қарорга келди-да, бир кечаси хотинига шиятини айтди: — Бунақада бўлмас экан. Ишимни ўзгартираман.

Нозимахон қўрқиб кетди:

— Нега?

У дилидаги ҳамма гапни ошкор қилди. Нозимахон кўзига ёш олди: «Қўйинг, борига бозор, оз бўлсаям баракасини берсин, бир кун яхши бўлиб кетар...»

— Қачон келади ўша яхши кун? — деди Раҳматулла кулимсираб. — Мана, ўттиздан ошдим, умрининг ярми ўтди ҳисоб.

— Яқинда мен ҳам ишга тушаман, ҳадемай, ҳарна... — Нозимахон юзини унинг кўксига босди.

— Мен кўп ўйладим, Нозимахон, — деди Раҳматулла хаёлчан. — Бошқа иложи йўқ. Менинг ҳам кечқурун бахмал креслоларда ястаниб, рангли телевизор томоша қилгим келади. Шанба кунлари ўғилларимни, сизни машинага ўтқазиб, далаларга опчиққим келади. Уйга тўртта одам келса, сизни уялмасин, дейман.

— Вақт-соати билан бўлар, — деди Нозимахон. — Лекин менга ҳеч нарса керак эмас. Сизу болаларим омон бўлса бас.

— Бу юришимда вақт-соати сираям келмайди, — деди Раҳматулла қатъий. — Чол-кампирдан ёрдам йўқ, биласиз. Ҳали нечта укаму сингиллар қаторлашиб турибди. Иложини топсам, мен уларга қўл қоқишим керак. Хуллас, аҳвол шунақа. Ҳамма умид энди ўзимиздан.

— Илмий ишнингиз нима бўлади? — деб сўради Нозимахон анча жимликдан сўнг.

— Э! — деб бепарво илжайди Раҳматулла. — Илмий иш дейсиз-а, Нозимахон! Мен дунёга келиб энг зўр иккита кашфиётимни яратиб бўлдим: бири Беҳзод, бири Элзод! Нозимахон унинг юзига охиста уриб қўйди.

— Очиги, мана шу колбалар мени сира-сира қизиқтирмаган, — деб давом этди Раҳматулла. — Ўқишга кириб, шунча йил шаҳарда адашиб-улоқиб юришларим бемаъниликка ўхшайди-ю, лекин аслида бунда катта бир маъно бор: бўлмаса, сизни учратмасдим-да!

У шундай деб хотинининг елкаларидан қизгин меҳр билан қучди.

— Энди нима бўлади? — деди Нозимахон секингина.

— Эндими? Энди яхши бўлади. Армиядаги касбимни қилавераман, биринчи класс шофёри, гулдек ҳунар, ҳамма жойда жон-жон деб ишга олишади. Ишлайман, ишдан одам ўлмаган, сиз ҳам биргалашасиз, уй-жойимизни тузатиб олгандан кейин...

— Пенсияга чиқамиз, — деб кулди Нозимахон.

— Э, йўқ, шошманг-да унақа! Кейин, битта пучуқ қизчамиз туғилади, отини Қундуз қўямиз, менга шу исм жудаям ёқади...

— Бекор айтибсиз! — деб эркаланди Нозимахон. — Мана шу иккита безорингизнинг ўзиям...

— Безориларни уйлантириб қўямиз — жазоси шу! Мен ҳам сизга уйлангунча қандоқ безори эдим, эсингиздами? Қаранг, мана энди, бинойидек қуюлиб...

— Ҳо-о, қаёқда, суюлиб кетяпсиз-ку! — деди Нозимахон жилмайиб ва бир зум ўтгач: — Соат неча бўлдиёкин-а? — деб сўради.

— Соат... айни вақти бўлди! — деди Раҳматулла кўзлари чақнаб.

— Йўқ, йўқ, шошманг. Шошманг, ростдан ишни ташламоқчимсиз?..

— Уф! Тағин сўрайди-я! Дадангиз темирчимас-ку! Душанбадан «РАФ» минаман, бир қурилиш ташкилоти билан келишиб қўйганман. Ўчирмайсизми чироқни?

— Менга қаранг, — деди Нозимахон, — шунчалик зарур бўлса, битта-яримтадан қарз олиб тура қолайлик? Кейин ишлаб-ишлаб узармиз. Ҳаммаям шунақа қилса керак?

— Кимдан оламиз?

Узоқ жимлик чўкди.

— Ойимларнинг олдиларига бориб келсаммикан?

— Ойингиз бизни жудаям яхши кўрадилар, — деди Раҳматулла ўйлашиб. — Ҳатто жонларини беришга ҳам тайёрлар, биламан. Лекин ҳозир бизга жон эмас, беш-олти

минг сўмгина пул керак, холос. Аммо ойингиздан олмай мап. Нега олмаслигимни ўзингиз яхши биласиз, тўғрими?

Нозимахон индамай, индаёлмай қолди ва қайтиб бу хусусда оғиз очмади.

— Бари бир ишингизни ташламайсиз, — деди бир ма хал. — Шунча йил ўқиб... Майли, кўп емасак, оз ермиз, озгинадан жамғариб борсак ҳам...

— Йўқ, — деди Раҳматулла кескин қилиб, — уй-жой деб бола-чақани сирмайман. Меням ўгилларим ҳамма-нинг боласидек соғ-саломат ўсиши керак.

— Илмий ишдан кетар экансиз, унда, шаҳарда қолиб нима қилдик? — деди Нозимахон пича ранжиб. — Қишлоққа кета қолайлик?

— Қайси қишлоққа? — деб кулди Раҳматулла. — Самарқанддаги қишлоққа сиз арқон билан боғласа ҳам бор-майсиз, мен ҳам шахри Марғилонга Отабек бўлолмайман. Демак, ўз-ўзидан равшанки, биз фақатгина нейтрал зонада яшашимиз мумкин.

Шундай деб, ўзининг топқирлигига ўзи ҳам ҳайрон илжайди.

Шу-шу, уларнинг подьезди қаршисида ҳаворанг «РАФ» дам-бадам кўзга ташланадиган бўлиб қолди.

Кўзга бориб Нозимахон ҳам ишга тушди. Уйларидан анча олисдаги лойиҳа идорасида ишлай бошлади. Энди эр-хотишнинг мурод-мақсади ягона — тезроқ у ёқ-бу ёқни тузатиб, «одамларга ўхшаб яшаш». Энди тунги суҳбатлар ҳам қисқарган, соатлаб болаларнинг оғзига завқ билан термилиб ўтиришга деярли фурсат йўқ, шошиб ишга бориб, шошиб қайтишар эди.

«Дом»чилик, сиртдан ҳамма ўзи билан ўзи оворадек кўринса-да, бари бир аёллар қўшнисиникига дам-бадам «элак сўраб» чиқиб турар, шу боис тўққиз қават аҳлининг туриш-турмуши бир-бирига аён, ҳавас, ҳасад, рақобат, гийбат, мишмиш — барчаси бунда аралаш-қуралаш эди.

— Заҳролар уйини ремонт қилдирибди, саккиз мингга тушибди, — деб қолди Нозимахон бир куни. — Кўрсангиз, оғзингиз очилиб қолади.

Раҳматулла ниёладаги чойини хўплаб, эснади.

— Оғзим очилавериб-очилавериб, аллақачон ёпилмайдиган бўлиб қолган. Заҳронингиз ким?

— Бешинчи қаватдаги-чи, Умар акалар?! «Ноль саккиз» и бору ўн еттию йингирма тўрт?..

Нозимахоннинг рақамга хотираси зўр эди, бир эшитган-кўрган миёсига муҳрдек ўрнашарди-қоларди.

— Ҳа-а... — деди Раҳматулла бир оздан сўнг хаёлчан. —

Қизик, одамлар қаердан топаркин пулни? Шулар ҳам бизга ўхшаган оила, эр-хотин ишлайди... — деб қўйди.

— Э, ишлаган билан... Ҳаракат қилади-да, — деди Нозимахон маънодор чимирилиб.

— Биз ҳам ўшалардан кам ҳаракат қилмасмиз?

— Бари бир уларга етиб бўлмайди, — деди Нозимахон ва чойнакни олиб, ошхонага чиқди. Қайтиб келиб, чойни шопирди-да: — Захронинг қулоғидаги бриллиантнинг ўзи беш минг туради, — деб қўшимча қилди.

Раҳматулла бошини эгганча хотинининг товушини, ҳолатини таҳлил қилиб, енгил тин олди: хайрият, минг шукрки, ҳасад йўқ, маломат йўқ, шунчаки... ахборот!

— Қаерда ишларканлар беш минг сўмлик бриллиант тақиб? — деб сўради азбаройи эрмак учун.

— Вой, билмасмидингиз ҳали... — Нозимахон аҳли аёлга хос иштиёқ билан сўзлай кетди.

Захро асли пединститутни тугатган экан, юраги чатоқлигидан, шовқин-сурон тўғри келмай, ўз соҳасида бир кун ҳам ишлаёлмабди, маоши оз бўлсаям майли, деб аэропортда кассирлик қиларкан. Умар ака — жаррох, буйрак касалликлари бўйича мутахассис экан. Иккита қизлари бормиш, Бехзод билан Элзод тенги, худди Фотима-Зухра эмиш...

— Яхши, келин ҳам оёғимизнинг тагида экан, қуда бўлиб қўя қоламиз, — деб кулимсиради Раҳматулла.

— Э, улар... — Нозимахон бирдан гапини ямлаб, хомуш тортиб қолди, анчадан сўнг: — Чой ичасизми? — деб сўради аллақандай бегона оҳангда.

— Йўқ, — деб бош чайқади Раҳматулла ҳорғин — хотинининг тили учуда қолиб кетган гаини у жуда яхши тушунган эди.

Жойига кириб ётгач, қаттиқ чарчаганига қарамай ухлаёлмади — уйқуси ўчиб кетди. Бояги гап туриб-туриб энди нашъа қила бошлади. Хотини: «Улар сизни бир тийинга олмайди», демоқчи эди, демади — аяди... Нега бунақа? Нима учун бундай? Аслида, у — фақат пенсона тери билан, ҳалол кун кўрадиган одам, уларни бир тийинга олмаслиги керак эмасми? У, уларнинг олдида эмас, улар бунинг олдида уялиши керак эмасми? Ахлоқан, мантиқан шундай бўлиши керак-ку? Нега унда...

Йўқ, у ҳеч қачон ҳаромхўрлар, каззоблар олдида тили қисик бўлиб қолмайди! Меҳнатнинг, меҳнаткашнинг нималарга қодирлигини кўрсатиб қўяди! Меҳнат — ҳалол ва халос бўлишининг ягона йўли; у ҳали ишлайди, виждонан, қора терга ботиб ишлайди ва имони комилки, ҳадемай

чеккан заҳматларининг роҳатини албатта кўради! Шундагина у ҳозир саломига базўр алик оладиган ўша бешинчи қаватдагилар билан теппа-тенг, ҳатто баланд келиб гаплаша олади. Лекин, бунинг учун тезроқ, кўпроқ ҳаракат қилиш керак, жон койитиш керак, танбалликка, беғамликка ўт очиш керак!

«Йигит киши қирқ ёшгача бирор нимага эришса — эришди, бўлмаса — тамом-вассалом,— деб ўйлади у,— нарёғи маълум — йўл тадориги...»

Бир ҳафтадан кейин ўт ўчириш командасига ишга кирди. Уч кунда бир боради, кечаси. Кундузлари «РАФ» ни ҳайдаб юраверади.

Витя амаки билан у янги ишхонасида танишди.

Витя амаки — эллик-эллик беш ёшлар чамасидаги ориқ, қоқчакак киши, қоровул. Бу оламда унинг қўлидан келмайдиган ҳунар йўқ — дурадгорлигу сувоқчилик, чилангарлигу устачилик... Ичкиликни хуш кўришини ва кайф қилган чоғларида бир оз эзма, мақтанчоқ бўлиб қолишини ҳисобга олмаганда, беозор, улфат одам. Ўзининг мақтаниб айтишича, велосипеддан тортиб атом бомбасигача тузата олади.

Танишган куннёқ иккаласи ҳам бир-бирига бениҳоя кераклигини англади. Витя амаки уч кунда бир навбатчиликка келар, қолган вақт одамларнинг шахсий буюртмаларини бажарар эди. Ҳожатмандлар орқасидан гала-гала бўлиб ялиниб юришарди: «Виктор Андреевич, Виктор Андреевич...» Бироқ, Витя амаки кейинги икки йил ичида ўзининг хийла қариб қолганини пайқаган, аввалги куч-қуввати йўқ, тўрт марта ранда тортса, қора терга тушиб кетади. Хуллас, унга ёш, бақувват, мўмин-қобил бир ёрдамчи ҳаводек зарур эди. Раҳматулланинг ичмаслиги айни муддао бўлди. Сархуш устанинг ёнида ҳушёр шогирд турса яхши-да: иш ҳам унумли бўлади, ҳисоб-ки-тоб ҳам.

Шанба куни улар шаҳар ташқарисига — бир мансабдор одамнинг далаҳовлисига фин ҳаммоми қуришга бордилар. Уста томоқ ҳўллаб олгач, иш юришиб, ота-бола бўлиб кетдилар. Витя амаки ҳақиқий уста эди, ҳар бир қоққан миҳини бир санъат асари, деса арзирди.

Ўркач-ўркач адирлар қўйнидаги бу мўъжазгина чорбоққа, қулф уриб ётган турли-туман гул-чечакларга термилиб тураркан, Раҳматулланинг ҳаваси келди, яна оҳиста хўрсинди, дилидаги қат-қат орзулар ёнига тагин бир ният тугун бўлиб тугилди...

Нозимахон зийрак аёл эмасми, эрининг хатти-ҳаракат-

ларини кўриб, қўл қовуштириб ўтираверса бўлмаслигини дарҳол англади. Кечқурунлари бичиш-тикиш курсига қатнай бошлади ва кўкламга чиқиб, бир кун и кечаси Раҳматулланинг қулогига:

— Бозорнинг ичидаги магазинга зўр тикув машинаси кепти, немисларники,— деди.— Биттасини олиб бера-сиз-а?

Раҳматулла чала мудраб ётган эди, кўзларини очишга эришиб:

— Қўйсангиз-чи,— деди.

— Йўқ деманг,— деди Нозимахон унинг елкаларига суйкашиб,— оберақолинг, менга жудаям зарур. Хўнми? Хўн, дейқолинг энди, майлими?..

Аёлнинг тунги гамзаларига қайси эркак дош берибди-ки, Раҳматулла дош берсин!

Раҳматулла энди уйда камдан-кам бўлар, баъзан у ишхонасидан бунисига югуриб кетаётиб, беш-ўн дақиқага бош суқиб ўтганида, болаларини мудом ҳовлида, Нозимахонни эса машинасини шақирлатиб ўтирган ҳолда кўрар эди. Гоҳ унинг атрофида нотаниш аёллар уймалашиб турар, Нозимахон эса бирпас ишини кўйиб, у билан икки-уч оғиз гаплашарди-да, тағин миждозлари ёнига шошиларди. Ҳадемай у зўр чевар бўлиб донг чиқарди, энди шаҳарнинг нариги четларидан ҳам қиз-жувонлар, келин-чаклар «Нозимахон тиккан кўйлақлар»ни орзу қила бошладилар. Раҳматулла хотинининг бу ишига бошда шунчаки бир ҳавас деб қараган эди, аммо кундан-кунга унинг шуҳрати том барабар ошиб бораётганини кўриб ҳайрон қолди-ю, мамнун илжайиб кўйди.

Уйдаги ҳар бир ўзгариш, ҳар бир янги жиҳозга улар худди ёш боладек қувонишар, хоналари тўлиб кўрки очила борган сари ўзлари ҳам тобора очилиб боришмоқда эди.

Бир якшанба Витя амаки шамоллаб, Раҳматулла уйда қолди. Эрталаб хотинининг олдида иккита қиз кўрингандек бўлувди, кечга бориб ҳам улар кетмади. Раҳматулла ошхонада чой ичиб ўтирганида Нозимахон кириб келди.

— Жўнатдингизми миждозларини? — деб сўради Раҳматулла ярим ўгирилиб.

Нозимахон жавондан пиёла олиб, унинг рўпарасига ўтирди.

— Миждозмас улар.

— Не?

— Сизга айтмадим-а, ҳали, тунов кун и кечки пайт жой сўраб келиб қолишди. Бири Бўкадан экан, бири

гулистонлик, медтехникумда ўқишаркан. Раҳмим келиб... Йўқ деймадим... — Нозимахон унга гуноҳкорона тикилди.

Раҳматулла қаттиқ аччиқланди, тўнғиллади:

— Бир огиз маслаҳат...

— Ўзингизни бир ҳафтадан бери энди кўриб турибману қандай маслаҳат қиламан? Жаҳлингиз чиқмасин, вақтинча. Кичкина хона бари бир бўш ётибди-ку... Сиз доим ишда бўлсангиз, кўрқаман иккита бола билан...

Раҳматулла индаёлмайд қолди.

Нозимахон, ўзи ижара азобини кўн тортганиданми, қизлар билан тинч-тотув яшаб кетди. Фақат, Раҳматулла анчагача порози бўлиб юрди: «Қизлар эшитади!» деб, Нозимахон уни энди яқинига йўлатмас, ижарачилар уйига кетган аҳён-аҳён кечалардагина у хотинининг висолидан баҳраманд бўлар эди...

Гулсара билан Дилдор очик, содда-самимий қизлар эди, бир йил туриб, хайр-хўшлашиб чиқиб кетишди. Уша кунни кечқурун Нозимахон унга олти юз сўм тутқазиб:

— Мана, Гулсара билан Дилдордан эсдалик, — деди...

Умуман, Нозимахон энди бутунлай ўзгариб кетган, уни устма-уст ҳайратга солмоқда эди: бир оқшом қарасаки, ян-янги «Оптим» машинкасини чиқиллатиб ўтирибди.

— Ҳа? — деди у таажжубланиб.

— Муборак бўлсин, демайсизми? — деди Нозимахон ўрнидан туриб. — «ГУМ» даги бир таниш аёлга тайинлаб қўйган эдим, кеча ишхонага телефон қилиб қолди, опкелдим. Қаранг, энг зўр маркаси! — У ярқираб турган машинкани меҳр билан силаб қўйди.

— Нима қиласиз буни?

— Роман ёзман, — деб лик этиб кулди Нозимахон.

— Йўқ, беҳазил? Биров сўраганмиди?

— Ўзимга олдим, ўрганаман.

— Нега?

— Керак-да. Вой, кўлингиздагини беринг, гўштми?.. Билмас эканман, ҳамма пул машинкада экан! Бир бети қирқ тийин-а! Холида опа айтди, ўргатаман, деди.

— Холида опангиз ким тагин?

— Сиз танимайсиз, кўйлак тиктирувди. Редакцияда ишлайди.

Раҳматулла нима деярини билмай стулга чўкди.

— Чарчадингизми? Ҳозир овқат опкеламан.

— Йўқ, кетаман. Витя амаки кутиб турибди, Тезиков томондан иш олганмиз. Эрталаб ўшанақаси ишга ўтаман, кечқурун навбатчиман. Болалар қани?

— Ҳа-а... — Нозимахон муҳим бир гап эсига тушгандек, унга синовчан термилди. — Болаларни боғчада қолдирдим, ҳафталикка.

— Нима-а? — Раҳматулла ўрнидан туриб кетди.

Нозимахон унинг авзойини кўриб, капалаги учди:

— Ишим кўнайиб кетиб... вақтинчага...

— Нега ундай қилдингиз?! Нега?! — дея бўғилиб шивирлади Раҳматулла. — Етимчами сизга? Отаси ўлганми, онаси ўлганми?! Боқмайман, десагиз, майли, айтинг, детдомга топширворай!

Нозимахон, қуралай кўзлари жипқ ёшга тўлиб, ёлворди:

— Мени нимага қийнайсиз, мен...

Раҳматулла ўзини босолмай қўл силтади, асабий тутақиб, ошхонага кирди, негадир холодильник эшигини очиб-ёпди, остона олдига қайтиб, туфлисини кияётганида, ичкаридан Нозимахон мунгайиб чиқди, индамай, эгилиб унинг туфлисини арта бошлади... Раҳматулланинг кўнгли бузилиб кетди, бу бечорада не гуноҳ, деб ўйлади, айби — сенга қўшилиб арава тортаётганими, ўзи учун қилмаяптику, шу рўзгор деб, бола-чақам деб... Вақтинча-ку ахир буларнинг барчаси, оз қолди, кейин ҳаммаси яхши бўлиб кетар...

Бироқ, қовоғини очмай, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Пайшанба куни Витя амаки билан ўша ишни тугатиб, кайфи чоғ қайтди. Нозимахон ҳеч гап бўлмагандек, очик юз билан қарши олди, айланиб-ўргилиб, атрофида парвона бўлди, болалар ҳамон боғчада экан, у индамади — турмуш тағин изига тушиб кетди.

Шу орада уйларининг ёнгинасида кечки мактаб қурилиб, фойдаланишга топширилди. Раҳматулла бир куни шу ердан шошиб ўтаётиб, симёғочдаги эълонга кўзи тушиб қолди: мактабга зудлик билан қоровул керак. Эълонни йиртиб олди, уйга кириб, Нозимахонга кўрсатди:

— Яна бир кеча бўшман-ку, шуни сизнинг номингизга расмийлаштирсак, нима дейсиз?

Нозимахон қаршилик қилмади, вақтинча бўлса, майли, ўзингиз биласиз, деди, агар жуда қўрқсам, яна бирорта ўқувчи қизлардан ёнимга оларман, келиб юришувди, деди. Унинг ҳозир бош кўтариб қарашга фурсати йўқ, стол устида қўлёзмалар — бировнинг китоби, бировнинг дипломи, аллакимларнинг диссертациялари уюлиб ётар эди.

Шу тариқа Раҳматулла уйдан ихтиёрий «бадарға» бўлди. Энди у асосан ишхонада истиқомат қиларди: бирида ётиб турар, иккинчисида овқатланар, яна бирида соқол олар эди. Баъзан буларнинг барчаси кўзига ҳирси

дунё каби кўришиб кетар, аммо энди бирор нимани ўзгартиришга журъати етмас эди.

Қуилар ўтаверди, ойлар ўтди.

Ёзга бориб, Раҳматулла ишни катта қилиб юборди: Нозимахоннинг позик дидию Витя амакининг олтин қўллари ва ўзининг куч-қуввати қўшилиб, уйда гаройиб бир мўъжиза рўй берди. Пул бўлса, миёнинг ҳам янги-янги тархлари очилиб кетаркан. Қарийб тўрт ой давом этган «фундаментал ремонт»дан сўнг уйлари ажойибхонанинг ўзига айланди-қолди. Ҳожатхонагача дуб эшиклар ўрнатилди. Раҳматулла жонига тегиб кетган эски қақир-қуқурларни — алмисоқдан қолган жиҳозларни мамнуният билан ахлат уюмига улоқтирди. «Орхид» югослав мебели, уч минг сўмлик япон стереосистемаси, французча кинескопили рангли телевизор, ҳар бир хонада шифтга қадар қоқилган шоҳона араби гиламлар — ҳамма-ҳаммаси нақ унинг хаёлидагидек, балки хаёлидан ўн чандон зиёда эди.

Эр-хотинининг қувончи чексиз. Буларнинг барчаси уларнинг ўз меҳнати билан бунёд бўлган, уйқусиз туллар эвазига, ҳузур-ҳаловатдан, бола-чақадан кечиб тортган заҳматлари эвазига келган, бундаги ҳар бир буюмнинг ўз тарихи бор, бу тарих қон ва тер билан суғорилган, улар учун бениҳоя азиз, муқаддас!

Энди бу уйларда роҳат-фароғатга чўмиб, фақат яшаш лозим эди, бироқ, афсуски, Раҳматулланинг бунга вақти йўқ: тонг саҳардан ит қувган мушукдек ишхонадан ишхонага чопади, шанба-якшанба кунлари уни Витя амаки бетоқат кутади.

Куз оқшомларининг бирида «уй тўйи» қилиб беришди. Жуда кўп одам келди: Раҳматулланинг учала ишхонаси, Нозимахоннинг коллективи, лабораториядан Муаттар Зокировна бошчилигида саккиз киши, Самарқанду Марғилондан қариндош-уруғлар, қўни-қўшни, миғозлар, ижарачилар... Зиёфат олиймақом бўлди, ҳамма уларга ҳавас қилди, ҳамма уларга қойил қолди.

Меҳмонлар тарқаб, энг яқин одамлар қолгач, Раҳматулланинг отаси айтган гап шу бўлди:

— Бошқа уйга кўчганмисан, ўғлим?

Раҳматулла кулиб, Нозимахонга қаради, Нозимахон гул-гул яшнаб, дастурхонини ноз-неъмат билан тўлдираркан, жилмайди:

— Ўша уйимиз, фақат ўғлингиз у ёқ-бу ёқни сал тузатиб бердилар.

Эртасига ота йўлга отланди. Раҳматулла уни пастга кузатиб тушганида, шунчаки айтгандек:

— Зерикдим, ўғлим, — деди. — Уйнинг худди магазинга ўхшаб қолди. Қандоқ яшайсизлар бунда?

Раҳматулла яна қулиб қўя қолди.

— Ҳай, омон бўлишлар, — деди отаси вокзалда, хайр-лашаётди. — Ишқилиб, ҳаром йўлга юрма, болам. Ҳаром буюрмайди.

— Э, нима деяпсиз, ота! — деди Раҳматулла ранжиб.

— Ҳозир замон тўқчилик, — деди отаси унинг гапини эшитмагандек, — ҳамма нарса бор. Сизлар йўқчиликни кўрмагансизлар, илоё кўрманглар. Лекин йўқчиликка дош берса бўлади-ю, тўқчиликка... Билмадим-да, болам.

Раҳматулла кўнгли гаш бўлиб қайтди.

Эртаси кечқурун Нозимахон машинкасини чиқиллатиб ўтириб, бир гап айтиб қолди:

— Тагин озгина ҳаракат қилсак, янаги йил кўкламга машина олсак ҳам бўлади.

— Э, бас энди! — деди Раҳматулла эсаси қотиб. — Чарчадим, яшаш ҳам керак. Неча йилдан бери отпускасиз ишлайман. Сиз ҳам кўп уришаврманг, болаларга қаранг, ўзингизга...

— Ўзимга нима қипти? — деб кулди Нозимахон. — Ё... — Бошини кўтариб, унга карашма билан тикилди.

— Тирикчилик деб жуда қатордан чиқиб қолдик. Қанча бўлди қўлимга бир китоб олмаганимга.

— Машинаям жуда зарур-да, — деди Нозимахон ўзининг гапини маъқуллаб. — Машина олайлик, кейин, майли, илмий ишингизга қайтасиз.

Раҳматулла ҳуштак чалиб юборди.

— Ўйлаб гапиряпсизми? Илмий иш — илм, ҳаммом қуриш эмас сизга!

— Э, агар сиз хоҳласангиз...

— Мен энди тинчгина яшанин хоҳлайман.

— Майли, олдин машина олиб беринг.

Раҳматулла, бир кўнгли, хотинига жуда кўп гапларни айтмоқчи бўлди. Нозимахон, ёдингизда бўлса, талай қийин кунларни ҳам бонимиздан кечирдик, сиз билмайсиз, Элзодни касалхонада олиб ётганингизда, бир кун овқат қилиб бординга ҳам пул тополмаган пайтим бўлган, йўқчиликни ҳам кўрдик, шуларга ҳам дош бердик, ҳаммаси ўтди, энди ундай қилмайлик, бординга шукр қилиб, тинч-тотув яшайлик, мен ҳам чарчадим, жоним темирдан эмас, азбаройи шу уйим-жойим деб, бола-чақам деб... Лекин ҳозир Нозимахоннинг қулоғига «08» маркали «Жигули»нинг сигналидан бошқа нарса кирмас эди.

Кунлар кунларни қувиб, улар эса дунё қувиб ўта бошладилар.

Ноябрь байрами арафасида ниҳоят ниятларига етишди: подъездлари тагида сутранг «Жигули» пайдо бўлди. Озгина етмаганига Витя амаки қарашиб юборди.

Шанба кунини Раҳматулла йиллаб орзу қилганидек, ўғилларини, хотинини машинасига ўтказиб, далага олиб чиқди. Паркент томонларга бориб, икки кун роса маза қилишди: қимиз ичишди, тоғлар-боғларни кўришди, қайтишда бир қоғоз қути тўлдириб ҳусайин олиб келишди. Шу сафарнинг ўзидаёқ Раҳматулланинг ҳамма чарчоқлари тарқаб, дилида зигирдак ҳам губор қолмади.

Душанба кунини эрталаб стул суянчигидаги жинси шимини шоша-пиша олиб кияётган эди, Нозимахон тўхтатди:

— Қўйинг, кийманг энди шуни.

— Нега? — деди Раҳматулла ҳайрон бўлиб.

— Беармон кийдингиз-ку, ҳаққингиз қолдим!

— Э, қўйсангиз-чи! — Раҳматулла шимига қўл чўзди.

— Йўқ, кийманг. Кўчада мундоқ атрофингизга қарай-сизми ўзи?

— Нима бўпти?

— Ҳамманинг эғнида жинси. Қадриям қолмади. Сиз кийманг энди. Бошқа нарса олиб бераман ўзим.

Икки кундан кейин Нозимахон унга хитойи жузундан ўзи антиқа қилиб тиккан шим совга қилди. Раҳматулланинг боши қўкка етди.

— Нарини ҳафта уйимизга телефон тушади, — деб хушxabар айтиб қолди Нозимахон, у чиқиб кетаётганида. — Қийналмайсиз энди. Суянчинини чўзаверинг.

— Ростдан-а? Ана бу зўр иш бўпти! Дарров навбатимиз келти-да?

Нозимахон хандон ташлаб кулди:

— Соддасиз-эй, хўжайини! Навбатингиз ўттиз йилдаям келмайди.

— Ҳа-а? — деди Раҳматулла гангиб.

— Э, бир хонаси келиб қолди-да.

Маълум бўлишинча, Нозимахон телефон идорасида каттакон бўлиб ишлайдиган Сусанна Владимировна деган бир аёлга «кечки» кўйлак тиккан экан, опа-сингил бўлиб қолишибди, у ёрдам беришга ваъда қилибди, албатта, озгина совга-салом кетса керак, лекин ўсма кетар, қош қолар, дегандек, баҳонада телефонли бўлиб қолишади.

— Аммо, бизнинг «дом» га ҳали телефон келмаган-ку? — деди Раҳматулла бошини қашиб.

— Нега келмас экан? Захрорлар икки йил бўлди-ю. тушириб олишганига...

Э, падарига лаънат! Яна ўша Захро! Яна ўша бешинчи қаватдагилар! Қачон тугаркин бу пойга?!

Раҳматулла шошиб бораркан, ўзича ўйлади: қарздан қутулиши билан ўт ўчириши ҳам, қоровулликни ҳам, Витя амакни ҳам ташлайди-ю, тўйиб-тўйиб ухлайди!..

Аммо Нозимахоннинг режалари бутунлай бошқача экан, хафа бўлди: ётиб еганга Сулаймон тоғи ҳам чидамайди, янгини эски асрайди, ҳали камчилик кўп, бу беш йилликда видеоманитофон оламиз, ундан кейин иккаламиз Японияга саёҳатга бориб келамиз, дунё кўриш керак, ахир...

Раҳматулла у билан тортишиб ўтирмади.

Чоршанба куни бир соат бўш вақти бор эди, уйига кириб, энди чой қўйиб турганида, Нозимахон ишдан келиб қолди.

— Кеча печенье пиширган эдим, шанба куни болалар келса ейшар,— деди халатини кийиб чиққач, унинг олдида дастурхон ёзаркан.— Олинг. Овқат қилайми?

Раҳматулла ҳуши оғиб, хотинига тикилиб қолди.

— Очилиб кетибсиз...— деб шивирлади унинг хипча белидан қучиб.

— Қўйинг, ҳали бир дунё ишим бор. Қўйинг...

— Мен Қундузни соғиндим. Жудаям...— деб шивирлади Раҳматулла.— Қачон...

— Э, нима кераги бор? Энди ўлсам ҳам туғмайман.

— Бекорларни айтибсиз! — Раҳматулла пўписа қилди.— Ҳали...

— Тугмоқ осонми сизга? Бўлар, шунча азоб тортганим. Мен ҳам одамдек яшай энди. Овқат қилайми, нега индамайсиз?

— Йўқ,— деди Раҳматулла алланечук бўшашиб, руҳсиз.— Кетаман ҳозир.

Бу воқеа чоршанба куни бўлди. Пайшанба куни кеч-қурун Витя амаки уни Чилонзорга ишга олиб кетди, эрталаб ўшанақаси ишхонасига борди. Кеча иш жуда қаттиқ бўлган, ўтган куни Эски шаҳардаги ёнғинни тонг отгунча ўчиришган, боши чўяндек оғир эди.

Кечга томон Юнусободдан ишчиларни олиб келиш учун йўлга чиқди. Кун қайтгани билан ҳаво иссиқ, худди қўрғошин ёғаётгандек, нафас олган сари кишининг ичи ёнади. «Қозоғистон» кинотеатри ёнида светофорнинг қизил чироғига тўғри келиб, машинани тўхтатди, йўлга тикилиб тураркан, силкиб-силкиниб, тош оскандек пастга

босиб кетаётган қовоқларини очди, Галаба боги олдига етганда, кўзи бир лаҳза, бир лаҳзагина илиндию...

Уни шанба кuni пешинда чиқаришди. Самарқанддан эрталабки рейс билан қариндошлари учиб келишди. Қиёмат бўлиб кетди. Йиғлаган ҳам йиғлади, йиғламаган ҳам.

Учала ишхонасидан одам келди. Ҳамма жойда уни ниҳоятда яхши кўришаркан. Учала идоранинг ҳам маҳаллий комитетлари ёрдам пули ажратиб, Нозимахонга топширди.

Нозимахон бир кечада адойи тамон бўлган, кўзлари одамга маънисиз боқарди, пулдан бош тортди.

— Ҳеч нарса керак эмас, — деб шивирлади у, — ҳеч нарса...

Эрининг «уч» и ўтгач, Нозимахон қора кийиниб ишга тушди. Отпуска беришмоқчи эди, рад қилди. Одатдагидек, яна кечқурунлари гоҳ машинкасини, гоҳ тикув машинасини юргизиб алламаҳалгача ишлаб ўтирибди. У Раҳматулланинг «йигирма»сини жуда катта қилиб ўтказмоқчи — икки юз кило гуруч дамлаб, етти маҳаллага ош бермоқчи, учала ишхонасидан, Самарқанду Марғилондан одам чақирмоқчи...

УЧ ТУП ХУРМО

Кўклам чоғи, илик узилди палла, одамнинг силласи қуриб лоҳас бўлаверадиган кунларнинг бирида тушлик пайти икки-уч ҳамкасб шаҳар ташқарисига кабобхўрликка чиқдик. Ишхонага қайтиб келсак, соат икки ярим бўпти. Ҳали жойимга ўтиришга улгурмасимдан котиба қиз эшикни қия очиб:

— Сизни Сафар Ашурович сўраяптилар, тез кирар-капсиз, — дедю ёв қувгандек югуриб изига қайтди.

Ҳайрон қолдим. Чунки директор мени танимасди ҳисоб: уч ой бурун ишга кираётганимда у бетоб эди, мен билан муовинларидан бири суҳбат ўтказган эди. Қолаверса, юздан ортиқ одам ишлайдиган идорада директор ҳаммани таниши шарт эмас, деб ўйлардим, кейин, ўзим ҳам бунга у қадар орзуманд эмасман — фақир киши папада бўлгани тузук. Хуллас, қабулхонага етгунча не бир хаёллар бошимга келиб кетмади. Ярим соатгина кечик-кашимга хабарқашлардан бирортаси кириб бонг урдими-кан? Ё, боя кабоб устида идорадаги баъзи ишлар ҳақидаги наст-баланд гапларимизни битта-яримта етказдимми-кан? Дарров-а? Қойил-э, одамлар қандай улгураркин? Умуман, қандай эплашаркин?

Директорнинг столи сип-силлиқ эди. Юмшоқ креслога чўкиб ўтирган жиккак, кўзойнакли одамнинг акси стол сатҳида ойнадагидек тиниқ бўлиб кўринарди. Эшик очилганда у олдидаги китобдан бош кўтариб, кўзойнаги устидан бир қараб қўйди. Қизик, ўқиётган китоби ҳам бениҳоя катта, нақ ёстиқдай келарди. Негадир, менга Сафар Ашурович маза қилиб қадимги жангномаларни ўқиб ўтиргандек туюлди: «Андоғ урдиларким, тиззаларигача ерга кириб кетдилар...»

«Мана, ҳозир андоғ урадиларким, тиззаларинггача ерга кириб кетасан», деб ўйладим юрагим увишиб. Лекин Сафар Ашурович титроқ саломимга «Ваалай...» деган

бўйи яна китобини ўқийверди. Чамаси, жангноманинг қизиқроқ жойига келиб қолган шекилли. Оғирлигимни у оёғимдан бунисига солиб, эшик ёнида ўн беш дақиқача қаққайиб турдим, ниҳоят, тоқатим тоқ бўлиб:

— Мени йўқлатган экансиз? — дедим, «ўладиган хўкиз — болтадан қайтмас» қабилидаги бир жасорат билан.

Сафар Ашурович хаёлини бўлганимга оғриниб, китобидан кўзини узди, хийла вақт муддаомни англамагандек, елкам оша бўшлиқча фаромуш тикилиб турди-да, бир пайт эснаб:

— Сиз беш-ўн кун ўйнаб келинг, ўғлим, — деди. Сўнг яна китоби ичра шўнғиб кетди — ҳа, айнан, том маънода шўнғиб кетди — орқага ястаниб, кафтдек юзига «жангномаи ёстиқ» ни тутиб олди. «Тушунарли. Дийдорингни кўрмай деяпти». Яна нима деярини кутиб, гангиб туравердим. Бироқ Сафар Ашуровичдан қайтиб садо чиқмади.

Хит бўлиб, нимқоронғи йўлакка чикдим. Сигаретим тугаган экан, гудранганча кетиб бораётсам, биров шаппа билагимдан ушлади: Маллаев, матбуот бўлимидаги хомсемиз Эшназар Маллаев ҳансираб турибди, пешонасида мунчоқ-мунчоқ тер.

— Ҳа? — дедим бирдан кулгим қистаб.

— Йилингиз отми, намунча чопасиз? — У ялтираб кетган қора костюми чўнтагидан дастрўмол олди. — Боядан бери орқангиздан лўкиллаб етолмайман-а! Қалай энди?

Маллаев — ўзининг ғурур билан таъкидлаб юришича, «идорамизнинг йирик намояндаларидан бири». Лекин буни у асосан бахайбат гавдасига нисбат бериб айтишини ҳамма биледи. Шунинг учун тап тортмай:

— Зўр, — дедим.

— Ў, маладес! Хурсандмисиз, ахир?

— Нега хурсанд бўлишим керак? — дедим энди энам қотиб. Ё тавба, бугун бу идорадагиларга бир бало бўлганими?

Маллаев шап этиб пешонасига урди-да, қиқирлаб кулганча бидирлай кетди:

— Э, калла! Сизга айтмабман-ку, муни қаранг! Ҳе, склероз чол! Ҳа, бу... хўжайин чақирдиларми?

— Хўш, чақирса нима?

— Зўр бўпти-да. Қани, қўлни ташланг, бир ҳафта маишат қилиб келамиз энди!

— Кайфингиз йўқми, Эшназар ака? — дея бир қадам жилдим.

— Э, шошманг, шошманг ахир, гап бор. Хўш, демак, бундоғ. Кеча кечқурун мениям сизга ўхшаб тўсатдан

чақириб қолдилар. Анча гаплашиб ўтирдик. Сафар Ашурович жуда улуғ одам, ҳеч нарса эсларидан чиқмайди. Ҳа-а, у киши янги ҳовли олганлар, хабарингиз бор. У ёққа ўғилларини чиқараётган эканлар, Асқаралини. Хўш, шунга ўша кўчатдан тагин топиб бўлмасмикин, деб қолдилар.

— Қанақа кўчат?

— Ҳе, дарвоқе, сиз буни билмайсиз-а... Анча бўлди, қани, ўн беш... йўқ, ўн етти йил бўлибди. Мен Сафар Ашуровичнинг қўлига ишга келган йилим Сарносиёдан уч туп хурмо кўчат опкелган эдим. Бир тупини ўзимнинг ҳовлимга, икки тупини у кишининг ҳовлисига эккан эдик. Яхши тутиб кетди, ҳозир жуда бинойи. Энди Асқарали ҳам дадасидан илтимос қилган экан, менгаям икки туп эктириб берсангиз, деб. Шунга мени маслаҳатга чақирган эканлар.

Маллаевнинг узундан-узоқ даромади назаримда асло тугамайдигандек эди.

— Хўш, қисқаси?— дедим гижиниб.

— Хўш, қисқаси,— дея лабини ялаб қўйди у.— «Майли,— дедим,— эски қадрдонлар бор, ахир, ўн йил тер тўкканмиз Сурхон воҳасида, икки туп кўчат одамнинг хуни бўптими!— деб юбордим.— Энди, ака, йўл узоқ, хурмо деганиям жуда нозик нарса, поезд-моезд қилиб юрма-сақ-да, шу Файзуллажонга икки-уч кунга жавоб берсангиз, бир этиб бориб келардик, гангир-гунгир», дедим. У кишига маъқул бўлди. Шу. Бу гапни кейин сизга бир оғиз айтиб қўярман, дедим, буни қаранг, паққос хаёлимдан кўтарилибди-кетибди.

Маллаев сийрак, сарғиш киприklarини пирпиратиб кулди. У куляпти-ю, менинг жоним бўғзимда лиқиллаб турибди. Вой, сурбет-эй! Вой, хушомадгўй-эй! Елпатаклик қилмоқчи экансан, ўзинг қилавермайсанми, мени нега қўшасан?! Ҳа, Маллаев бўлмай ҳар бало бўл!

— Ие, бу қанақаси?— дедим тишларим гижирлаб.— Бир оғиз сўрамай-нетмай, бировнинг помидан... Қанақа одамсиз ўзи?!

— Э, роса маза қилиб келамиз, ука,— деди Маллаев қувнаб, сўнг шифтга қараб олиб:— Сарносиёда бўлганмисиз? О!— деди.— «Сарносиё, Сарносиё! Осиёдан нари Осиё!»

— Мен боролмайман,— дедим қатъий,— кириб айтишингиз мумкин.

— Ия, нега?— Маллаев азбаройи хайрон қолганидан кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди.

— Нега бўларди, ўзимга яраша тирикчилигим бор

мениям, — дедим тўнгиллаб. — Машина ҳам ярамайди — тормоз чатоқ.

— Э майли, тўхтамасдан етиб оламиз! — деди Маллаев шоша-пиша.

Ё қудратингдан! Жинни-пинними бу?

— Хўв, ака, нима деяпсиз, худди умрингизда Тўйтепадан нари ўтмаганга ўхшайсиз-а! Сурхондарёдек жойга тормозсиз машинада бориб бўладими?!

— Жон Файзуллажон, бир амалланг! — Маллаев бирдан ер бўлиб ялина бошлади. — Одамни шарманда қилманг. Бир мардлик қилинг энди. Мен аҳмоқ сизнинг устингиздан ваъда берворган эканман, шарманда бўлмайлик, жон ука. Майли, қанча чиқим десангиз — ўзим балогардон.

«Идоранинг йирик намояндаси» бўлган важоҳатли, савлатманд бу одамнинг ёш боладек эланиб ўтириши бир оз шаштимни қайтарса-да, бари бир бўш келмадим:

— Баллонлар ейилиб кетган.

— Майли, ука, хўп, — деди Маллаев илтижо билан. — Дунёда ажалдан бошқа ҳамма нарсага чора топса бўлади.

Лекин Маллаевнинг ўзига чора топиб бўлмади — нақ елимқуя экан, кулди, кулдирди; ялинди, ёлворди — хуллас, тонг саҳарда йўлга отланиш мажбуриятини бўйнимга илди.

Жўнадик.

Машина хусусида Маллаевга айтганларим баҳона эмас эди: мен аниқ, бўладиган гапни ёқтираман, Жазоир жазираларида кечган уч йиллик умримнинг ёдгори — шарти кетиб қолган «Волга» жонивор билан манзилга етгунча не балоларга гирифтор бўлганимни ёлғиз ўзим ука билса, ёнимда тўнкадай бўлиб ўтирган мана шу Маллаев биледи. Йўлга тушганимизда радио тонгни концерт бераётган эди, охириги ашуланинг бир мисраси бутун сафаримизга сарлавҳа бўлганини қаёқдан билибман денг: «Тортган азобим, вой-эй, ким десин!»

Шаҳардан энди чиқишимиз билан Маллаев тўсатдан елкамга туртиб:

— Бир секунд, Файзуллажон! — деб қолди. Шошиб тормоз берган эдим, изма-из келаётган «МАЗ» ўкириб сигнал босганча орқа ойнага қарийб тақалиб тўхтади. Саватдек соч қўйган шофёр деразадан бошини чиқариб бўралаб сўкинди.

— Нима гап?! — деб қичқирдим Маллаевга ярим ўгирилиб.

— Ҳозир, ҳозир! — Маллаев бамайлихотир лапанглаб машинадан тушди. Қозондек шляпасини бошидан олиб,

ярғоқ калласини сийпаб кўйди, халпиллаган шимини юқори тортди-да, орқа ўриндиққа савлат билан ўтириб: — Ана энди хайдайверинг, — деди.

— Э, нима қилганингиз бу! — деб бақирдим фиғоним фалакка чиқиб.

— Хўп деяверинг, ука, кейин хурсанд бўласиз, — дея мамнун ишшайди Маллаев.

Оғзимни очсам, сўкиб юборишимни сездиму жон-жаҳдим билан тишимни тишимга кўйиб газни босдим.

— Энди, бу вазоҳат билан орқада ўтирсак ярашади-да, тўғрими, Файзуллажон? — деди Маллаев сал ўтириб.

Миқ этмадим. Асли, аҳмоқ бўлмасам...

— Ахир, дўст-душман ўтиб турибди. кўрган кўзга... Ким билади, хали мелиса ҳам тўхтатадимми... — Маллаев суянчиққа ястанганча ҳамон ўзича жавраб келарди.

Оҳ, қани энди, мелиса тўхтатса, гувоҳномани олиб кўйсаю мени бу бетайини сафару бетайини ҳамроҳдан бирийўла кутқарса!

— Хомтама бўлманг, одамлар кўр эмасдир, — дедим зардам қайнаб.

— Хе, майли-да, ука, буям энди қирқ йилда бир эшак ўйини дегандек гап-да. Оҳ-оҳ! — Маллаев завқ билан бармоқларини қисирлатиб кўйди.

«Йирик намоянда» башорат қилган экан: бирор километр юрмасимиздан ГАИ пости келди. Ола-була таёгини ўйнаб турган мўйловли сержант йўл четига ишора қилди:

— Хўш, хўжайини, энди нима қилдик? — дедим Маллаевга истехзо билан.

— Нима деяпти йингитча? — Маллаев кафтини пешонасига соябон қилиб милиционерга қаради.

— Хусну жамолингнизни бир кўрмоқчи эмини!

— Хо-хо-хо! Нонушта қилмаган бўлса, нон ботириб ермишми? — У шляпасини қаншарига бостириб, пихиллаб кулди, сўнг фитначимонанд кўз қисиб: — Қани, пича сабр қилинг-чи! — деди-да, чўнтагидан газета чиқариб, диққат билан ўқишга тутинди.

Хужжатларни олиб машинадан тушаётган эдим, Маллаевнинг гапидан сўнг қизиқиш ҳисси ғолиб келиб, қимирламай ўтиравардим. Сержант бир оз кутгач, хуснбузар тошган юзида таажжуб ифодаси балқиб олдимизга яқинлашди, честь бериб, дўриллаган товушда деди:

— ГАИ катта сержанти Хусниддинхўжаев!

— А?! — Маллаев газетадан бошини кўтариб, милиционерга ниҳоясиз ҳайронлик билан боқди.

— ГАН катта сержанти Хусниддинхўжаев! — деб так-
рорлади йиғит зарда аралаш.

— Ҳа-а... Нима қилай шунга? — Маллаев кўзларини
пиририлатиб милиционерга шундайин маъсум соддалик
билан қарадики, кунига минг алвон одам билан минг
алпоз муомала қиладиган сержант бечора ҳам довдираб
қолди.

— Бир ҳужжатларни кўриб қўяйлик, ака, — дея
журъатсизгина менга юзланди у.

— Ҳужжатлар жойида! — деди Маллаев мени гапир-
тиргани қўймай, сўнг газетани икки буклаб, лоқайдгина
елишаркан: — Қани, ҳайданг, — деди амирона.

Рўнарадаги кўзгучадан аста разм солдим у ҳайрон қол-
дим — орқада Маллаев йўқ, унинг ўрнида важоҳатли,
қовоғи солиқ бир арбоб ўтирарди! Милиционерга қараб
индамай елка қисдим.

— Кечирасизлар-да, энди, — деб жилмайди милици-
онер, — хизматчилик...

Маллаевнинг оламшумул маъно билан чимирилган
бароқ қошлари наст-баланд бўлиб кетди.

— Нима? Э, ука, қизиқ экансиз-ку! Ё бизнинг гапи-
мизга ишонмайсизми?

— Ишонамизу, лекин...

— Ия! Бу қандай гап! Ахир, бизнинг гапимизга эл
ишонади, халқ ишонади, сиз нега ишонмайсиз? Сизники
хизматчилик бўлса, биз аммамининг чорбоғига анжир
егани кетаётганимиз йўқ, бизники ҳам хизматчилик! Қани,
кетдик!

— Майли, яхши боринглар, акалар, — деди милиционер
бирдан бўшашиб.

— Шундоқ бўлсин, — дея Маллаев унга ҳомийларча
бир назар солди.

«Дам бу дамдур, ўзга дамини дам дема», дея зудлик
билан машинани ўт олдирдим. Катта сержант Хуснид-
динхўжаев честь бериб қолди.

— Балосиз-ку! — дедим анчадан кейин лабимга сигарет
қистириб.

— Э, ука, Маллаевни билмайсиз-да! — У шляпасини
бошидан олиб, негадир оғир уф тортди. — Аслида-ку... —
Шундай дея хомуш жимиб қолди-ю, қарийб бир соатча
чурқ этмади.

Чиндан ҳам, мен Маллаев ҳақида нима биламан?
Деярли ҳеч нарса. Бир марта тўйда, бир гал ошда бирга
бўлганмиз, холос. Қолгани — салом-алик, об-ҳавою нарх-
наво хусусидаги икки-уч оғиз луқма. Унинг иши ҳам

биздан бўлак — идорамиздаги янгиликларни ҳар замонда газетага ёзиб туради.

Маллаевни билмаслигимга, мутлақо билмаслигимга манзилга етиб боргач, буткул амин бўлдим.

Район марказига кун чошгоҳдан ўтганда кириб келдик.

— Ўйга буринг, ижроқўмга! — деди Маллаев улурворлик билан ва тағин лабимга сигарет қистираётганимни кўриб, пешонаси тиришди: — Э, шофёр деган ҳадеб тутатерадимми!

Маллаевнинг чиндан ҳам менга бошлиқ эмаслигига шукр қилиб, индамай кўя қолдим. Маллаевни кутиб олиш маросими кичикроқ бир тўйга айланиб кетди. Карнай-сурнай чалинмади, холос. Бирпасда бир дунё таниш-нотанишлари ёпирилиб келди. Маллаевни қучоқлаган ким, ўпган ким... Яна ҳайрон қолдим: орадан шунча йил ўтиб кетибди-ю... «Йирик намоянда» бу одамларга нима каромат кўрсатган экан?

Озода, соя-салқин чорбоққа жой қилинди. Дастурхон нақ Маллаевнинг кўнглидагидек: чуқурию чакки, анор сувю анзур пиёз... Ижроком раиснинг ўринбосари — қиррабурун, ўнг оёғи оқсоқ йигит Муртазо Маматқулов бир пайтлар область газетасида Маллаевнинг қўлида ходим бўлиб ишлаган экан, икки гапнинг бирида: «Биз ҳам Эшназар аканинг оталиқлари туфайли...» дея тилидан бол томиб турибди.

Маллаев бу иззат-икромлардан чамаси ўн ёшлар яшариб кетган, қизариб-бўртиб ўтирар эди. Бир маҳал хиёл диққат қилсам, таг-туби маргилонлик одам, соф Сурхон шевасида жағи-жағига тегмай гап сотяпти:

— ...Шуйтиб десангиз, Файзуллабойди бир ўйнатиб келайлик, деб келабердикда-е! Бу киши бизди шопир эмас, инимиз, инимиздан ҳам қадрдон бўлиб қолган.

Дод деб юбораёздим. Ҳаҳ, муттаҳам Маллаев, мана энди билдим ниятингни! Фирибгар! Канадай ёпишганидан ҳам сезувдим-а ўзи! Зўр бериб унинг шира босган сурбет кўзларини қидираман, қани, тутқич берса!

— Жуда соз бўпти-да, — дея даврадагилар менга манзират кўрсата бошладилар. — Қани, ука, пиёлангиз...

Салдан кейин Маллаевнинг гап-сўзлари ғашимга тегмай кўйди. Аксинча, бу ўйин ўзимга ҳам ёқиб қолди, беихтиёр янги қиёфага киришиб кетганимни сезмадим ҳам.

Қовурдоқ келди. Ниҳоят, Маллаев овқатга андармон бўлиб, оғзи гапдан бир зум тинганда:

— Хўжайин, боя кўчатни эсимга солгин, девдингиз, —

деб қўйдим, баллон хусусида берган ваъдаси ҳам ёдига тушар, деган умидда.

Дарвоқе! — Маллаев бошмалдогини ялаб, Маматқуловга қаради.

— Қани, олингизлар. Қандай кўчат, ака? — деди Маматқулов.

Маллаев пиёладаги чойни бир хўплаб бўшатди.

— Э, Муртазобой, ўғил-қизди савдоси — елкага тегар новдаси, деб машойихлар хўб билиб айтган, — деди тамшаниб. — Шу, тўнғич ўғилга ўтган кузакда бир ҳовли қилиб бериб эдик. Рўзгорини токи игнаю ипигача бутлаб бердик. Ҳай, ўғлим, энди раччўтдир-а, десам, илжайиб нима дейди денг, хумшар? «Мана шу хурмодан бизди ҳовлига ҳам икки тунгина ўтқазиб берасиз, кейин — раччўт», дейди.

— Ие, Эшназар ака, ўғил-қизлар шундай катта бўлиб қолганми? — деб сўради пойгакда ўтирган Самад деган молня ходими.

— Ҳе-хе! Умр кетяпти, биродар. Набиранинг ўзидан бир команда бўлди, — дея Маллаев ёлгонни ҳам ямламай ютарди. — Энди, асли келишимизга ҳам сабаб шу, Муртазобой.

— Отасига раҳмат ўглингизнинг! — Маматқулов бир им қоққан эди, хизмат қилиб юрган энчил йиғитлардан бири тақсимчаларда жизиллаб турган каبوب келтириб қўйиб кетди. — Кўп эсли йиғит экан. Агар шундай демаса, бу дийдор кўришув қаёқда эди, а, Эшназар ака? Қани, шундай ақлли йиғитларнинг соғлигига... Бўпти, ташвиш қилманг, мана, ҳозир Ҳамдамбойдан илтимос қиламиз, ҳаммасини қотиради. Ҳа, тўғри лимонарийга борасиз-да. Менга қаранг...

Кўчатга одам кетгач, пича хотиржам бўлиб, еган-ичганим ичимга туша бошлади. Энди Маллаев янги нағмалар бошламасидан — шарманда бўлмайд туриб, эс борида этакни ёпган маъқул.

Зиёфат айни қизган маҳал дарвоза олдига пачоққина «Москвич» келиб тўхтади. Машинадан тушган баланд бўйли, ёши қайтган чорнахил киши мошранг камзул-шимини бир-икки қоқиб, тўғри биз томон келаверди.

— Ким бу? Турдиёров эмасми? — деб шивирлади Маллаев Маматқуловга энгашиб.

— Уша. Дарров танидингиз-а? Буям қариб адо бўлган. Менда жиндай иши бор эди, излаб келяпти шекилли.

— Пенсиядадир? — Маллаев ўтирган жойида бетоқат тўлганиб қўйди.

— Йўқ, ишлайди. Госстрахта инспектор.

— Хормангизлар!

— Э-э, келинг, Бердирахмат ака!— Маматқулов ўрнидан туриб унга пешвоз чиқди. — Қани, бу ёққа.

— Ассалому алайкум. — Бердирахмат ҳамма билан бир-бир омонлаша бошлади. — Ў, жамоат жам-ку! Э, ўтираберишгизлар. Ҳа, Муртозбой, димоқлар чоғми?

— Раҳмат. Мана, меҳмонлар келиб қолган экан, гурунглашиб ўтирибмиз-да.

— Бинойи. Қалай, меҳмонлар, толиқмай келдиларингизми? Хуш келибсенлар.

Мундоқ қарасам, Маллаевдан садо чиқмайдиган.

— Хушвақт бўлинг, — деб кўя қолдим.

Самад Бердирахматга чой қуйиб узатди.

— Қани, ака, қовурдоққа қаранг.

— Хўш-хўш. Меҳмонларни таништирмадингиз, Муртозбой? — Бердирахмат чағир кўзларини қисиб Маматқуловга қараб кўйди.

— Танимадингизми? — Маматқулов кулимсраб, дастурхон четини ҳимарди. — Хўп, бу укамиз Файзуллабой. Бу киши... Эшназар ака, ўзимизнинг Маллаев, эсладингизми?

Бердирахмат манглайи тиришиб, бизга зеҳн билан узоқ разм солди, негадир дўпписини бошидан олиб кизагини эзиб кўрди, қоқиб қайта кияркан:

— Э! Буни қаранг! — деди. — Ҳа, ўртоқ Маллаев, қалайсиз? Ўзгармабсиз-ку, танимабман-а.

Маллаев хижолатли илжайди:

— Хўб саломат бормисиз, Бердирахмат ака? Болачақа?

— Шукр.

Орага узоқ, маъноли сукунат чўкди. Назаримда, буларнинг ўртасида мендан бошқа ҳамма биладиган аллақандай сипоат мавжуд эди-ю, шу барчанинг тил-жағига қулф солиб қўйгандек эди.

— Иш битдими, Бердирахмат ака? — деди Маматқулов анчадан сўнг.

— Битди ҳисоб. Мана шунга битта имзо боссалар — бас. — Бердирахмат камзули чўнтагидан аллақандай қоғозларни олиб Маматқуловга узатди. Маматқулов қоғозга қараб ҳам ўтирмай кўя кўйиб берди.

— Мана, ака.

— Кўп яшанг! — Бердирахмат шундай деб бемалол ўрнашиб ўтириб олди, аллақандай синиқ кулимсраб: — Энди, хўжайини, руҳсат берсангиз, ўртоқ Маллаев билан бирпас отамлашамиз-да? — деди.

— Ҳе, марҳамат! — деди Маматқулов ва зимдан Маллаев билан кўз уриштириб олди.

— Қани, сузинг эса, Самадбой! Ўртоқ Маллаевнинг пойқадамларига битта олайлик! — дея Бердирахмат катак даструмољча билан мижджаларини артиб қўйди.

Самадбой ҳам имога маҳтал турган экан, кўз очиб юмгунча қадаҳларни лиммо-лим тўлдирди.

— Хўш, бўлмаса, — дея Маматқулов мутасаддиликни қўлга олди, — даврамиз тўлаверсин. Қани, Бердирахмат ака, бир тоз айтинг энди.

— Э, бизди қўйинг-э, Муртозбой! — Бердирахмат қиққиқ кулди. — Мана, меҳмонлардан... ўртоқ Маллаевдан эшитайлик, у киши мухбир, сўзга уста. Биз бир урилган одам бўлсак, чаласавод сугуртачи... — Сўнгги жумлани кулиб айтarkan, лаблари негадир буришиб кетгани сезилди.

Маматқулов Маллаевнинг нимадир демоқчи бўлганини пайқади шекилли, усталик билан гапни бурди:

— Қани, олари! Қаторимизда хато бўлмасин!

«Қаторимизда хато бўлмади» — Бердирахмат ҳам кафтининг орқаси билан лабини артиб, устма-уст йўталди.

Суҳбат совиди.

Маллаев ўнғайсизланиб тинмай плжаяр, ҳалиги хушхандонлигидан асар ҳам қолмаган эди.

Мезбонлар дам-бадам дастурхонга манзират қилишар, гурунг мавзун ҳам, боя айтганимдек, об-ҳавою нарх-наво хусусига оққан эди.

Бердирахмат қўлидаги қалампиргулли пиёлани аста айлантириб жимгина ўтирар, аҳён-аҳён бошини кўтариб Маллаевга галати-галати тикилиб қўяр эди.

Яна қадаҳ айланди. Маллаев алёр айтди, кейин — мен. Ҳамма хийла сархуш, бироқ даврадан аллақачон файз кетган.

Ниҳоят, барча бир-бир «тоз айтиб» бўлгани учун Маматқулов ноилож, сўз навбатини Бердирахматга берди.

— Қуллуқ, оғам! — Бердирахмат кўзлари милт-милт қисилиб, ўзини ўнглаб ўтирди. — Қуллуқ... бизниям одам қаторига қўшиб...

— Э, нега ундай дейсиз! — деди Маматқулов кескин. — Ундай гапга ўрин йўқ, ака. Қани, бир яхши тилак билдиришг, олайлик бу энағарди!

— Хўш, хўп! — дея Бердирахмат гуноҳкорона жилмайди, негадир ўрнидан турди-да, камзулининг тугмасини ечиб, бирдан кўксини очди. — Мана, Самадбой иним! Мана, меҳмон! Шу еримни, — деди кўрсаткич бармоғини оқёл чап

тўшидаги аллақандай сезилар-сезилмас чандиққа нуқиб, — ўн беш йил бурун илон чақиб эди. — Бир сесканиб тушдим. — Ҳа, Муртозбой, кўзойнакли илон чаққан. Бандихоннинг даштига уполномоч бўлиб борганимда. Ҳа-а!.. Хўш, мен нима демоқчиман? Мен демоқчиманки, илон баданни чақса, битиб кетар экан. Мана, битиб кетди. Лекин юракни чақса-чи? Ҳе, йўқ! — У чан ёнбошига қийшайиб, аччиқ кулди. — Битмайди, ўртоқ Маллаев, битмайди! Қани, олайлик, шу даврада юракка захар солгичлар энди бўлмасин!

Ҳамма ўзаро кўз уриштириб, жимиб қолди. Бердирахмат чайқала-чайқала жойига ўтириб, пиёлани бир кўтаришда бўшатди.

Секин Маллаевга кўз қиримни ташладим: рангида ранг йўқ, бурун катаклари пир-пир учаяпти.

«Оббо! — дедим кафтим қочиб. — Эски адоват бор экан-да. Охири «қонтўкди» бўлмаса гўрга эди...»

Бундай пайтларда қийин-қийин — мезбонга қийин: Маматқулов ҳам сир бермай, «икки кўчқорнинг бошнини бир қозонда қайнатишга» уринарди.

— Энди, ҳаёт мураккаб нарса, Бердирахмат ака, — дея сўз бошлади у салмоқлаб.

Бироқ, Маллаев бир юлқиниб унинг гапини бўлди:

— Хўш, Бердирахмат ака, ким илону ким чаён экан?

Бердирахмат бўйинини ичига тортиб сассиз кулди.

— Иршайманг, ҳой, нимага иршайсиз?! — деди Маллаев хансираб. — Ўн етти йил ўтиб ҳам эсингиздан чиқмабди-да?

— Чиқмайди! Нега чиқар экан?! — дея тикчайди Бердирахмат яккакифт бўлиб. — Э, ўн етти йил дейсан-а, ўн етти минг йилда сен чаённинг қилмиши эсимдан чиқармикан?!

Маллаев — хомсемиз, тўнкадай кўпол одам, кутилмаганда ажиб бир чаққонлик ила санчиб ўрнидан турди, тураётиб кафтининг қирраси билан дастурхондаги минерал сув шишасини шундай қарсиллатиб урдикки, пўкак отилиб, Самадбойнинг қаншарига тегди.

— Ўв, энангин!.. — деб шартта Бердирахматнинг ёқасидан олди Маллаев. — Ҳали мен чаён бўлдимми? Халқ кўйинида, давлат кўйинида кулча бўлиб ётган сен илони фош қилган мен илон бўлдимми?!

Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб кетдик, ҳай-ҳайлашиб орага тушдик. Бердирахмат пайт пойлаб, кўлидаги пиёлани Маллаевга отди. Маматқулов Маллаевни маҳкам қучоқлаб олди, қолганлар зўр бериб юлқинаётган Бердирахмат билан овора эди.

— Ҳаётимни барбод қилдинг, ит!— деб ҳирқирарди у шақ-шақ титраб.— Бутун ҳаётимни барбод қилдинг, илоё, косанг оқармасин!

— Қўйвор! Қўйвор мен!— Маллаев хирси безанжир эмасми, бир силтаниб Маматқуловнинг кўлидан чиқиб кетди. Бало-қазодай Бердирахматнинг устига ёпирилганда араиғ тутиб қолдим.— Вой, ифлос, ярамас! Ҳаётингни барбод қилдимми? Ўзинг-чи, ўзинг, қанча бечораларнинг ҳаётини барбод қилганингни биласанми?! Ҳе, ҳаётингга!...

Бирпасда давра арининг уясидай тўзғиб кетди — ярмимиз Маллаевни у ёққа, ярмимиз Бердирахматни бу ёққа тортқилай-тортқилай, хайр-маъзурни насия қилиб тарқалишдик.

Машина олдиға етганда хижолатдан ер ёрилса кириб кетгудек аҳволда эдим. Тўнкамижоз Маллаев кўзимга бениҳоя шумшук кўринарди: туз ичиб тузлуққа тупургани нимаси!.. Маматқуловнинг кўзига қарашдан қочиб, шартта машинанинг капотини очдим-да, заруратсиз куймалана бошладим.

Маллаев ҳамон ўзига келмаган, гўё юз чақирим югуриб келгандек, ўпкаси тиқилиб ҳансирап эди.

— Оббо, Эшназар ака,— деди Маматқулов хижолатли илжайиб,— озиб-ёзиб бир келганингизда... фалоқатни қаранг, оёқ остидан... Асли, тўғри уйға бораверсак бўларкан.

— Э, қисмат бу, ука,— деди Маллаев тўзғиб кетган сийрак сочларини сийпаб.— Қисматдан қочиб қутулиб бўлмайди. Тавба, ҳалиям аламзада экан-а.

— Аламзада бўлмай, хурсандзада бўлсинми?— деб кулди Маматқулов.— Ахир, ўша бўйи учиб кетди-да. Ёмон яқсон қилгансиз-да ўзингиз ҳам. «Қўтондаги бўри»миди номи?

Маллаев бош ирғади, машинанинг орқа эшигини очиб, оёгини осилтириб ўтирди.

— Энди бизга рухсат, Муртозжон,— деди бир муддат жимликдан сўнг.— Кўчат келмагани чатоқ бўлди-да.

— Э, рухсатингиз нимаси!— Маматқулов аччиқланиб кўл силтади.— Бизди буидай хижолатга қўйиб кетманг-да, ака. Бир ниёла чойди ҳам мундай бегалва ичирилмадик, ахир.

Капотни ёниб, уларға яқинлашдим. Қўлимни хўл латтаға артатуриб Маллаевға саволомуз тикилдим: хўш?

— Жўнаймиз,— деди Маллаев.— Сиз, Муртозжон, кўнглингизга ҳеч қандай гап келмасин. Мен ҳеч кимдан аччиқ-араз эмасман. Бу одам ўшанда ҳам ноҳақ эди,

ҳозир ҳам юз фоиз ноҳақ, ўзингиз сезиб турибсиз. Энди, жўраларни олиб, бир ўтиб боринг биз томонларга.

— Эшназар ака, астойдилми жўнаш?— Маматқуловнинг авзойи ўзгариб, чинакамига ранжигани билиниб турарди.

Маллаев кулди.

— Бу келганимиз, майли, ҳисоб эмас. Ишлар зарурроқ, Муртозбой, қайтмасак бўлмайди. Бир ёқда машинамиз ҳам сал ҳалигидай... Хўп, иним, қани қўлди ташланг!

— Тоза қизиқ бўлди-ку, тушда кўргандек...— деди Маматқулов бошини қашиб.— Сал сабр қилинг, лоақал кўчат келсин.

— Файзуллажон, озроқ кутсак майлими?— дея яна асл товуши билан сўради Маллаев.— Мана, соат ҳам олтига қараб кетибди.

— Менга бари бир,— дедим елка учуриб. Чиндан ҳам, менга энди бари бир эди — ҳозир жўнадик нимаю ярим соат кейин нима, гўр азобини тортадиган ўзим бўлгач...

— Бундай қилсак,— деди Маллаев ўйланиб,— кўчат келиб қолса, тўғри станцияга жўнатаверасиз. Биз шундоқ буфетга кириб чиқамиз... бирров.

— Э-ҳа!— деди Маматқулов.— Шунга шошяпман, денг? Айтдим-а...

Маллаев хомуш тортди:

— Энди, ука, ўзингиздан қолар гап йўқ-ку.

— Бўпти!— дея Маматқулов бирдан тантаник билан қўл узатди.— Тушунаман, ака, бу огир савдо. Ҳай эса, яхши борингизлар. Файзуллабой, айбга буюрмайсиз-да, акамиз...— У бош чайқаб кулимсираб қўйди.

— Йў-йўқ!— дедим тавозе билан.

Маллаев Муртазони бағрига босиб хайрлашди.

— Станциянгиз қайси томонда?— дедим машинани ўт олдиргач.— Умуман, ўша ёққа боришимиз жуда зарурми? Агар, шарт бўлмаса...

— Мана шу охиригилтимосим, жон ука,— деди Маллаев аллақандай ялинчоқ оҳангда.

Индамай, рулни у кўрсатган томонга бурдим.

— Шер бўлиб кетаркансиз,— дедим радиони созлаётиб.

— А? Э, шерлигим бор бўлсин,— деди Маллаев.— Энди камида бир ой уйқудори ичишим керак. Асаблар тамом бўлган, юрак ҳам... Ишқилиб, ўзимни ҳам, ўлимни ҳам алдаб юрибман-да.

— Ким эди у?

— Турднёровми? Бу бир пайтлар шу райондаги биринчи одам эди. Хўб омилкор эди, кейинчалик ўзидан кетиб

дунёда не номаъкулчилик бўлса, жамини қилган. Область газетасида фельетон қилганман. Шунинг алами.

— Сиз фельетон ёзганмисиз? — дея ишонқирамай Маллаевга зимдан қараб қўйдим.

— Ҳе-ҳе! Ҳозирги аҳволимизга қараб тўн бичмангда, ука. Вақтида «Э. Маллаев» деса, бу юртда ҳамма зир титрарди. Э! Бари ўтди-кетди! — Маллаев ойнани очиб оғир сўлиш олди. Мийиғимда кулимсираганимни сезди шекилли: — Ишонмадингиз-а? — деди ҳафсаласи пир бўлиб.

— Албатта ишонмайман-да, — дедим. — Сизники худди кинодаги Шумболанинг гапларига ўхшайди, «иннайкейин» деб ёлғон устига ёлғон кўндиравераркансиз.

— Ие? Қачо-он? — Маллаев сохта таажжубланиб, кулги билан енгмоқчи эди, силтаб ташладим.

— Шошманг! Хурмо кўчат, деб Сафар Лшуровичнинг оғзига оҳак суртдингиз, баллон олиб бераман, деб мени лақиллатдингиз, бу бизнинг шофёр, деб манави бечораларни алдадингиз, энди бўлса... Фельетон эмиш! Ким билсин, балки у билан эчки бозорда уришиб қолгандирсиз! — дея тутаб-тутақиб захримни сочдим.

Маллаев газабим пўртанасини лом-мин демай кузатиб турди-да, бир пайт бўғиқ товуш билан:

— Ёшсиз, ука, тушунмайсиз, — деди.

— Нимага ёшман? Нимани тушунмайман? Сизга ўхшаб тушуниб доно бўлгандан...

Станция яқин экан, тузукроқ уришиб олишга ҳам улгурмадик. Икковимиз ҳам бир-биримизга қиё боқмай тумшайиб ўтирардик.

Маллаев машинадан тушаркан, шалвираган улкан қоматини, қизариб кетган кўзларини, қуйи эгилган хумдек бошини кўриб, тўсатдан юрагим эзилиб кетди. Чакки бўлди! Бечора, мени одам деб ҳозиргина соғлигидан ҳасрат қилган эди, мен эса...

— Тез чиқасизми? — деб сўрадим атай қовогимни уюб.

Кулранг плашини билагига ташлаб олган Маллаев шартта ортига ўгирилди — кўзлари миннатдор чақнади.

— Ҳозир, — деди у ютиниб ва плашини орқа ўриндиққа қўйди.

Машинадан тушиб, рўпарадаги дўкончадан бир қути «ВТ» билан ўтган ҳафтанинг спорт газетасини сотиб олдим. Эшикни очиб қўйдим-да, маза қилиб тутатганча («хўжайин» йўқлигида) газетани кўздан кечира бошладим. Бош мақоладан тортиб босмахона адресигача ўқиб бўлдим ҳамки, Маллаевдан дарак йўқ — гўё сувга чўккану гарқ

бўлган. Қарасам, ҳомуза тортавериб, оғзим йиртилиб кетадиган.

Буфетнинг ёғоч пештахтаси тушириб қўйилган, эшик ҳам берк, ичкаридан гўнғир-гўнғир товуш эшитилар эди.

— Эшназар ака! — дедим эшикни силтаб тортиб. — Хў, Эшназар ака!

Бир муддат саросима аралаш жимлик чўкди, сўнг Маллаевнинг: «Оч, очавер!» — деган овози чиқди.

— Нима бало, ухлаб қолдингизми? — дея ичкари кириб бордим. Эшик олдида — қўлида гижимланган пешбанд, баланд бўйли, қора кўз, қора қош, оқ юзли, ўрта яшар бир аёл турарди.

— Келнинг-келнинг, — деди у секингина ва шу заҳоти ерга қаради. Ҳар хил қоғоз қутилар, минерал сув шишалари, вино идишлари, банкалар қалашган, тузланган карам ҳиди анқиган захкаш хонада, пастак стол ёнида Маллаев ўн етти-ўн саккиз яшар, жингалак сочлари сарғиш бир йигитча билан ўтирар эди. Мени кўриб беўхшов илжайди:

— Узр, Файзуллажон, яна хафа қилдик-да сизни.

— Ничево. Ухлаб қолмадингизми, ишқилиб? — дея атрофга ажабланиб қарадим. Бу, Маллаев деганимиз жуда сирли шахс чиқиб қолди-ку! — Жўнамаймизми?

— Кўчат келмадимми?

— Бе! Ҳалиям ишониб ўтирибсизми? Буям бир... — «сизнинг ёлғонингиздай ган-да», демоқчи бўлдим у тилимни аранг тийдим.

Сарғиш соч ўспирин чиройли «кроссовка» си билан ер чизганча чурқ этмай ўтирарди — менга лоақал қайрилиб қарамади. Кўнглимга шубҳа оралади: Маллаев бу шўринг қургур буфетчилардан бирор нима тама қилмадимикан? Ким билади, мухбирман, деб...

— Турдикми? — дедим хўмрайиб.

— Ҳозир! Бир пиёла чой... — Маллаев гапини тугатмасидан бояги аёл бир тақсимчада қовурилган балиқ, поён, елим вазада тўрт-бешта широжний, тунука чойнакда чой билан иккита стакан келтириб қўйди. Унинг ҳам кўзлари қизарган, оқ оралаган сочлари паришон. Эшитилар-эшитилмас овозда: «Олингизлар», деди-да, шарпадай юриб парда ортига ўтиб кетди.

Чой ниҳоятда қайноқ экан, пуф-пуфлаб ичгунча терга тушиб кетдим. «Пуф-пуф» деган товушимгина хонадаги жимликни бузарди, холос. Стаканни аранг бўшатиб ўрнимдан турдим, бу ғалати сукунатдан ҳайронлигим баттар ортиб:

— Мен машинани ўнглайверамаи, — деб ташқаригэ йўналдим. Маллаев шоша-пиша бош иргади.

Ўн минутлардан сўнг у буфетдан аста судралиб чиқди, бир-бир фаромуш босганча машинага қараб келаверди. Қўлида — қаппайган қоғоз халта.

«Ана! — дедим жоним тағин бўғзимга келиб. — Худди айтганимдек! Э, нима қилиб юрибсан бу товламачи билан? Тавба! Шартта ташлаб кетсам-чи?!»

Бироқ, Маллаевнинг авзойи шу қадар абгор, шу қадар афтодаҳол эдики, ҳозир у нимадир ундирган кимсага эмас, аксинча, умр бўйи йиққан-терганини бирийўла бой берган одамга ўхшарди. У индамай, ёнимга гурсиллаб чўкди.

Район чегарасидан чиққач, чироқларни ёқдим. Йўлда машина сероб, ялт-юлт шуъла кўзни қамаштиради, бирор нарса ҳақида ўйлашга ҳам қўрқиб, рулга ёпишганча олдинга тикилиб борардим.

Маллаев эса ҳамон жим.

Қизиқ, нимани ўйлаётган экан? Наҳотки, мендан хижолат чекаётган бўлса? Йўғ-э?.. Туриб-туриб, бирданига ўзимдан аччиқланиб, ўзимга ачиниш кетдим: одамлар мендан хижолат ҳам тортмайдиган бўлиб қолган бўлса, демак, одам сонидан чиқиб қолибман ҳисоб-да! Аттанг!

— Сал тезроқ юришининг иложи йўқми? — дея бир пайт Маллаев тилга кирди. Чамаси, жим ўтиравериб юраги ёрилиш даражасига етган эди.

Истеҳзоли илжайиб, спидометрни кўрсатдим:

— Ажалга шошилиб нима қилдик?! Бизнинг баллон билан бундан ортиқ юриш мумкин эмас, — дедиму шу заҳоти: — Қўрқманг, таъна қилаётганим йўқ, — деб қўшиб қўйдим.

Маллаев бу гапни эшитмагандек, бардачокни очиб, бояги «ВТ» қутисини олди.

— Ҳа? Муборак бўлсин! — дедим бепарво. Чунки Маллаевнинг галати хатти-ҳаракатларига энди ажабланмай қўйган эдим.

— Бир чектиринг. Уҳ! — Маллаев ютоқиб устма-уст тортди. — Роса йигирма олти йил чекканман буни. Икки йил бўлувди ташлаганимга. Ҳойнаҳой, тоза ҳайрон қолаётгандирсиз, қандай тентакка дучор бўлдим, деб? — деб қолди у ногоҳ фикримни уққандек.

Индамадим. Қап-катта одамни алдаб нима қилдим!

— Доим шошдим, доим. Умр бўйи! — деди Маллаев худди ўзига ўзи гапирётгандек. — Тез юрган сари тезроқ юргим келаверди. Одам бир мартагина яшайди, тезроқ

хаммасини кўриб қолиш керак, деб ўйлардим. Йўқ, бекор, бари бекор, одам бор-йўғи бир мартагина яшар экан! Шошмаслик керак эди. Э!— У гўё: «Сен бари бир тушунмайсан», дегандек, ноумид қўл силтади.

Катта йўлга тушиб олдик. Машиналар оқими энди хийла камайган, икки томон қалин тутзор, қоронгида ваҳимали кўлагалардай қоп-қорайиб кўринади. Муздек шамол гуриллаб ура бошлади.

— Ё ойнани ёнинг, ё плашингизни кийиб олинг!— дедим жунжикиб.

Маллаев орқага қўл чўзиб плашини энди олган ҳам эдики, худди тўн отгандек нимадир пақ этиб кетди. У сесканиб менга алаанглади.

— Этиб келдик!— дедим шартта тормозни босиб.— Тамом, баллон ўлди. Нима дедим сизга, хўжайини?!

Тушиб қарасам, айтганимдек, чап томондаги орқа баллон ёрилиб кетибди. Бошимни қашиб, ичимда Маллаевни, унга кўшиб ўзимни ҳам бўралаб сўкаётган эдим, у инқиллаб-синқиллаб машинадан тушиб ёнимга келди. Плашини елвагай қилиб елкасига ташлаб олибди, нақ саркарда Суворов дейсиз! Нима дейишини билмай, бир фурсат қаққайиб турди, сўнг базўр эгилиб, дами чиқиб ётган баллонни ушлаб кўрди.

— Энди нима қиламиз?

Маллаев кўзини олиб қочди:

— Билмадим. Занас баллон йўқмиди?

Эшикни қарсиллатиб ёпарканман, энсам қотиб тўнғилладим:

— Занас баллон нечта бўлади?! Қаршида бошига етувдик-ку, эсдан чиқдимми?

Маллаев яна чурқ этмади, бўшашиб тураверди. Назаримда, чап томондаги орқа баллоннинг эмас, унинг дами чиқиб кетгандек эди.

Йўл ўртасига чиқиб, миятиллаган чироққа умидвор тикила бошладим — гўё улар менга баллон берадигандек! Яқин келган машинага илтижо билан қўл кўтараман, қани энди!.. Беш-ўнта машина бепарво гизиллаб ўтиб кетди. Албатта, аҳмоқми тўхтаб! Битта аҳмоқнинг ҳолини кўриб туришибди-ку! Бир «Жигули» билан силос ортган бир трактор тўхтаб ўтди-ю, қуруқ ҳамдардликдан бошқа нарса қўлларида келмади.

Вақт алламаҳал бўлганда, баданимдан совуқ ўтиб, ҳамон уфққа тикилганча хайкалдай қотиб турган Маллаевни чақирдим:

— Бу ёққа келинг.

— Нима дейсиз?— деди у тунд товуш билан. Бечоранинг безиллаб қолганини сездим.

— Машинани четроққа олиб қўяйлик,— дедим секин.— Шу ерда қолдик энди.

У итоаткорлик билан машинанинг орқасидан итара бошлади.

— Говга кўтариб маишатнинг ҳам белига тепдингиз,— дедим кабинага кириб ўтиргач.— Қорин пиёзнинг пўсти бўлиб кетди. Эсиз зиёфат-а!

Маллаев плашини тахлаб, орқа ойна олдига қўйди-да:

— Ҳозир, ҳозир!— дея энгашиб, оёғи остидан бояги қогоз халтани олди.— Мана бунда егулик бор эди.

— Порами?— дедим ижирганиб.

Маллаев ўриндиққа газета ёзиб, халтадаги нарсаларни олиб қўяркан, ҳорғин бош чайқади:

— Порангиз нимаси, Файзуллажон! Мадина берди, қўймасдан. Қаранг, худди билгандек.

Газета устида ҳафсала билан кесилган оқ нон, колбаса, беш-ўнта тухум, барра пиёз, икки шиша минерал сув пайдо бўлди. Елим қогоз ичидан ундек майда туз билан бир даста оппоқ салфетка ҳам чиқди:

— Ўҳ-ҳў!— дедим оғзим очилиб.— Қойил-э! Тузгача бор-а! Жуда саранжом аёл экан.

Куракдай қўллари билан тухум арчаётган Маллаевнинг тўсатдан лаблари титраб, асабий жилмайди:

— Ҳе-хе, ука! Рост айтасиз, саранжомликда тенги йўқ эди-ю... қадрига етмадик-да.

Оғзимга солган луқмам бўғзимда қолганча Маллаевга гарансиб анграйдим: яна тўқняптими? Йўқ, мени кўрмаётгандек, тухум пўчоғига тикилганча сўзланиб ўтирибди.

— Бу Мадинага кимлар хуштор эмас эди, дейсиз! Э! Қўлимга бир гавҳар тушди-ю, мен подон...

— Ие, ҳали...— дедим энтикиб ва лоп этиб, Маллаевни бир ходимимизнинг тўйига хотини билан етаклашиб келгани ёдимга тушди.— Унда, қандай...

— Жудаям арзимаган нарса,— деди Маллаев ва сигарет сўради:— Шу даражада майдаки, ҳатто ҳозир айтиб ўтиришга ҳам арзимамайди. Файзуллажон, сиз жуда зукко йигитсиз, боя топиб айтдингиз. Шу гап менга қаттиқ таъсир қилди.

— Қайси гап?— дедим анқайиб.

— Айтдингиз-ку, Шумболанинг ёлғони деб... Тўғри.— Маллаев кўм-кўк тутунга кўмилди.— Бир оғиз ёлгон ўн оғизини бошлаб келади, бундан яна ёлгон туғилади,

оқибат, кўрибсизки одам ҳам, оила ҳам, боринги, умр ҳам буткул вайрон... Мен буни ўз бошимдан ўтказиб, кўрдим-билдим, ука.— Маллаев кўзларини юмиб, суяничиққа ястанганча жим қолди.

Нима қиларимни, нима деяримни билмасдим — бу улкан гўдакка тасалли бергали сўз қаҳатдек эди.

— Мендан хафа бўлманг, Эшпазар ака, — дедим хиёдан кейин. — Ўзингиз тушунган одамсиз, мен сизни ҳурмат қиламан бир... акамдек, лекин бу лўттибозликнинг нима кераги бор эди? Ахир, у бечоралар бизга шунча иззат кўрсатди, биз эса, ёш боладек алдаб...

Маллаев бош ирғаб, уф тортди.

— Ёлгонсиз яшаш қийин, Файзуллажон. Аммо қанча қийналсангиз ҳам майли, лоақал сиз ёлгон гапирманг. Мен сизга буни бир умр алдаб-алданиб ўтган одам сифатида айтяпман. Тўғри, улар... мени шундоқ ҳам бошларига кўтаришарди, лекин... Ҳаммамиз ҳам одаммиз — сездингизми, уларга мен машина олиб юрадиган одам сифатида кўпроқ маъқул бўлдим. Ўзим ҳам бунга баъзан буткул ишониб кетаман. Урасизми-сўкасизми, шундай-да.

— Тавба! Кўрқмайсизми? — дедим тирсагимни суяничиққа тираб.

— Мен бу ерда ўн йил ишладим. Гуриллаган даврим эди, дўсту душман ҳозиргача етарли, кўрдингиз. Умидим шуки, уларнинг ҳеч бири бу ерга келиб мени изламас. Энди, мени бундай абгор — ойнага юз ўттиз оладиган ҳолда лоақал шулар кўрмасин. — Маллаевнинг бўғриқиб кетган ялпоқ юзларида, дўнг пешонасида тер томчилари йилтилларди. — Бир томчи ёшнинг қурбони бўлганман, ука. Э, майли! Жигаримнинг бир парчаси шунда, ҳар қалай...

Маллаевнинг пойиштар-сойиштар туюлган гапларидан бир нима илгамай, аста ташқари чиқдим.

Осмон тўла юлдуз, жимир-жимир жилваси кўнгилга гулув солади. Поёнсиз дала йўли ўртасида тўхтаб ётган машинам деразасидан милтиллаб хира ёғду таралади. Аллақайдан узоқлаб кетаётган поезд товуни эшитилади.

Тутзор томон оҳишта одимлаб борарканман, чигирткалар носасига қулоқ тутганча, Маллаевнинг жумбоқ тўла ҳаётини ўйлар, унинг юрагида ўзи ҳам англаб етмаган, ҳал этмоққа ўзининг ҳам қурби етмаган аллақандай мубҳам дард пинҳон эканини ғира-шира пайқагандек бўлар эдим. Хаёлимда эса бир-биридан чигал саволлар теграмни қуршаган чивиндек чарх урарди: нима учун шундай? Нега шундай уддабурро одам, ўтган умрини эслаганда

лаблари аламдан буришиб кетади? Нима учун у ўзи истагандек яшамади? Алдамай, алданмай?.. Яшай олмадим? Қим билсин!.. Айтмоққа осон. Агар бундан ўттиз йил бурун кимдир Маллаевга келажагини шундай башорат қилса, балки уриб ўлдирамиди? Мана, ҳозир Маллаевнинг устидан ҳукм юргизиб турибман, лекин ўн беш-йигирма йил кейин ўзим қай аҳволга тушар эканман?

Машинага қайтиб келганимда, Маллаев бошини кафтига қўйганча ухлаб қолган эди. Костюминини елкамга ёпиб, қийшайганча мен ҳам аста ёнбошладим. Бироқ уйқум ўчиб кетган, оқсоқ Муртазо, ниёла чангаллаган Бердирахмат, тутларнинг ваҳимали кўланкаси, ерга тикилиб турган Мадина, Сафар Ашуровичнинг катта китоби, қамишзорда кулча бўлиб ётган илон, спорт газетаси — бари-бари галати, мавҳум тафсилотлари билан миямдан кетмас эди.

Эртаси тушга қолмай шаҳарга кириб келдик. Сафарга жўнашда Маллаевнинг ўзини олиб кетган эдим, қайтишда қуруқ суратини олиб келдим.

Якшанба ўтиб, душанба кунини ишхонага бордим. Тушлик қилиб келаётсам, йўлакда кимдир билагимдан шаппа ушлади: Маллаев! Юрагим шув этиб кетди — тагини не балонини бошлади экан?

— Ҳа?— дедим ҳовлиқиб.

Маллаев сирли илжайди:

— Бу ёққа юринг.

Тирсагимдан тутганча ҳовлига бошлаб чиқди. Бурчакдаги газета дўкони олдига етгач, тантана билан:

— Қалай?— деди чиптага ўраб, деворга суяб қўйилган аллақандай кўчатларга ишора қилиб.

— Нима бу?

— Хурмо! Икки тупи сизга, ҳовлига экасиз.

— Ия! Қайёқдан тондингиз?— дедим астойдил ажабланиб.

— Ўғлим опкелди. Ўғлим!— деди Маллаев оғзи қулоғига етиб.— Ана ўзи!

Газета дўкони ортида қари теракка суянганча жингалак сочлари сарғиш бир йиғитча турар эди.

БИР ОГИЗ СЎЗ

Тушдан кейин райижроком раиси Соатовнинг ошқозони яна оғриди. Гўё ичига кирпитикан кириб олгану ошқозонини аллақачон еб битириб, энди ичак-човоқларини кемираётгандек... Соатов ихраб, ҳайҳотдек кабинетда букчайганча нари-бери юра бошлади. Кетворай деса, ярим соатдан сўнг мажлис чақириб қўйган. Шкафдан дори олиб ичди, диванга қийшайиб ёнбошлади. Беш-ўн дақиқа ўтгач, оғриқ нича пасайиб, кўз ўнги ёришгандек бўлди. Соатов бу шифобахш лаҳзаларни шу тобда ҳеч нарсага алмашмас эди, фақат, ҳозир кимдир кириб, оромидан айиришидан балодан қўрққандек қўрқарди. Котибага, инсон зотини киритма, деб тайинлаб қўймоқчи бўлди-ю, бироқ назарида, ўрнидан турса, оғриқ яна қўзғалиб кетадигандек туюлиб, ғужанак бўлиб ўтирганча мизғийверди.

Орадан қанча ўтди — беш минутми, беш соатми — билмайди, бир пайт алланарсанинг тарақлаб кетганидан сесканиб кўз очди. Олатасир шовқин қабулхонадан эшитиларди. Соатов ижирғаниб юзини буриштирди — у билан бирга жиндек мизғиган кирпитикан ҳам уйғониб, ебтўймас, ўткир тишларини тагин ишга солган эди.

Кабинетга бир-бирини сургагандек бўлиб икки киши кирди. Одамнинг қаттиқ жаҳли чиқса, афт-ангори ҳам буткул ўзгариб кетаркан, Соатов уларни арабг таниди: уккикўз, тақамўйлов дароз йигит — йўл қурилиш бўлимининг бошлиғи Манноп Абдурахимов; буниси ўзининг қўлида ишлайдиган, икки йил аввал университетни битириб келган Обид деган маҳмадона бола.

«Яна не бало бўлди экан?» — деб ўйлади Соатов қоринини чапгаллаганча жойига ўтиб ўтираркан.

— Нега мени алдадингиз?! — дея лаблари гезариб сўради Обид. У қип-қизариб кетган, мана ҳозир йиглаб юборгудек бир алпозда титраб турар эди.

Соатов уни қачон, нега алдаганини эслаёлмади. Айтмоқчи, бу ўзи бир ҳафтадан бери ишда кўринмайди-ю,

нимага бундай ўдагайлаяпти?! Асли, бошида ўздан ўтган: бутун районни зир титратган одам, шу муштдай болани букиб ололмади. Соатовга унинг ҳеч кимдан тап тортмаслиги, қандайдир галати гап-сўзлари, ҳатто, баъзан: «Мен областнинг вакилиман!» деб унча-мунча ишдан бўйин товлашлари ҳам мароқли туюлар, шу боис «сўнгги марта», деб қайта-қайта «бир қошиқ қонидан кечар» эди. Обид табиат ва тарих ёдгорликларини қўриқлаш бўйича инспектор эди, буям Соатовнинг кулгисини қистатарди: ҳа, бу ер Самарқанду Бухоромидики, ёдгорлик қўриқласанг — тўрт томон қир-адиру тоғу тош, кимга зарур!

— Сен нима дейсан? — деди у Обиднинг гапини эшитмагандек, Маннопга юзланиб.

Манноп энди оғиз жуфтлаган эди, Обид бирдан алам билан чийиллади:

— Йўқ, олдин менинг арзимни эшитинг! Э, бу қанақаси! Мени алдаб лавлагига жўнатдингиз. Тепага ҳеч ким тегмайди, деб ваъда берувдингиз. Мана бу акам бўлса, бульдозерини тираб турибди! Нега мени алдадингиз?

Соатов шундагина уни ўтган ҳафта «Ғалаба» колхозига — лавлагини юлаётган ҳашарчилар олдига вакил қилиб юборганини эслади.

— Ғирт жинни экан-ку бунингиз! — деди Манноп вишиллаб. — Бульдозерининг олдига ётиб олибди, эрталабдан бери иш тўхтаб қолган, тагин ҳам бульдозерчим инсофли бола, мен ўзим бўлганимда, тепа-мепасига қўшиб суриб ташлардим!

— Суриб бўлсан! Суриб бўлсан! Тагин ўзинг сурилиб кетмагин! — деб қичқирди Обид бўйинини чўзиб.

— Э, иргишлама! Иргишлама-е! Ҳе, сени ўша эрка қилиб қўйгандан ўргилдим! — деди Манноп ўдагайлаб.

Обид ҳам жўжаҳўроздек сапчиб турди. Соатов унинг билагидан тортиб, Маннопга хўмрайди:

— Қани, кекирдагинга зўр бермай жойингга ўтирларинг-чи!

— Кўрмайсизми... — деди Манноп бирдан паст тушиб.

— Кўраман! — деди Соатов жаҳд билан. — Шу идорадан ахир бир кун ўлигимни судраб опчиқасанлар-да. Ғавго устига ғавго, жанжал устига жанжал, билмайман, оналаринг калтаққа бошқоронғи бўлганми! Хўш, нима гап?

Негадир Манноп ҳам, Обид ҳам жим бўлиб қолди. Соатовнинг аҳвол-руҳияси бирданга уларни ўнгайсиз вазиятга солиб қўйган эди.

— Ҳа, гапирларинг энди?

— Э, кўрмайсизми, — деб такрорлади Манноп, — мен

арталаб областга кетувдим. Тушликка яқин қайтиб келсам, Бодомтепада қий-чув тўполон; иш тўхтаб қолган, бульдозерчи хуноб. Бу бўлса, тумонат одамни бошига йиғиб олиб, чуввос солянти. Ҳеч гапга кўпмайди.

Соатов унинг гапини бўлиб, Обиддан сўради:

— Сен нега лавлагини ташлаб бу ёқда юрибсан?

— Лавлагини бало ҳам ургани йўқ, турибди!— дея қўл силтади Обид чўзинчоқ юзларига қон тешиб.— Ўн беш минг йиллик тарих вайрон бўлиб кетяпти-ю, сиз лавлаги дейсиз! Нега мени алдадингиз?!

— Э, қачон алдадим? Тўтиқушга ўхшаб нукул...— Соатов қорнидаги оғриқни ҳам, жаҳлини ҳам араб босиб, мураса оҳангида гапира бошлади:— Ҳой ука, ёш бола-мисан? Биз ҳаммамиз йўлни байрамгача битирамиз, деб ўлиб-тирилиб ётсагу сен бунақа қилиб... Уят-э!

— Нега уят бўлар экан?— деди Обид пинагини бузмай.— Халқининг тарихини яқсон қилдираётган мана бунга уят, билдингизми! Агар шунинг ёнини олсангиз, сизга уят, билдингизми!

Соатов дафъатан довдираб қолди. Э, бунинг авлодида лўли йўқ эди шекилли?!

— Менга қара,— деди у оғир ҳансираб,— шу йўл лаънати битта менга керакми? А? Ё фақат мана бунга керакми?

— Ҳовлимнинг ярми йўлга тушиб бузилиб кетди, чурқ этганим йўқ-ку,— деб тўнғиллади Манноп.— Онам ҳар куни обидийда қилади. Хайрият-хайрият, уй-жойингдан бирор қарич ўтиб қолмагани! Унда, билмадим, бошимизни уриб ёрардингиз!

— Ахир, нега тушунмайсизлар!— дея бўғилиб қичқирди Обид.— Бодомтенани бузиш мумкин эмас! Галина она нима девди, эсингиздан чиқдимиз?— деди у Соатовга юзлашиб.— Бу жой ҳали районингизнинг фахри бўлиб қолади, демаганмиди! Бу жойни кўришга ҳали бутун дунёдан одамлар келади, деганини ўз қулогингиз билан эшитувдингиз-ку, Нормат ака!

— Бутун дунёдан одам келар бўлса, ўшаларга йўл керакми, ахир?— деди Соатов бўш келмай.— Ўша Галина она келганда ҳам уялиб ўлганмиз, машинаси тиқилиб...

Обид миҳ устида ўтиргандек бетоқат типирчилай бошлади.

— Нормат ака! Манноп ака, наҳот мени йўлга қарши, деб ўйласанглар? Э, йўқ! Йўл азобини мендан сўранг: институтда ўқиб юрганмизда ҳам, эгнимизда дазмолланган шим, автостанциягача эшак миниб тушардик, ахир!

Лекин йўлга Бодомтепадан бошқа жой қуриб кетганми? Нарироқдан олиб ўтса ҳам бўлади, ер тўлиб ётибди-ку!

— Ол-а! Тўлиб ётганмиш! — деди Манноп кўзлари олакула бўлиб. — Смета-чи? Пул-чи? Ортиқча харажатни катта холамдан оламанми?

— Лойиҳа шундай, — деди Соатов календарга тикилиб. — У пайтда билмаганмиз-да Бодомтепангнинг бунақа кароматини. Энди, сал четини қиялаб ўтиб кетади, бошқа иложи йўқ. Бўпти, келишдик.

— Нимани келишдик? Қанақасига келишдик? — Обид ҳуши учиб, бошини чаггаллади. — Ахир, у ёқда Галина она экспедиция тайёрлаб ётибди-ку, кўкламда келади!

— Э, қизиқмисиз, Нормат ака, пачакилашиб ўтира-мизми шу билан! — деди Манноп қўлини пахса қилиб. — Улгуролмайман, деб жоним ҳалак, бу бўлса... Кеча ўртоқ Ҳамроев ҳам чақириб суриштирдилар.

— Ана, эшитдингми, ука! — деди Соатов ўрнидан туриб шкаф томон юраркан.

— Эшитдим, — деди Обид. — Майли, агар сиз ҳал қилмасангиз, ўртоқ Ҳамроевга ҳам кираман.

— Бемалол, бемалол. — Соатов шкафдан бояғи дорисини қидираркан, мийиғида кулиб қўйди.

— Нормат ака, шошманг! — деди Обид ҳам жойидан ирғиб. — Сизда ўзи гурур деган нарсаси борми?

Соатов шкаф эшигини қарсиллатиб ёнганча тутаклиб унга ўғирилди.

— Йўқ! Йўқ! — деб бақира кетди у. — Гуруриям, ақлниям, маҳмадонагарчиликниям сенга йиғиб берган! Ҳаммасини фақат сен биласан! Ҳой, бола, ёшсан, орқа-олдинни ўйлаб гапир, тилингдан тойиб кетма тагин! Индамаса жуда...

— Нега жаҳлингиз чиқади? — деди Обид тап тортмай. — Майли, мен ҳеч балони билмай кўя қолай. Лекин Галина она бир нарсани билар? Академик Пугаченкова билар? Ахир, у эрта-индин келиб қолса, нима деймиз?

— Қолганини кавласаям, ў, қанчага етади! — деб илжайди Манноп.

— Нима дердик, шундай аҳвол деймиз-да, — Соатов чойнак тагидаги чойни шиёлага сирқитиб қуйди. — У сендай подон бўлмаса керак, шароитимизни тушунар. Қолаверса, мен унинг аспиранти эдиммики, қўрқсам!

Обид, товуши товланиб, энди ялинишга тушди:

— Нормат ака, мени аспирантлигимни қўйинг. Лекин ўзингиз ўйланг: ахир, бу тежаларнинг тагида ҳали, ким билсин, не хазиналар бор экан...

— Бе, тилла нима қилади бу ерда!— деб қўл силкиди Маннон энсаси қотиб.

— Нодон одамсиз, Маннон ака!— деди Обид афсус билан бош чайқаб.

— Ким, ким нодон?!

— Бўлмаса, шундай дермидингиз?— деди Обид ачиниб.— Бўлмаса, тиллодан миңг-миллион баравар қиммат хазиналар борлигини тушунардингиз. Э, билмайман, бу бизнинг одамлар археологдан: «Тилла қидиряписизми?» деб сўрашни бас қиладиган кунлар қачон келар экан!..

Соатов унинг жимиб қолганини кўриб, гапни яқунлади:

— Бўпти, бўлмаса.

— Шошманг!— деди Обид жонсарак аланглаб.— Жон Нормат ака, сиздан шу пайтгача бирор нарса сўраган эмасман, илтимос, бир оғиз сўзингиз, йўқ деманг. Йўлни шундоқ беш юз метрча наридан ўтказса бўлади-ку!

— Мени турмага тикмоқчи бу?!— деб айюҳаннос солди Маннон.— Қамоқда чиритмоқчи! Хой, икки қулогинг билан эшитиб ол: ярим сантиметр ҳам бурмайман, тушундингми?!

Обид ҳамон Соатовга умидвор термилиб турарди:

— Бу тежаларнинг устида Муқашна йиғитлари билан гулхан ёққан, Нормат ака!..

— Ха, ёққан бўлса, ёққандир, — деди Соатов ҳоргин. — Нима қилай энди? Сен болага ҳайронман ўзи. Туппатузук одамга ўхшайсану қаёқдаги култепаларга ёпишиб олгансан. Ха, дуруст, илгари шундоқ бўлса бўлгандир, мен бир нарса деяётганим йўқ. Лекин нега бугунги қилаётган ишларимизни мундоқ бир танангга ўйлаб кўрмайсан? Ана, ўзинг айтдинг боя, студентлигимда ҳам эшак миниб лойга ботиб юрардим, дединг. Ана шундоқ хароб Бешқашқангни шаҳар қиляпмиз! Тошкентнинг нақ ўзи бўлади! Ана, ҳув Шуварда нур станция қуриямиз, битсин, кўрасан, районимиз бутун Союзда ягона бўлиб қолади!

— Тўғри-тўғри, — деди Обид шоша-пиша бош ирғаб.— Биламан, зўр ишлар бўляпти. Аммо ҳали Бодомтепа бутун жаҳонда ягона бўлиб қолиши мумкин. Тангаларни кўрдингиз-ку, ахир!

— Ха,— деди Соатов беписанд.— Ваҳиманг оламни бузади, чиққани йиғирмата мис танга бўлди, уям қалбаки экан!

— Э, ана шуниси қизиқ-да!— деди Обид ҳовлиқиб.— Биласизми, бу нимаши билдиради? Галина онанинг тахминича, ўн аср бурун бу ерда улкан бир шаҳар жойлашган. Ҳатто сохта пул ҳам ясалгандан кейин, демак, ўзига

яраша ривожланган маданияти бўлган. «Труд» даги мақолани ҳам кўрсатувдим-ку, эсингиздами? Ажабмас, манави телалардан лон этиб Далварзинтенадагидек ноёб хазиналар чиқиб қолса! Галина она билмаса, бир ишга киришмайди, ишонаверинг.

Соатов пляпасини кийди: беш минутдан сўнг мажлис бошланади.

— Хўп, ишондик, — деди у. — Майли, яна бир ўйлаб кўрармиз. Мундай ёқа бўғишишни бас қилингларида, ишларингга боринглари.

— Э-э, Нормат ака? — деди Маннон анграйиб.

— Сен бульдозерингни ҳозир Дамариққа юбор, икки соатлик иш бор — сув тошиб, мактабнинг кўмирхонасига уриб кетибди. Мен унгача бир маслаҳатлашай-чи.

Маннон билан Обид Соатовнинг ҳузуридан чала рақиб, чала дўст бўлиб чиқдилар.

Соатовнинг шу бўйи иши ҳам, мияси ҳам қайнаб кетди. Кечқурун ўн бир яримда дарвозаси олдида машинадан тушаётгандагина бирдан йўл можаросини хотирлади, бу тўғрида ҳеч бир ўйламаганини, ўйлаёлмаганини эслади, эслади-ю, энди бари бир бирор нарсани ўзгартириш мушкул эканини ҳам эътироф этди.

Кечаси аллавақтгача уйқуси келмади. Ошқозони тагин оғриди. Қоп-қоронги шифтга тикилиб ётаркан, негадир Обид ёдига тушиб, гаши келди. «Бир оғиз сўзингиз», дейди. Ҳе, нодон бола, билмайдикки, бир оғиз сўз учун минг оғиз мулоҳаза даркор!

Эрталаб ишга келиб, йўлакдан ичкари кираётганида, ҳар кунги одаги бўйича «Район янгиликлари» деган лавҳа битилган ойнабанд тахтага кўз ташлаб ўтди. Тахтанинг қоқ ўртасида қизил сиёҳ билан ёзилган қандайдир эълон пайдо бўлибди:

«НОЁБ ТОПИЛМА

Районимиздаги Бодомтепа телалигидан яқинда археологик қазувлар вақтида бир қанча қимматли буюмлар топилди. Улар орасида сопол кўза ичидан чиққан мис тангалар айниқса диққатга сазовордир. Академик Пугаченкованинг аниқлашича, бу тангалар сомонийлар сулоласига мансуб бўлиб, X асрда зарб этилган. Қизиғи шундаки, текширишлар уларнинг қалбаки эканини кўрсатди. Тангаларда уларнинг Кавардак деган жойда зарб қилингани ҳақида белги бор. Кавардак эса районимиз территориясидаги Кавардон қишлоғининг қадимги номидир. Бу

тонилма хусусида «Труд» газетаси ҳам мақола босиб чиқарди».

Сўнг пастроққа газетадан қирқиб олинган «Фальшиво-монетчик из X века» деган шاپалоқдек мақола ёпиштирилган эди. Унг томонда эса, қоп-қорайиб кетган кўҳна бир тапга оқ сурпга қадалиб, тахтага илиб қўйилган. Унинг тагидаги изох ҳаммасидан ҳам ўтиб тушган эди: «Мана, ўша тапгалардан бири. Бодомтепада ўн аср бурун яшаган қаллоб кимсалар тақдири не кечгани бизга қоронги. Аммо уларнинг қалбаки иши, мана минг йилдан кейин ҳам очилиб турибди. Демак, қинғир ишнинг қийиғи қирқ йил эмас, минг йилдан кейин ҳам билинаркан. Ҳа, сохта сўз, ёлғон иш бари бир қачондир фош бўлмай иложи йўқ!»

Бу «номаи аъмоллар» тагида эса кўк сиёҳ билан ингичка қилиб «О. Жумаев» деб имзо қўйилган эди.

Соатов, Обиднинг ўзидек қилтириқ ҳарфларга андак тикилиб турди, аввал кулгиси қистади, сўнг гўё кимдир писанда қилаётгандек туюлиб, аччиғи чиқди.

«Зумраша-ей! Индамасанг, бошга чиқиб олади! Ҳозироқ олдиртириб ташлаш керак!» дея кўнглига тукканча, шитоб юриб ичкарига кирди. Қабулхонада уни ўн беш чоғли одам кутиб турарди — бари арзғўй! Соатовнинг ҳуши учди, бироқ энди жойига ўтириши билан телефон жириглади: обкомнинг янги секретари ўртоқ Валиев бир гуруҳ олимлар билан бирга нур станциясини кўргани келмоқда эди!..

Соатов арзғўйларни муовинига рўпара қилди-да, апил-тапил шляпасини кийиб чиқиб кетди.

Нур станциясидан тушдан кейин қайтиб келишди. Валиев хурсанд, шу боис бошқа раҳбарларнинг ҳам кайфияти чоғ эди: станциядаги ишлар кўнгилдагидек бормоқда. Райнжроком олдида машиналардан тушилгач, Соатов уларни ичкари бошлади. Валиев Москвадан келган оқ соч, қорақош кекса академикни қўлтиқлаб олган, ниманидир аста гапириб келар эди.

— Қани, марҳамат! — деди Соатов зинапоёга етгач, ортига қайрилиб ва ранги қув ўчиб кетди: Валиев «Район янгиликлари» тахтасига тикилиб турарди.

«Ў, ярамас Обид! — деди Соатов хаёлан чапагини чалиб. — Шарманда қилдинг-ку, хумгазак!»

Валиев кўзойнагини тақиб, тахтадаги ёзувларга бир сидра кўз югуртиргач, Обиднинг «ижоди»ни ўқий бошлади, қошлари чимирилди.

Соатов энди Обидни эмас, паришонлиғи учун ўзини лаънатларди.

Валиев тахтадан нигоҳини узиб, бирдан жилмайди.
— Бунн қараиғ, Ян Борисович...— дея ҳамроҳининг тирсағидан тутди-да, ўқиганларини унга таржима қилиб берди.

Ян Борисович кулиб-кулиб, бош иргаб эшитди, газета мақоласини ўқиб чиққач:

— Антиқа агитка бўпти!— деди.

Соатовнинг юзига қон югурди.

Меҳмонлар ўн беш минутча тўхтаб, нафас ростлагач, ҳамма кўшни районга жўнади: область қишлоқ хўжалик ходимларининг кенгашини ўша ерда ўтказиш белгиланган эди.

Соатов ҳам «Газик»да изма-из йўлга тушди.

Кенгаш улар етиб келиши биланоқ бошланди. Биринчи бўлиб минбарга Валиев чиқди.

— Биз ҳозиргина кўшни райондан келяпмиз,— дея сўз бошлади у шошилмай. Соатовнинг юраги негадир шув этиб кетди. Чорва масаласи ҳам, ғаллаю полиз масаласи ҳам ёмон эмас, аммо маълумки, «ёмон эмас» дегани — «яхши» дегани ҳам эмас-да!— Биз у ерда кўп маъқул ишларни кўрдик. Аммо мен ҳозир бу районда хўжалик соҳасида эришилаётган ютуқлар ҳақида эмас, бошқа нарса тўғрисида бир оғиз гапириб ўтишни истардим.— Жимжит зал баттар сукунатга чўмиб, шифтдаги паррақларнинг шитирлаб айланиши ҳам баралла эшитила бошлади.— Биласизлар, Бодомтепа деган машҳур бир жой бор. Шу ерда археологик қазувлар натижасида қадимий тангалар топилибди. Бу тангалар ўнинчи асрда зарб қилинган бўлиб... қалбаки экан. Райондаги ўртоқларнинг тарихий ёдгорликларни кўз қорачиғидай сақлашга интилишлари ибратли, албатта. Лекин улар бу фактдан жуда яхши кўргазмали қурол сифатида ҳам фойдаланибдилар. Биз «Район янгиликлари» деган тахтада шундай сўзларни ўқидик:— Валиев чўнтағидан ёндафтарчасини олиб, кўзойнагини тақди:— «Бодомтепада ўн аср бурун яшаган қаллоб кимсалар тақдирини не кечгани бизга қоронғи. Аммо уларнинг қалбаки иши, мана минг йилдан кейин ҳам очилиб турибди. Демак, қинғир ишнинг қийинги қирқ йил эмас, минг йилдан кейин ҳам билинаркан. Ҳа, сохта сўз, ёлгон иш бари бир қачондир фош бўлмай иложи йўқ!»— Валиев ёндафтарчасини ёпиб, сув қуйгандек жимжит залга нигоҳ ташлади.— Бу, менимча, жудаям топиб айтилган сўз, ўртоқлар. Қанийди, шундай сўзларни ҳар бир идорамизга осиб қўйсагу уларга ҳамиша амал қилсак!

Қарсақ янгради. Соатов ҳам қизариб-бўртиб чапакка кўшиларкан, лолу хайрон эди: қачон ёзиб олишга улгурди экан, қачон?!

Валиев бежиз бундай муқаддима қилмаган экан — жойларда юз бераётган камчиликлар, кўзбўямачилигу сохталықлар хусусида қарийб бир соат шундай куйиб-ёниб, қаҳр билан гапирдики, беихтиёр, барчанинг кўнглидан: «Ҳаммасини биларкан!» деган фикр ўтди.

Соатов энди мажлисда қандай ўтирганини билмасди. Биров устидан бир челақ сув қуйиб юборгандек музу мулзам тортиб борарди. Бетоқат типирчилаб дақиқа санаркан, Обиднинг кечаги илтижолари эсига тушар, бунга сари баттар ич-этини ер эди: «Бир огиз сўзингиз», деб шунча эланди-я!

Бир огиз сўз! Улугвор, қудратли сўз!

Нега шу ҳовлиқма Маннопнинг гапига кирди ўзи? Обид бечора шунча чирқиради-я! Смета, лойиҳа эмниш!.. Райижроком янги биносининг сметаси неча марта бузилган эди? Беш мартами?

Соатовнинг пешонасидан тер чиқиб кетди. Ҳозир зудлик билан Бодомтепага бориб Обидни топиш керак! Йўқ, аввал анави Манноп... Ишқилиб, у ўпкаси йўқ ишни расво қилган бўлмасин! Бу, Обид қаерда экан-а?

Мажлис тугади. Таниш-билишлар бир-бир келиб, Соатовни табриклай бошладилар. Аммо унинг қулоғига гап кирмас, «Раҳмат, раҳмат», деганча, атрофга олазарак аланглаб, эшикни қидирар эди.

Бир амаллаб ташқарига чиқиб олгач, шерикларини ҳам кутмасдан шофёрга:

— Ҳайда! — деди.

— Уйгами? — деб сўради шофёр мудроқ товуш билан.

— Йўқ, Бодомтепага! — деди Соатов сабрсиз оҳангда. — Тезроқ бўл, э, жопингни борича ҳайда!

— Бир огиз сўзингиз! — деди шофёр.

Соатов унга ялт этиб қаради.

«Бу, Обид қаерда экан-а?» деб ўйлади яна.

Обиднинг шу тобда укасининг самосвалида, яйдоқ адирлар аро юраги ёрилгудай бўлиб Тошкентга — Галина онанинг хузурига бетоқат елиб кетаётганини Соатов билмасди.

Машина чироқларини ёққанча гувиллаб борар, дераза ойпасидан ташқарига тикилиб ўтирган Соатовга, қоронгида гунгурдек бўлиб кўринаётган ҳар бир адир, ҳар бир тенанинг тагида бир гап бордек туюлар эди.

ДУСТИМ ЭСОНБОЙ

Сизга дўстим Эсонбой ҳақида гапириб бермоқчиману зерикиб қолармикансиз, дейман-да. Чунки Эсонбойнинг оғиз тўлдириб айтгулик жиҳати кам: эрталаб ишга боради, кечқурун келади, биров билан иши йўқ, жиндек вақт топса, рўзгорю бола-чақасига андармон. У колхозда ишлайди, Хол аканинг боғ бригадасида. Аввал табелчи эди, икки йил бўлди, ўз ихтиёри билан топширди. «Нега бундай қилдингиз, Эсонбой?» деб сўрасам, у кулимсираб: «Қийин экан. Эрталаб ҳар кимнинг эшигида, жон ака, бугун хомтоқка бориб келинг, деб саргайиш жонимга тегиб кетди», дейди.

Эсонбой кўкламда ток очади, боғ чопади, сугоради. Ёзда ўтоқ қилади, чуғурчудан кўрнийди. Кузда эса биринчилардан бўлиб, Бекободгами, Бўкагами, Оқкўрғонгами «ўн кунга» пахтага кетади, шу кетгани бўйи плавлар тўлиб, ҳосил байрами бўлаётганда уйга кириб келади.

Дўстим Эсонбой билан ўн йил бирга ўқиганмиз. Ўн беш йил бурун. Ўшандан буён саккиз улфат бир давра бўлиб, куз, қиш кунлари «ган» еймиз. Бу давра шунча вақтдан бери тарқамай келаётган экан, буни фақат Эсонбойнинг хизмати деб билмоқ керак. У зиёфатларда жимгина чой қуйиб ўтиради, гапирса ҳам, болаларнинг қилиқларини айтиб кулади: «Кеча Жалолга «Амакинг армиядан келса, шапкасини сенга беради», десам, «Амаким солдатми?» деб сўради. «Ҳа», десам, «Бизаникими, немисникими?» дейди».

Ҳар галги ўтиришимизда албатта бир нохуш воқеа юз берган бўлади: улфатлардан бирининг хотини аразлаб кетган, кимдир қўшини билан шайтон эчки устида санманга борган, биров ишхонасида бошлиғи билан айтишиб қолган... Можаролар обдан муҳокама қилинган, элчилиги вазифаси албатта Эсонбойнинг зиммасига тушади.

Дастлаб бунга жуда хайрон бўлардим. Эсонбойдек камгап, тортинчоқ одамга бундай юмушларнинг топширилиши соқовга азон айтишни буюргандек кулгили туюларди. Лекин кейинчалик, у бир неча бор ўзимнинг ҳам мушкулимни осон қилгач, бунга тап бердим.

Дўстим Эсонбой билан уйимиз яқин — иккаламиз ҳам қишлоқнинг четига янги ҳовли қилиб чиққанмиз. Уйимизнинг нарёғи шундоқ далага туташиб кетган, гирдо-гирди қирлар.. Эсонбой баъзан кечқурунлари чопонига ўраниб, ўғилчасини кўтарганча «хангомалангани» келиб қолади. Хурсанд кутиб оламан — эшигингдан дўст келса, яхши-да. Чойи устида ундан-бундан гурунглашамиз, лекин, асосан, мен жаврайман. Эсонбой бош ирғаб жим эшитиб ўтиради. Баъзан жағим чарчаб, гап тополмай қоламан. Шунда бир-биримизга қараб, индамай чой ичаверамиз. Ниҳоят, Эсонбой ўрнидан туради: «Биз борайлик энди». «Оббо, Эсонбой,— дейман кулгим қистаб,— тоза мириқиб хангомаландик-ку,а?» У индамай кулимсираб қўяди. Уни кузатиб қайтар эканман, кўнглим доим тинч, осойишта бўлади.

Агар мен министр бўлганимда энди, ҳеч иккиланмай Эсонбойни ўзимга ёрдамчи қилиб олган бўлардим — камсуқум, камтар, камгап; қудуқнинг ўзи — истаган сирини айтиши мумкин. Лоақал генерал бўлганимда ҳам, ўйлаб ўтирмай Эсонбойни ўзимга адъютант қилиб олардим — қалқондек ишончли, садоқатли, асло панд бермайди. Афсуски, шу пайтгача на министр бўлдим, на генерал, бундан кейин ҳам бўлмасам керак — олти киши ишлайдиган шу «2- алоқа бўлимнинг бошлиғи» вазифасидан нари ўтмаслигим тайин негаки, ўтган йили областдан келган комиссия мени мақтаб, шу ердан пенсияга чиқасиз, деган. Эсонбойнинг подир салоҳияти куйиб кетаётганига ачинаман, муносиб жойга тавсия қилай, десам, бахтга қарши, на бирор министр, на бирор генерал билан ошнаман.

Мана, дўстим Эсонбойни ҳозиргина кузатиб қайтдим. Бу гап у бежиз келмаган экан, мени Маъруф билан ярашнинг, деб даъват қилди. Маъруф — даврадош улфатимиз, автосервисда уста, ўтган ҳафта хоккейдан тортишиб ўтириб, иккаламиз жиндек қизаришиб қолдик. У ҳам ён беришини истамади, меннинг ҳам кейин узр сўрашга бўйним ёр бермай, тумтайиншиб тарқалишган эдик. Энди бу шанба Маъруфнинг уйига йиғилишимиз керак. Эсонбой шунга мендан хавотир олиб...

— Маъруф ўзи пушаймон. Эртага бормасангиз бўлмайди, болалар хафа бўлади,— деди у.

— Қандай қилиб бораман? — дедим қовогимни солиб. — Ҳзингиз кўрдингиз-ку, Эсонбой! Бу, Маъруф жуда шишиниб кетган экан, билмас эканмиз. «Сенга гапни ким қўйибди!» дейди! Йўқ, Эсонбой, оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин, деган замонлар ўтиб кетган. Мендан хафа бўлмаглар, шундоқ одам билан қандай улфат бўлай?

— Майли энди, кўнглингиздан чиқаринг, — деди Эсонбой гуноҳкорона ерга тикилиб. — У ўзи ховлиқмароқ, биласиз-ку. Энди, ўзимиз оз қолдик, бундай бир-биримизга терсайишиб юрсак... Ҳаммамиз бир одам бўлсак...

Эсонбой секин, аммо шундай салмоқ ва салобат билан сўзлайдики, худди кинодаги Юсуфбек ҳожки дейсиз. Отабекка ўхшаб, гапни қайтаролмай қоласиз. Хуллас, эртага «гап»га бораман, Маъруф қизариб қўл чўзади, яраш-яраш, ўйин-кулги...

Эртаси кечга яқин ишхонада йўқолган бир телеграммани тополмай, хуноб бўлиб ўтирсак, эшик аста қия очилди: Эсонбой. Ичкарига оҳиста мўралади-да, «Не», деб қайта ёпди.

— Кираверинг, кираверинг, — дедим.

Эсонбой ийманибгина кириб келди:

— Ишдан қўяман-да...

— Э! — дедим қўл силтаб. — Иш бари бир чатоқ. Ўтиринг... Бўнти, қизлар, яна бир яхшилаб қидириб кўринглар-чи.

Эсонбой стулга омонатгина чўкди. Мен унинг киртайиб кетган кўзларига, озғин, чўзинчоқ, аллақандай сирли ва гамгин чехрасига қарадим. Эсонбойнинг юзи умри муттасил азобда кечган зоҳид қиёфасини эслатарди. Дониш шунга ҳайрон бўлардим. Чунки у бадастир бир онлада ўсган, бағри бут — ота-онаси саксондан ошгани билан ҳали бардам-бақувват, ака-укалари шай, икки ўтилчаси бор, хотини — мулойим, зийрак Мастурахон касалхонада ҳамшира, эр-хотин ўртасида гап қочганини биров билмайдди. Лекин нега бу қадар гамгин кўринар экан?

— Ҳа, дўстим Эсонбой? — дедим чой узатиб. — Қани, элликтадан отайлик энди. Олинг.

Эсонбой индамай кулди.

— Иш тугаб қолгандир? Кетмаймизми? — деди девордаги соатга кўз қирини ташлаб.

— Э, бир одам ўлган экан, шунинг телеграммаси йўқолибди, тополмай гарангмиз, — дедим нолиб.

— Чатоқ бўнти, — деди Эсонбой астойдил ачиниб.

— Топилар, — дедим чой хўплаб. — Ўларга-ку ўлиб

бўпти, топилди нима, топилмади нима — бари бир, энди тирилтириб бўлмаса!..

— Қўйинг-э, — деди Эсонбой раңжиб. — Мен ҳам қидиришворай бўлмаса?

— Қизлар қидиришти. Хўш, оламда нима гаплар?

— Тинчлик. Фақат, шу бизнинг кучук йўқолиб қолди.

— Қуттнөөқми? Пя, нима бўпти?

Эсонбой елка қисди.

— Эрталаб Жалолтой, айланиб келсин, деб занжирдан бўшатиб юборган экан. Шу пайтгача йўқ, хайронман.

— Оббо! Овулига кетиб қолмадиммикан? — дедим тус-моллаб.

Хўкиздедек келадиган зотдор бу итни Эсонбойга уч йил бурун Хожикўлдаги қозоқ ошнаси Ўскан огай совға қилган эди. Очиги, менинг ҳам унга кўпдан ҳавасим келиб юарди. Бирор ёққа борар бўлсак, Эсонбойдан Қуттнөөқни сўраб олиб, ҳовлига боғлаб кетардик — на қулф, на калит керак, одам тугул чивинни ҳам йўлатмайди.

— Бориб келдим, йўқ, — деди Эсонбой бош чайқаб.

— Келиб қолар, — дедим унга далда бериб ва негадир ишонч билан такрорладим: — Келади, келмай қаёққа борарди, шундоқ ақлли ит!

Бу гапдан кейин, худди кучугини топиб, жойинга боғлаб бергандек, Эсонбойнинг кўнгли кўтарилиб кетди.

Эртаси чошгоҳда оёғимга резина этик кийиб, ҳовлидаги икки туп анжирни кўмаётган эдим, йўлдан Эсонбой ўтиб қолди. Салом-алик қилдик.

— Бош огрияштимми? — дедим ҳоргин кнёфасига қараб. — Кеча...

— Э, йўқ, — деди у снгарет тутатиб. — Қуттнөөқни тополмаяшман.

— Ҳалиям келмадимми? — дедим ажабланиб. — Ахир, мен айтувдим-ку... — Бирдан тилимни тишладим. Нима, сен авлиёмидингки, ҳадеб айтганинг бўлаверса! — Эълон берсакмикан? — дедим дабдурустан.

— Эълон? Қўйинг-э, ноқулай бўлар, — деди Эсонбой ўнгайсизланиб. — Мен-ку унча нарво қилмаяшман-а, Жалолтой йиглаб қўймапти. Ўрганиб қолувди.

— Нима қилсак экан-а? — дедим чиндан ҳам бошим қотиб.

— Мен яна товукферма томонларни бир қараб кўрайчи, — дея Эсонбой йўлга тушди.

У кетгач, кўнглимда гашликми, хижолатга ўхшаш аллақандай бир ҳис туйдим. Бордию менинг мушугим

йўқолганда ҳам, Эсонбой ҳозир ёнимга кириб, пою пиёда, лой кечиб қидиришган бўларди!..

Кечқурун чопонга ўраниб, Эсонбойдан ҳол сўрагани бордим. Дарвозахонада енг шимариб сигирга терт қораётган экан, шу заҳоти қўлини артиб, уйга қистади.

— Ишни қилаверинг, кейин, — дедим-да, сал нарида турган бўш челакини тўнкариб, ўтирдим.

Эсонбой тоғорадаги сомоннинг сувини сирқитаркан:

— Сигир жонивор ҳам қариб қолган, — деди.

— Сотворақолмайсизми бўлмаса? — дедим маслаҳат бериб.

— Мастураҳон унамаяпти-да, — деди Эсонбой хо-муш. — Кейин, ўзимнинг ҳам кўзим қиймаяпти — қассоб сўяди-да.

— Э, қизиқмисиз, Эсонбой, мол бўлгандан кейин сўйилади-да, ахир! — дедим кулимсираб. — Ҳамма нарса инсон учун, деган гапни эшитганмисиз?

Эсонбой бу гапни эшитмагандек, сомон устига кепак сепа бошлади.

— Кучукни топдингизми? — дедим ўрнимдан туриб: дарров оёғим увишиб қолибди.

— Тополмадим-у, дараги чиқди, — деди Эсонбой, сўнг тоғорани оғилга олиб кириб қўйди-да, қўлини юйиб, тағин қистади: — Қани, юринг, ўтирамиз гаплашиб.

— Раҳмат, — дедим. — Эртага идорада мажлис, ҳозир сизга қақшаб, чакагимни қаритсам, кейин ўзимга жавр бўлади. Ҳали соқол олиш ҳам керак. Хўш, қаерда экан?

— Қуттиоёқни айтяпсизми? Ҳа, боя Тиркаш сарта-рошни кўрувдим, шу айтди, кучугнинг «генерал»нинг ҳовлисида, деб.

— «Генерал»нинг ҳовлисида нима қилади? — дедим анграйиб.

— Ким билади дейсиз, — деди Эсонбой энсасини қашиб, — боши оғиб бориб қолгандир-да.

— Бари бир итингиз зўр! — дедим қойил қолиб. — Қалласи ишлайди-да, адашган жойини қаранг — «генерал»нинг уйида!

Эсонбой жилмайиб қўйди.

«Генерал» деганимиз — Исқандар ака, ўша машҳур Исқандар Самадов. У илгари қўшни колхозда раис эди, беш-олти йил аввал уч-тўртта колхоз совхозга айлан-тирилиб, агросаноат бирлашмаси тузилдию Исқандар Самадов унга бош директор этиб тайинланди. Шунда мажлисда қатнашган Назар гаранг чойхонага чиқиб: «Исқандар раис генерал бўпти», деган, шу-шу, унинг

номи «генерал» бўлиб кетган. Биз этагимизни тугиб юрган кезларда Искандар ранс гижинглаган аргумоқ миниб юрарди, ўша пайтдаёқ мункиллаган чолга ўхшарди, ундан буён, ўх-хў, озмунча замон ўтмади, лекин у ҳамон от устида!

— Бордингизми? — дедим Эсонбойга.

— Бормоқчи эдим, — деди Эсонбой, — боя Халима хола чиқибди, деразамнинг иккита кўзига ойна солиб бер, дейди.

— Ха, борасиз-да, — дедим хотиржам бўлиб ва Эсонбой билан хайрлашдим.

Эртасига эрталаб тўғри район марказига — мажлисга кетдим, тушдан кейин қайтиб келсам, қизлар: «Эсонбой ака сизни икки марта сўради», дейишди. Хайрон бўлиб ўтирган эдим, бир оздан сўнг ўзи кириб келди.

— Ха, тинчликми? — дедим уни кўрган заҳоти.

— Тинчлик, — деди Эсонбой. — Телеграммангиз топиладими?

— Э, шунга икки марта келдингизми? — дедим тааж-жубланиб. — Қуттиоеқдан гапиринг. Опкелдингизми?

Эсонбой деразага тикилганча бирпас жимиб қолди.

— Опкелдим, — деди ойнадан кўз узмай. — «Генерал» Бодомтенага кўчиб кетган экан-ку, янги ҳовлисига. Илҳом аканинг «Волга»сини кира қилиб бордим.

— «ТЭА»ни-я?

— Ха. Плани тўлмаётган экан.

— Хўш, бердимиз? — дедим бетоқат.

— Ўзи йўқ экан, хотинига айтувдим, сал хайрон бўлди, кабобчи Зайниддин ака опкелиб берувди, деди.

— Зайниддин ака? Нима бало, ўша ушлаб олган эканми?

Эсонбой гамгни бош чайқади.

— Унақамас шекилли. «Ўзим боққанман, қўлбола, Искандар ака тайинлаган эдилар», деганмиш.

— Ў, ярамас! — дедим кулишимни ҳам, аччиқланишимни ҳам билмай. — Майли, кучугингизни сизга тортиб, кабоб қилиб юбормабди, шунгаям шукр қилинг. Айтдингизми, ахир, Зайниддин ўғирлаб келганини?

— Йўқ, — деди Эсонбой. — Энди, ноқулай бўлди-да... Бир амаллаб олиб келувдим, кейин ишкали чиқиб қолди.

— Ха?

— Қуттиоеқни машинага ортаётганимизни уч-тўрт киши кўрган эди. Жойинга боғлаб, боққа кетдим, бугун сув тегадиган эди. Бир пайт Илҳом ака бориб қолди, хафа. «Генерал» чақиртириб роса сўкибди.

— Ия! Қизиқ-ку! Нега сўкади?

— Ўгрисан, муттаҳамсан, дебди. Итимни ўғирлаб кетибсан, дарров жойига обориб қўй, бўлмаса, нақ тиқиб қўяман, денти. Шунга мени излаб борган экан, жон ука, бир этак болам бор, шу итни берсанг берақол, дейди.

— Ол-а! Сиз нима дедингиз?— дедим хаяжонлашиб.

— Мен...— Эсонбой кўрсаткич бармоғи билан қошининг ўртасини сийнаб, бир оз тараддудланди.— Ҳайрон бўлиб турибман.

— Не, нега ҳайрон бўласиз? — дедим бирдан кўтарилиб.— Нима, ё бир тил қисқиклик жойингиз борми? Тўғри боринг-да, шундоқ-шундоқ деб айтинг. Йўқ, шошманг! Агар мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, ҳеч қаёққа бормасдим. Ҳа! Керак бўлса, ўзи олдингизга келсин. Шундай қилинг!

— Мен ҳам бормоқчи эмасман,— деди Эсонбой ўйлашиб,— Илҳом ака қўймашти. Кучукни бермасанг ҳам бориб ўзинг бир жавоб-муомала қилгин, дейди.

— Э, нега бунча қўрқади, нима, жонини оладими? — дедим баттар тутақиб.— Ҳай, борсангиз боринг, фақат, дадил-дадил гапиринг, тушундингизми?

— Майли, бўлмаса,— дея Эсонбой аста ўрнidan турди.

«Тавба! Ҳам гарлик, ҳам пешгирлик, дегани шудир-да», дедим ўзимча ғудраниб ва тағни ишга шўнгиб, бу можарони пича унутгандек бўлдим.

Кечқурун ишдан қайтаётсам, Эсонбой гузарда турибди.

— Кетдикми? — дедим.

— Ҳозир нон келар экан, оливолай,— деди у.— Шошмаянсизми? Тағни сизни йўлдан қўймай?

— Ҳе! — дедим қўл силтаб.

— Мастураҳон бугун навбатчи эди, нон опкелинг, деб тайинловди,— деди Эсонбой.

Понни олиб, бирга жўнадик. Бояғи гавго нима билан тугаганини билгим келиб ичим пишиб кетяпти, бироқ Эсонбой бамайлихотир, чурқ этмай боряпти.

— «Генерал»га учрадингизми? — дедим ниҳоят сабрим чидамай.

— Ҳа, «генерал»...— У мийингида кулимсираб қўйди, кулганида юзи янада ғамгинроқ, янада маҳзунроқ кўриниб кетди.— Бордим.

— Хўш?

— Машинасига ўтириб энди жўнаб кетаётган

экан. «Искандар ака...» деб огиз очишим билан, «Ҳа, сенми Эсон дегани? Муттаҳамлар, дарров кучукни жойинга боғлаб қўйларинг!» дедию эшикни қарсиллатиб ёпиб жўнаворди.

— Индамадингизми? — деб сўрадим таққа тўхтаб. Эсонбой ҳам гангиб тўхтади.

— Нима дейман? — деди менга хайрон боқиб.

— Э, шартта ёқасидан олмайсизми, ким муттаҳам, деб!

— Энди...— Эсонбой секин йўлга тушди.— Катта одам, ноқулай...

— Менга қаранг,— дедим унинг енгидан тортиб,— сиз ўзи газета-пазета ўқийсизми?

— Нима эди?

— Йўқ, ростини айтинг, газета оласизларми?

— Ҳа,— деди Эсонбой бош ирғаб.— «Ёш ленинчи» оламиз, иккита. Мастураҳон ҳам ишхонасида ёзилган экан.

— Ахир,— дедим бўғилиб,— газета ўқисангиз, оламда нималар бўлаётганидан хабарингиз бордир? «Катта одам», дейсиз-а! Ахир, не-не «катта одамлар» тариқдан ҳам кичкина бўлиб кетди-ю, сиз бўлса... Э, дўстим Эсонбой!

Эсонбой индамади, мен ҳам жим боравердим. Ҳийла вақт шу алпозда кетдик.

— Энди нима қилмоқчисиз? — дедим уйимга яқинлашгач.

— Нима қилардим,— деди Эсонбой қўлларини ёзиб,— майли, хафа бўлмасин, эрталаб олиб бориб бераман. Илҳом ака келадиган бўлди.

— Сираям оборманг! — дедим баттар асабим қўзиб.

— Майли энди, шу битта кучукни деб...

— Э, гап кучукдами! — дедим надомат билан.— Гап кучукда бўлганда, бундай тутақиб ўтирармидим?!

Эсонбой тўрхалтасини чап қўлига олиб, ўнг қўлини чўзди:

— Юринг уйга, ўтирамиз,— деди у хотиржам.

— Ростдан обориб берасизми? — деб норози тўнгиладим.

— Ҳа, энди... Ҳаммамиз бир одам бўлсак, арзимаган нарсага...

— Ана, ана энди ўзингизга келдингиз! — дедим аччиқ билан қувониб.— Сиз-ку шундай деясиз — отангизга раҳмат, лекин ҳаммамиз бир одам бўлсак, нега у аблаҳ шуни билмайди?

Эсонбойнинг кўзларида яна ҳорғин бир учқун чақнади.

— Бу-ку бир ит экан,— дедим ҳужумни бўшаштирмай,— аммо сизга ҳайронман, шунча жанжалу можароларни тишчитган одам, ўзингизга келганда...

— Энди, эрта тагин кўз-кўзга тушади, шуларни ўйлайсан-да,— деди у аста.

— Тўхтаг! — дедим миямга келган фикрдан жонланиб.— Бундай қиласиз: эрталаб тўғри уйига борасиз. Бўнти, Искандар ака, ит — меники, деяписиз, мен ҳам даъвогар, келинг, иккаламиз икки ёққа ўтиб турамыз, галма-гал чақирамыз, кимга келса, шуники бўлади, дейсиз. Уриш-жанжалсиз, энг ҳалол йўли шу, денг. Улсаям рози бўлмайди! Қалай?

— Қайдам,— деди Эсонбой чайналиб.

— Лавж бўлманг-да, Эсонбой! — дедим тумшайиб.

— Йўқ, бошқа нарса... — деди Эсонбой.— Кеча хотини айтди, шу, бултур бир ўғли ўлган экан, шундан кейин жуда одамови бўлиб қолган, дейди. Қуттиоёқ боргандан бери кечқурун, эрталаб бирпас-бирпас ўйнатаётган экан. Шундан сал кайфи очилади, дейди.

— Кайфини очса, бошқа ит қуриб кетибдими? Ана, Зайниддин яна топиб беради-да! — дедим.— Менга бари бир, лекин ўглингизга нима дейсиз?

Эсонбой бу гапдан сўнг бирдан хомуш тортиб қолди.

— Ҳалолтой йиғлайди,— деди анчадан кейин.— Майли, яна бир бориб кўрай-чи...

Кечаси алламаҳалгача баданим қизиб, уйқум келмади. «Генерал»нинг сурбетлигию Эсонбойнинг бўшаглиги бирдек аччиғимни чиқарар эди.

Эртаси кун бўйи Эсонбойни хавотир аралаш кутдим. Дараги бўлмади. Ишдан келгач, нари-бери тамадди қилиб, уйига ўтиб бордим. Йўлакда остонага хумдек бошини қўйиб ётган Қуттиоёқ шарнамни сезиб кўзини очди, мени таниб, эркаланиб думини силкиб қўйди. Эсонбой ошхонасининг томидаги қийшайиб қолган мўрнини тузатаётган экан, илдам тушиб келди.

— Э, Қуттиоёқ, эганга ишонма! — дедим ҳазиллашиб.— «Генерал» га ўз қўли билан элтиб беришига бир баҳя қолди-я! Юр, яхшиси, ўзим опкета қолай сени.

Эсонбой қўлини сочиққа артаркан, кулимсиради.

«Генерал»дан қутулиб, «полковник»ка туттала-

манми, десанг-чи, хумпар! — дея Қуттнөөқни секин туртди у.

Ховлидаги тахтаси йиғиштириб қўйилган сўрига суянганча сигарет тутатдик.

— Қалай бўлди? — дедим Эсонбойга тикилиб.

— Яхши, — деди у осойишта. — Эрталаб борувдим, йўқ экан, ишга чиқиб кетибди. Хотини ачиниб қолди, ҳафтасига икки кило гўшт еса керак, бизга бера қолинг, деди.

— Бекорларнинг бештасини айтибсиз, демандигизми? — дедим тутун буруқсатиб.

— Йўқ, — деди Эсонбой кулимсраб.

— Ишқилиб, энди галва қилмасмикан?

— Қилмас-ов. Боя Илҳом ака келувди, «генерал»-нинг шофёри Аброрга айтган экан, у пайтини топиб сўрабди. «Ҳа, бир шашликчи бизни чалғитган экан», дебди.

— Ана, нима дедим сизга! — дедим қувониб ва елкамдан тоғ ағдарилгандек енгил тортдим.

Дўстим Эсонбойнинг озгин, маҳзун чехраси ҳам ёришиб кетди.

Ана шундай гаплар. Зеркиб қолмадингизми? Қани, юринг энди, бугун оқшом Эсонбойнинг уйида «гап» имиз бор. Э, тортинманг, азбаройи хурсанд бўлганидан, ўтқазгани жой тополмай қолади. Юринг, юравернинг, ахир, дўстим Эсонбой айтмоқчи, ҳаммамиз бир одам-ку!

ОНАМНИНГ ЮРТИ

Ниҳоят, онамнинг юртига жўнар бўлдик.

Онамнинг юрти!

Эсимни танибманки, бу сўз хотирамга олис эртак бўлиб, маънос алла бўлиб ўрнашган. То ҳануз қулоқларим остида сўнмас бир қўшиқ янглиғ жаранглайди у.

Шу пайтгача онам тилидан унинг таърифинигина эшитардик. Шу пайтгача унинг қайдалигини, қандай жой эканини билмасдик; онамнинг юрти — онамнинг ўтли армони эканини сезардик, холос.

Онам етти-саккиз яшар гўдак чоғида юртидан айрилган экан.

«Адоғи йўқ тупроқ йўлдан аравага тушиб келганим ёдимда, — дерди онам ва шу заҳоти кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетарди. — Отам билан онамни элас-элас эслайман. Отам соқоллари узун-узун, қизил юзли одам эди. Онам жудаям новча эди, ўрнидан турганида, бошини кунга уриб олмасайди, деб кўрқардим...»

Онамнинг юрти кунчиқардами, кунботардами, дарё ортидами, тоғлар бағридами, дашту биёбонлар қўйидами — бирортамиз билмас эдик. Фақат, унинг тенгсиз гўзал бир маскан эканини англардик. У юртда осмон — осмон эмас, мушфиқ она; тоғлар — тоғ эмас, меҳрибон падар; гуллар — гул эмас, мунис ҳамшира; у ерда одамларни хўроз қичқиргани эмас, булбул навоси уйғотади.

Орадан не бир замонлар — олтмиш олти йил ўтганига қарамай, онам ҳамон тақдирига тап бермас, ҳамон уфқдан кўзи ва кўнглини узолмас, ҳамон юртининг таърифини тилдан қўймас эди. Биз ҳам бунга ўрганиб қолган эдик. Баъзан тоғу тошлар аро кўмилиб ётган шу кичкинагина қишлоғимиз зериктирганда, баъзан нимадандир ранжиганимизда, гоҳ эса юра-

гимиз бесабаб гуссага тўлганда онамнинг олис, номаълум ва сирли юртига бош олиб кетгимиз келарди.

Мана, ниҳоят, унинг дараги топилди!.. Онамнинг қувончини сизга қандай тасвирлаб берай? Йўқ, чама-лаб кўрдим, қўлимдан келмас экан. Бунини тасаввур қилмоқчи бўлсангиз, яхшиси, онангиз қувонган кезларда, аниқроғи, уни ўзингиз бир оғиз ширин сўз биланми, бир савоб иш биланми қувонтирган дамларингизда аста кузатинг. Афеус, минг афеус, бундай онлар ҳаётимизда қанчалар кам: биз — фарзандлар, оналаримизга шодлик ўрнига аксар ранжу алам етказамиз, холос.

Хуллас, юртининг дарагини эшитди-ю, онам бир кечада яшариб кетди. Ҳар кеча сирқираб азоб берадиган оёғининг оғриғини ҳам унутгандек бўлди. Энди унинг етмиш учга кирганига ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам шшонмас эди.

«Наҳот тугилган юртимни бир кўрмай кетсам?» дерди онам мудом хўрсиниб. Мен эса, гоҳ кулиб, гоҳ жиддий тортиб, энди мусофиру муҳожир деган гаплар қолмаганини, мана шу бепоён мамлакат, шу ажиб динёр барчамизнинг ягона ватанимиз эканини ётиғи билан уқтирмоқчи бўлардим. Онам гапларимни жимгина тингларди-ю, кўз ёши тинмасди.

Билардим, унинг дарди пинҳон, кўнгли ярим, бироқ уни бутун қилмоққа ожиз эдим: урушда нобуд бўлган икки оғамни тирилтиролмасам, на юрагидаги, на оёғидаги оғриқни сугуриб ололмасам...

Онам ҳадемай чевара кўради, лекин ҳануз мени ҳимоясиз гўдак билади — худди тўрт яшар болани асраб-авайлагандек тежаб-тергайди; ҳали-ҳозир жиндек кеч қолсам, ияғини ёстиққа тираганча йўлимни пойлайди, қорамни кўриши билан беозор койиб қўяди: «Намозшом арвоҳдай шу пайтгача тентираб юрибсанми? Соат неча бўлди?» «Бир», дейман бамайлихотир уст-бошимни ечарканман. «Э, гапирмае! — дейди онам ранжиб. — Бир қолдим, аллақачон ўн бўлгандир!»

Онам соатни билмасди — юртини, наслу насабни билмагандек.

Авваллари ёш эдим, онамнинг дарди дилни англамас эканман. Фақат кўн йиллар кейин, бошимдан турли савдолар кечиб, оқ оралаган сочларим бир-бир тўкила бошлагандагина бу ҳақда бот-бот ўйлайдиган бўлиб қолдим.

Ва шундан сўнг онамнинг юртини излашга киришдим.

Онам ёшлиқ йиллари, жамалаксоч қизча пайтида эл қатори бурчоқ тергани чиққан. Бурчоқ териб юриб адашган. Адашгану қайтиб на ота-онасини, на юртини кўрган. Ёдида қолгани — баланд араваю узун тупроқ йўл.

Онамнинг юртини гоҳ интизор бўлиб, гоҳ умидсизликка тушиб, сабр-чидам билан узоқ изладим. Қўшимизнинг Раззоқ деган бир ўғли Тошкентда, радиода ишларди. Шу йигит кўп ёрдам қилди. Биргалашиб ёздик, биргалашиб кутдик. Астойдил йиғлаган эканмизми, ниҳоят, сўқир кўздан ҳам ёш чиқди — онамнинг юртидан дарак келди!

Шунда мен онам узоқ йиллар мобайнида хўрсиниб сўзлаган юртни хаёлан аниқ-таниқ кўрдим, ўзимни гўё минг йиллардан буёи ўша ерда яшагандек, яшайдигандек ҳис қилдим — шунчалар қон-қонимизга сингиб кетган эди у.

«Жой бўлмай қуриб кетсин, — дерди онам баъзан зорланиб, — лоақал юз юварга суви бўлмаса-я! Эсиз-эсиз, юртимдаги дарё-дарё сувлар...»

Унинг ранжу койишлари бежиз эмасди. Тангу тор, тоғу тош қишлоғимизда бир томчи сув гавҳарга тенг, гавҳар нима, одамнинг хуни билан баравар эди: ичкилик суви ҳам етти-саккиз чақирим олисдан ташиб келтирарди. Лекин, таажжубки, онамдан бўлак ҳеч кимсага бунинг оғирлиги билинмасди.

Билсам, онамнинг юрти чиндан ҳам улуг дарё соҳилларида экан.

«Дўзах бўлиб кетди-ку, — деб нолирди онам баъзан. — Ҳаҳ, юртимнинг шамоллари-я...»

Бу атроф-жавонибда бизнинг қишлоқдан кўра салқинроқ жойни топмоқ амримаҳол, саратон кунлари не-не шаҳарликлар шу ерда жон сақлайди, ҳар нечук, онамнинг бу гапи ношукрлик эмасмикан?

Билсам, онамнинг юрти ҳур шамоллар маскани — зумрад водий қўйнида экан...

Хушxabар келган кунни уйимизда тўй бўлиб кетди. Фақат, онамнинг кўз ёшларигина бу тантанани хиёл бузиб турарди.

Мақтуб жанубий воҳалардаги қишлоқларнинг биридан жўнатилган, уни онамнинг ота уруғи — амакиваччаси Омонқул деган киши битган эди.

«... Тоғамнинг Улбўсин отлиқ бир қизи мундан

кўп йиллар бурун йўқолиб эди. Бизнинг хешлар бари, дом-дараксиз кетган, деб юргич эди. Қай бир кун радиодан айтиб қолди. Авлодимиздаги қари-қартаглар ўй ўйлаб, ўша Улбўсин бўлса керак, деди. Агар чиндан ҳам эгачимиз Улбўсин бўлса, келинг, дийдор кўришайлик, биз бораёлик, топишайлик, қайтадан хеш бўлайлик..»

Сўнг, онамнинг қай йўсини адашганини қандай ғойиб бўлгани хусусидаги бизга ёд бўлиб кетган тафсилотлар ҳижжалаб баён этилган эди.

Онамга қолса, ҳозироқ — кўз ёши қуримасданоқ қанот боғлаб учмоққа шай. Аммо Раззоқ иккаламиз маслаҳатлашиб, гапни бир жойга қўйдик: у иш-хонасидан икки-уч кунга ижозат олиб, биз билан бирга борадиган бўлди. «Ажойиб тақдирлар» деган очерк ёзаман, зўр чиқади», деди.

Индини тонг саҳарда йўлга тушдик.

Поездда юрдик, автобусда юрдик, енгил машиналарда юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик, дашту биёбошлардан, шаҳру қишлоқлардан ўтдик, поёнсиз пахтазорлар, яшил тутзорлар, боғу богчалар, қадимий сардобалар, паст-баланд қирлар ортда қолди ва бир кунни чошгоҳ чоғи онамнинг юртига кириб келдик.

Шалоғи чиққан такси шағал карьерининг кўҳна биноси олдида тўхтади. Бирин-кетин тушдик.

— Шу ердан сўрарсизлар, — деди занжидек қоп-қора шофёр ва машинасини ортига буриб, ёв қувгандек жўнаб қолди.

Кўз ўнгимда уфқ қадар чексиз, сарғиштоб бир яланглик ястаниб ётарди. Унда-бунда настак ихота дарахтлари яккам-дуккам тиккайган.

Автобус бекати ҳам шу ерда экан. Майдонча кимсасиз. Олисларда ҳовур жимирлайди, кўз тинади. Ёғоч ўрнидиқда қалпоғини бостириб кийган бир чол қончилиғини ёнбошига қўйиб мудрайди.

Аста онамга разм солдим: тўрт томонга ҳайрон боқади, мижжалари нам, лаблари титраб-титраб қўяди.

— Келдик, она! — дедим атай бардам товушда.

Онам шошиб бош ирғади, кулимсирагандек бўлди.

Бекат майдончасида бир зум гангиб турдик. Қўлимдаги адресда бундан бошқа гап йўқ эди. Бошим қотиб Раззоққа қарадим, Раззоқ менга. Шу пайт ердан чиқдим, осмондан тушдим, билмайман, қаршимизда бир тўда одам пайдо бўлди-да, олаговур бошланиб кетди.

Дарров кўнглим сизди: онамнинг қариндошлари... қариндошларим!

Мудраб ўтирган чол чўчиб тушди, кўзларини очиб, норози хўмрайди, сўнг шартта тере ўгирилиб олди.

Шовқин қандай бошланган бўлса, бирданига шундай тинди. Ҳамма бир-бирига алаңлар, гап-гапга қовуша қолмас, ётсирати ҳукмрон эди. Онам Омонқул амаки билан кўришаётганида барча ўзини туюлмади, аёллар ошқора йиғлади, эркаклар кўз ёшини яшириб, тескари қаради.

Онам аста энгашди, қоқсуяк кафтини ерга теккизиб, юз-кўзларига суртди:

— Етказганига шукр! — деди ўнкаси тўлиб.

Онамнинг авлоди ўзига ўхшаш суяги бузуқ, далиғули одамлар экан. Омонқул амаки айниқса менга маъқул бўлди: қизилмағиз, барваста, юрт сўраган одамлиги кўришиб турибди.

Боя негадир пайқамаган эканмиз: бекатнинг шундоқ орқасида чоғроқ бир қишлоқ бор экан. Қирқ-эллик уй қатор тизилган. Ҳовлилар теграсида девор-тош йўқ, на эшик, на қулф кўринади.

Янги топишган қариндошларимиз бизни шовқин-сурон, иззат-икром билан олиб кетишди. Ҳайҳотдек бир ҳовлига кирдик. Тумонат одам, қўйлар сўйилган, дошқозонлар қайнаган... Бу — Омонқул амакимизнинг ҳовлиси экан.

Уйма-уй, хонадонма-хонадон тинмай зиёфат.

Тўртинчи кунига бориб мен чарчадим, Раззоқ зерикди. Бироқ онам...

Эрталаб чойдан кейин аста ҳовлига чиқдик. Омонқул амакимнинг ўғли — ўттиз бешлар чамасидаги малла йиғит, йўлакдаги «Белорусь»ни кавлаштираётган экан, бизни кўриб, хуш-хандон илжайди.

— Ҳа, бўла?

— Бўлар энди, Файзиқул, — дедим ҳоргин кулимсираб. — Сафаримиз ҳам қариди.

— Э, қўйинг-э, бўла! — Файзиқул қўлини мойлаттага шоша-пина артиб, югургилаб олдимга келди. — Пима бу! Ҳали мундай бир гурунг қилганимиз ҳам йўқ.

— Мана, топишиб олдик, гурунглашаверамиз-да. Бу ёқ ишга борадиган, — дедим Раззоққа имо қилиб.

— Иш бўлаверади-да, ака, — деди Файзиқул Раззоққа юзланиб. — Ҳали сизлар ухлаб ётганингизда Бобоназар ака билан Маҳкам келиб айтиб кетди. Бир шиёла чой ичиб чиқмасангизлар, уят бўлади.

Яна «бир шиёла чой!» Яна зиёфат! Э, тавбадан кетай!

Нахот дунёнинг бор гапи дастурхондан иборат бўлса?!

— Менга қарап, бўла,— дедим бари бир мулойим оҳангда,— биз энди бугун қайтамыз. Ҳа, бўлак иложи йўқ. Шошманг-да. Агар бизга жуда ҳиммат қилмоқчи бўлсангиз, бир айлантириб келмайсанми?

— Э-э, жоним билан-э, мана ҳозир! — Файзиқул ҳовли ўртасида турган сариқ «Жигули»га қараб юрди.

— Машинани қўйинг, бўла,— дедим енгидан тортиб.— Ҳа, шундай бир, пиёда... Йўқ-йўқ, шу маъқул. А, Раззоқ?

— Улбўсин холамини ҳам олайлик, бўлмаса? — деди Раззоқ ўйлашиб.

— Унда, мен машинани опчиқай,— деди Файзиқул киссасини кавлаб.

— Қани, олдин онамдан бир сўрайлик-чи,— дедим.

Онам ичкари уйда, хотин-халаж даврасида ташвишманда ўтирган экан.

— Бир юртингизни айланиб келайлик энди,— дедим.

— Собирингни туш кўриб юрибман,— деди онам.— Тинчмикан ишқилиб? Қайтақолсак ҳам бўларди. Кўзларинг киртайиб қонти, иссиғинг борми?— У қоқсуяк кафтини пешонамга қўйди.

Она, онажон!

— Бир айланиб келсак, девдим...

Онам айвон устунига суяниб ўтирди.

— Ўтган кунни Омонқул амакнинг билан атрофларни кўриб келдим.

Онамнинг қиёфаси, ранг-рафторида шу пайтгача кўринмаган хушнудлик бор эди.

— Хурсандмисан, ахир?

— Хурсанд бўлмайманми, болам? Отамнинг мазорини зиёрат қилдим, онамнинг... Ота авлод, она авлодимнинг дийдорига тўйдим. Етказганимга шукр!

Тушдан кейин жўнар бўлдик.

Файзиқул бизни айлантириб келгани бошлади.

Қишлоқ сиртдан каттагина кўринган экан, холос. Битта узун кўча, ўн беш минутда адоғига етдик. Этакдаги сўнги уйдан нарида чексиз-чегарасиз яланглик.

— Бундан нарида нима бор? — деб сўрадим Файзиқулдан.

— Дашт.

— Ундан нарида-чи?

— Мен бормаганман. Етимтоғ бор, дейишади.

— Жийдатепа қарда, Жийдатепа?

— Жийдатепа? Ҳа, у... хув темирйўлнинг нарёгида, — деди Файзикул кафтини пешонасига соябон қилиб.

— Борайлик, — дедим.

— Э, анча узоқ-да?

— Майли, майли.

Жийдатепа — дўшпидек келадиган пастак бир тепалик экан. Ёшбошида ўтинга айланган уч туп қари жийда.

«... бир жийдазор боғки, боши-адоғи йўқ. Жийда гуллаганда ичига кирсанг, адашиб қоласан. Гуллари сансарик, гуркираб ётади, бошларинг айланиб кетади...»

Онамнинг юрти!..

Наҳот онам шу яйдоқ ялангликларга, шу зебсиз масканларга умр бўйи таъриф тополмай ўтган бўлса? Шу бефайзгина овулнинг афсонамакон эканига наҳот ўзи ҳам ишонган, бизни ҳам ишонтирган бўлса?

Дарё-дарё сувлар дегани — шу бўтана ариқми?

Хур шамоллар дегани — шу қутурган гармселми?

Ойдин оқшом дегани — чивин тўла кечаларми?

Бир жийдазор боғ дегани...

Онамнинг қариндошлари... қариндошларим билан хўшлашдик.

Сарпо-суруқ, иззат-икром билан кузатиб қолдилар. Энди уларнинг борар ваъдасини олиб, жўнадик. Файзикул машинасида поезд станциясигача кузатиб қўйди.

Поезд дашту биёбонларни, шаҳру қишлоқларни, поёнсиз пахтазорлар, яшил тутзорлар, боғу боғчалар, қадимий сардобалар, паст-баланд қирларни ортда қолдириб, онамнинг юртидан она юртим сари елиб бормоқда.

Нега юрагим орзиқиб кетяпти? Во ажаб! Она юрт дегани — онанинг юртигина эмас экан-да?

Чидаёлмадим, онамга кўнглимни очдим:

— Юртингиз яхши экан, она лекин бари бир ўзимизникича келмайди, а?

Онам ярқ этиб қаради, шодумон кулиб келадиган кўзларида галати бир ҳайрат учқунланди, узоқ ўйланди:

— Юртингиз яхши-ёмони бўлмайди, болам.

Шуида мен онамнинг безовта кўзларига тикилдим ва нигоҳим қаршисинда шовиллаб ётган ҳудудсиз бугдойзорларни, ғарқ гуллаган жийдазор боғларни, зумрад адирлар узра хандон отиб кулаётган бахтиёр бир қизалоқни кўрдим!

Раззоқ дераза олдида жимгина ўтирар, таажжуб билан бизга термилиб қолган эди.

... Қишлоққа ярим кечаси етиб келдик. Ҳаммаёқ қоронғи, тоғлар, боғлар сукутда — гўё нафасини ичига ютиб, бизни хавотирланиб, интизор қутаётгандек.

ГРАЖДАН МУДОФААСИ

Тухм ерга кириб чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб инак бўлди.
Лола тухмича гаиратинг йўқму?
Шилла қуртича ҳимматинг йўқму?

Алишер Навоий

Ҳикмат деган бир йиғит гўдак йиғисига ҳеч тоқат қилолмасди: ёш болани ёмон кўрганидан эмас, азбаройи яхши кўрганидан. Гўдакнинг оддий хархашаси ҳам унга Шекспир трагедияларидан кўра кучлироқ таъсир қиларди. У сўзга чечан эмас, йўқса, Достоевскийдан ҳам ўтказиб: «Инсониятнинг энг эзгу идеаллари ҳам ноҳақ ранжитилган гўдакнинг бир томчи кўз ёшига арзимайди», дегандек бир зўр гап айтишни тайин эди.

Дунёнинг ишига тавба демай плож йўқ: ана шу Ҳикмат, феълига тортибми, уйланганидан сўнг беш-олти йил фарзанд кўрмади. Ҳеч нарса кор қилмай одамови бўлиб қолаёзган чоғида суйиб-суйиб олган ва энди куйиб-куйиб бирга яшаётган хотини бирдан юкли бўлиб қўчқордай ўғил туғиб берди.

Хотини туғруқхона деразасидан йўрғакланган бир парча қип-қизил «гўшт»ни кўрсатиб хижолатли илжайганда, Ҳикмат энди шу мурғак вужуднинг ҳаёт-мамоти учун буткул жавобгар эканини фавқулудда масъулият билан англади. Нега, ким олдида жавобгар эканини билмаса-да, ўзининг шу лаҳзадан эътиборан бошқа одамга айланиб бораётганини яққол сезиб турарди.

Ўғил кун сайин, соат сайин ўсиб, ёшига тўлди. Ҳикмат уйда ҳам, ишхонада ҳам, гап-гаштакда ҳам ўша-ўша Ҳикмат Тўлабоев эди-ю, аслида эса бошқачароқ — хийла босиқ, оққўнғил ва анча... кўрқоқ бўлиб қолган эди. Шу пайтгача биров мушугини пишт демаган одам, энди кечқурунлари шоша-пиша ишдан қайтаркан, сочи ҳурнайган ўспиринларининг «Соат неча бўлди?», «Сигарет борми?» деган ногаҳоний саволларидан бир газ санчиб тушарди — лоп этиб кўз олдига жавдираб турган ўғил-часи келар эди. Чипор қавағида — қаптар, қаптар қорнида — тухум, тухум ичида — девнинг жони, дея чўпчакларда нақл қилинганидек, у ҳам митти зурёдининг жони

жаҳони ўзининг кўксиди, кўзиди, лабларию томирларида ниҳон эканини қарийб жисмоний оғриқ билан ҳис этарди. Фарзандининг жонига жони туташ эканини англадию ўз жонини ўйлайдиган, асраб-авайлайдиган бўлиб қолди.

Бир оқшом зиёфатда ўз-ўзидан юраги гаш бўлаверди, ўғлининг ухламай кутиб ўтириши ёдига тушди, ахйири, ҳамманн хай-хайлатиб шартта туриб жўнади. Ўлкаси оғзига тикилиб келсаки...

— Қаёқларда юрибсиз? — Хотини ҳўнграб юборди.

Ҳикмат шоша-пиша ўғлининг жойига қаради: бўш.

— Дониёр қани?! — деди жонҳолатда. Дедию юрагининг босқондек гурсиллаб кетганини сизди.

— Ойим олиб ётибдилар.

— Ойим? Қачон келдилар? Нега бундай ўтирибсан? Ё тағни?.. — деди Ҳикмат энди аччиқланиб.

— Нима қилай бўлмаса, — деди хотини ва яна кўзига ёш олди. — Сал қолди-ку Дониёрингиздан ажраб қолишингизга...

Хотини пиқиллаб йнглаганча сўзларкан, Ҳикматнинг миясидан товонигача музлаб борарди... Ошхонада хамир ёяётган экан, лағмонга. Бир маҳал тўсатдан чирқираб қопти. Чопиб келиб қараса, розетканинг олдида қотиб турганмиш... Ўлгур тўғногичи тушиб қолган экан, шуни олиб тоқка тикибди, хайриятки, кириб қолгани...

— Э падарига лаънат тўғногичининги, ўласимми ивир-симай юрсанг!

— ...

— Нима қилдинг?

— Қатик ичирдим. Ойимлар...

— Дўхтир чақирмадингми?

— Йўқ.

— Ха, калланг қурсин, бефаросат! Юрагига таъсир қилган бўлса-чи? — Ҳикмат ўзининг гашидан ўзи қўрқиб, сапчиб ўридан турди, даҳлиздан ўтиб, ойнабанд эшикдан ичкари қаради: тўрда ойиси пишиллаб ухлапти, ёнида Дониёр, лаблари чўччайган, араздек. Усти очилиб қопти...

Ҳикмат уйга кириб ўғлининг боши узра тиз чўқди, кўнгли тўлиқиб юзини юзларига босди, димогида гўдак исини — таърифлаб-тасвирлаб бўлмайдиган фарзанд ҳидини «оталик ҳиссининг бебаҳо, лазиз тўлқинлари ичра гарқ бўлиб»¹ туяркан, кўзларига ёш қалқди. Орқада соядек бўлиб хотини турарди...

---

¹ Гафур Гулом сатри.

Ўрнига киргач ҳам, аллавақтгача юрагининг дукурига кулоқ тутиб ётди. Одам шунақа қилиб инфаркт бўларкан-да, деб ўйлади. Бирор фалокат бўлиб қолганида, кўтаролмасдим, деган ўй ярқ этиб онгида чақнади. У қути учиб, миясидан бу машъум фикрни ҳайдашга уринди, диққатини чалгитмоққа тиришди — қанчалик зўр бергани сайини бу совуқ ҳаёя ҳам шунчалик зўр бериб бостириб келаверди... Хўп, бўпти, ухлаш керак, эрталаб вақтли... Ё тавба, ахир, ҳозир уйқу эмас, қиёмат-қойим бўлиши ҳам мумкин эди-ку! Мумкин эмас, қарийб муқаррар эди-я! Ахир, Дониёр, Дониёр эрталаб тобутда, гулгон оломои елкасида, уни қон қақшатиб... Ҳикматнинг оёқ-қўли бўшаниб, тили тапғлайинга ёпишди.

«Ярим кечагача маст-аласт тентираб юргандан кейин касофати уради-да! Розетка деган нарса шма, бўлмаса! Шунини бехатар қилиб қўйиши эркак жошворнинг ишми, ахир?!»

Бу гапларини кимдир кулоғига аста пичирлаб, лекин шундай заҳарханда билан айтгандек бўлдию Ҳикмат ўридан туриб кетди. Ҳовлиқиб айвондан тушди, бўйрадек ҳовли этагидаги бостирмага кириб бир челақ майдачуйда — цемент, алебастр, беш-ўн кулоч электр сим, теша олиб чиқди-да, тун ярмида устачилик бошлади. Ток манбаларининг ёриқ-тешикларини, шикаст-рехтларини терга ботиб тузатаркан, уйда ҳар лаҳза гўдак ҳаётга хавф солиши мумкин бўлган бало-батталарнинг кўплигини кўриб, юраги қишидан чиқиб кетаёзди. Мана шу лаънати сервантнинг бир оёғи қийишқми, калтами, ишқилиб, тағига омонатгина пона қистириб қўйилган. Дониёр бир кунда бунинг ёнига минг марта келиб кетар... Ҳикмат ваҳми келиб, сервант тепасига уйиб ташланган баҳайбат чинни кўзаларга, ялтироқ рух самоварга қаради. «Бефаросат, бефаросат!» дея яна хотинини сўқди... Хўш, ўзингиз-чи, фаросатли одам? Нега шу пайтгача бунга лоақал разм солмаган эдингиз? Манави ойпанинг аҳволини кўр, томоша қил: қилдек ипда, қийишқ миҳда, пуф десанг қулаб тушгудек... Э, баракалла, мирзо йигит! Бу уйда эркак зоти қирилиб битганига кўп бўлган шижилли.

Ҳикмат, қўлида бир сиқим алебастр, ҳуши оғиб узоқ утирди. Не азоблар билан катта қилаётган жигарпораси тақдирини наҳот унга шунчалар бефарқ? Ахир, йиллаб зор-зор кутгани, шу ёруғ дунёда одамман, деб бош кўтариб юргани шу фарзанд туфайли, шу фарзанд учун эмасми?.. «Ўғлингиз жудаям ўзингизга ўхшайди-я»,

деган ёр-дўстларига: «Буни ўзим туққанман-да, ойининг вақти йўқ эди», дея ҳазиллашарди у. Йўқ, йўқ, тасодиф бир асрабди, асрагани рост, аммо қайта асрамайди, энди ўз зурёдини ўзи асраши керак!..

Эрталаб боши оғриб уйғонган Ҳикмат ишга кеч қолди. Энди жойига ўтириб, столи тортмасидан қоғоз-қаламларини ҳафсаласизлик билан олаётганида телефон жиннинглади — уни бошлиқ йўқламоқда эди. Кечиккани учун муқаррар дилсизликни бўйнига олиб, бошлиқ хузурига кирди ва ўн беш минутлардан сўнг чиндан ҳам асабий, тутақиб қайтди. Мана бу бедодликни кўринг: идорада одам қуригандек, келиб-келиб у граждан мудофааси машғулотига вакил бўлиб борармиш!

Ҳикмат алам билан бош чайқади: «Ёгочнинг бўшини қурт ейди доим... Йўқ, деб оёқ тираб туриб олсам, уриб ўлдирамиди? Ахир, уйда шунча иш, вайрон бўлган кетаёзган эканмиз-ку...» Аммо бўлак илож йўқ, ваъда берилган, аниқроғи, ваъда олинган, фамилияси хатга, демакким, ўтга тушган, тутаб-тутақиб, айтилган жойга боришдан ўзга чора қолмаган эди.

Шу пайтгача у «граждан мудофааси» деган нарсага, очини, хийлагина истехзо билан қарарди. Институтда ўқиган кезларида машғулот чоғи газниқоб кияркан, кулгидан ўзини тия олмас, одамзод ўзи яратган балога қарши ўйлаб топган бу ҳимоя воситаси шу қадар омонат, шу қадар ожиз туюлар эди. Тирик одам, у ҳам ҳамма қатори дунё қалқиб турганини, халқаро таҳлика тобора кучайиб бораётганини биларди, биларди-ю, лекин буни алланечук мавҳум тасаввур қиларди — бу ташвишлар унинг кундалиқ юмушлари, югур-югур ва тараддудларидан жуда узоқ эди. Ичида яна қандайдир сеҳрли кучга қаттиқ ишонарди: ўлдим, ахир жаҳонда не-не ақлли, не-не зўр одамлар бор, наҳот шулар қирғин-қиёмат содир бўлишига йўл қўйса? Хуллас, унинг бу борадаги ақидаси содда ва аниқ эди: мен ўз ишимни, бола-чақамни, тўртта дилтортар улфатимни биламан, қолганини, шунга жавобгар одамлар бор, ўшалар ўйлайверсин.

Машғулот «тупканинг тагида» — шахарнинг нарғи чеккасида ўтказиларкан: Ҳикмат трамвайда чайқала-чайқала, бир соат деганда аранг, кечикиб етиб борди. Орқа қатордаги стулга омонатгина чўкди. Чўкди-ю, зум ўтмай назарида буткул бошқа олам қаърига — даҳшатли жаҳаннам комига чўкиб кетгандек бўлди...

«Наҳот шунча ваҳимани била туриб ҳам юраги инфаркт бўлмаса бу одамнинг? — дея ўйлади бўм-бўш

трамвайда уйига қайтаётиб, тепакал инструкторнинг маърузасини хотирлар экан.— Йўқ, мен чидаёлмасдим — пақ этиб ёрилиб кетардим...»

Эртаси ҳам, индини ҳам Ҳикмат қанда қилмай машгултога борди, оммавий қирғин қуроллари тирик жон бошига солиши мумкин бўлган мудҳиш оқибатлар ҳақида шундай мудҳиш маълумотлардан воқиф бўлдики, бирдан жони кўзига кўриниб кетди, гўё ҳализамои ўлимга маҳкум этиладигандек ютақиб-энтикиб атрофга алаиладди...

«Эй, ёруғ дунё, эй, бебаҳо олам! Бунчалар гўзал, бунчалар гофилсан! Наҳот сени ҳудудсиз мазористонга айлантирмоқ шунчалар осон?! Э, париваш санамлар, э, ўктам йиғитлар, бунча гофил, бунча бегамсиз?! Ахир, ҳар бирингизнинг бошингиз узра беҳисоб ажал уруғи таҳлика солиб турибди-ку! Э, бахти қаро қушлар, инсон-ку бу балони ўзи яратибди, ўзи жабрини тортар, аммо сиз шўрликларда не гуноҳ?!»

Ҳикмат салкам файласуф бўлиб қолди. Граждан мудофааси унинг бутун борлигини банд қилиб олди — гўё туғилганидан буён шу иш билан машғул, гўё ҳаётининг мазмуни шунда мужассам. Аслида ҳам шундай эди, фақат Ҳикмат буни шу пайтгача чуқурроқ таҳлил қилиб, чуқурроқ идрок этмаган эди, холос. Граждан мудофааси — гражданнынг, демак, асли ўзинг, ўзлгинг ҳимояси учун қайғурмоқ, уни ҳар турли ногаҳоний балоқазолардан асраш учун курашмоқ дегани эмасми? Агар бу илми нухта эгаллаганида эди, шу пайтгача у, эҳ-ҳе... Бу ёнига хаёлининг чеки-чегараси йўқ, шамолдек учади, шамолдек...

Хаёли шамолдек елаверди, елаверди, кечасию кундузи, тинимсиз, бетўхтов ва инҳоят толиқди, чалғиб кетди — Ҳикмат уйқусизлик дардига йўлиқди, васвасага тушиб қолди. Кўзини юмса — бас, ўқув фильмларида кўрган даҳшатлари ўнгга айланиб кетади: тоғлар куннаякун, дарёлар, денгизлар тошиб оламни сув босади, милт этган зиё йўқ, қиёматнинг пақ ўзи... Даҳшатли қуюн гирдибоди ичра тўсатдан қўлчаларини чўзиб, жонжаҳди билан чирқираганча Дониёр, Дониёри пайдо бўлади-ю, бўзлаб-ўкраб келаверади — нажотсиз, ҳимоясиз, етимдек ўксик... Ҳикмат ўпкаси бўзгига тикилиб, совуқ терга тушади, жон ҳалида ёнида ётган ўғилчасини бағрига босади, ваҳданми, хўрликданми, негадир йиғлагиси келади.

Бир кеча яна шундай чала мудроқ ётганида ер қи-

мирлади. Сервантдаги чинни-чеват шақирлаб, деразалар зириллаб кетди. Ҳикмат апил-тапил кўзини очди-ю, танаси билан ўглини пана қилганича тош қотди. Қанча вақт шу алпозда турганини билмайди, бир пайт ўзига келиб қараса, ер титроғи аллақачон тўхтабди-ю, унинг вужудидаги титроқ...

Эртаси кун докторга бориб кўринди. Лекин борганига минг пушаймонлар қилди: врач обдан текшириб, касалхонага йўлланма ёзиб берди. Раҳмат айтиб кўчага чиқди-ю, йўллангани тўрт бўлак қилиб йиртди. Шундай пайтда касалхонага ётадимми? Қандай ётади?!

Индинига кўздек яқин бир қариндошининг тўйи эди, бораман деб турган одам, бирдан айниди. Ўглини тиззасига ўтқазиб, хардамхаёллик билан телевизор томоша қила бошлади. Футбол бўйича халқаро учрашув бўлаётган экан. Бир тўнга, йигирма икки навқирон йигитга ва юз минг томошабинга паришон тикилиб ўтирганида, онаси ичкаридан ранги ўчиб чиқди:

— Ҳой, ҳой, радиога қулоқ сол, нима деяпти?

— Нима бўпти? — деди у ярим ўгирилиб.

— Бир ваҳималар бўляпти. Регин дегани бомба ташламоқчи дейдимми-ей?..

Ҳикмат онасининг юзига қараб чиндан ҳам кўрқиб кетди, шоша-пиша ичкари кириб, стол устидаги «ВЭФ» товушини баландлатди.

«Қадрли америкалик ватандошларим! Сизларга шуни мамнуният билан маълум қиламанки, мен ҳозиргина Россияни умрбод ғайриқонуний деб эълон қилувчи қонуни актига имзо чекдим. Бомбардимон беш минутдан сўнг бошланади. Рональд Рейган»... Оқ уй соҳибининг бу навбатдаги аксилсинсий хуружи...»

Ҳикмат, қулоқлари шанғиллаб, шарҳловчининг кейинги сўзларини эшитмай қолди.

— Хуруж эмиш! Хуруж эмас, хуриш бу! — деб юборди бир пайт баралла.

— Нима гап экан? — Онаси ҳамон остонада гангиб турарди.

— Йўқ, ҳеч гап. Ҳазил эмиш, — деб кўя қолди у.

— Ху, ҳазилига ўт тушсин! Ўтакамни ёрворди-ку!

У эсанкираб, яна телевизор вағиллаб ётган хонага чиқди. Экранга тикилиб, юраги сиқилди. Наҳот шундай пайтда бир тўп тақдири бутун олам тақдиридан муҳимроқ бўлса?!

Телевизорни шартта бошқа каналга буради: халқаро аҳвол кундалиги. Шарҳловчилар экрандан вазмин, аммо

очиқ-ойдин таҳликали бир оҳангда дунё тақдирдан сўйламоқда. Ҳозир, ҳойнаҳой, буни миллионлаб одам кўриб турган бўлса керак. Аммо, наҳотки, мана шу даҳшатли сўзлар: «Инсониятнинг ҳаёт-мамоти муқаррар хавф остида қолди», деган сўзларни эшитгач ҳам, индамай креслода ястаниб ўтириш, индамай парқу тўшакларга кириб ухлаш мумкин?! Ахир, бу тенгсиз бедодлик, ахир, бу мислсиз поҳақлик эмасми! Гўё қумурсқами, калтакесакми ҳақида сўз бораётгандек, осойишта, бамайлихотир: «... муқаррар хавф остида...»

«Дунёни ҳалокатдан қутқармоқ учун жаҳон аҳли биргаликда чора кўриши, мустаҳкам тинчлик қўрғони барпо этиши керак», дея сўзини хотималади шарҳловчи... Ҳа, ҳа, тўғри айтади, чора кўриш керак! Ахир, унинг ҳали дунёдан умиди бор, Дониёри бор, Дониёр яшаши, ўсиб-униши, ҳаётнинг энг тансиқ, энг лазиз неъматларидан баҳраманд бўлиши керак!

Яна бир тонг отди. Уйқусиз кечган бу тонг Ҳикматга муҳим бир жумбоқни ечиб бергандек эди: ҳа, қўрғон, қўрғон барпо этмоқ керак, токи, лоақал гуноҳсиз гўдакларни асраб қолмоқ мумкин бўлсин!

Ҳикмат тонг қоронғисида туриб ҳовлига тушди, кафтдек саҳнда хўп синчиклаб айланди, чамалади. Кечаси олдига бир қучоқ китобни уйиб, ярим тунга қадар лойиҳа чизди, ҳисоб-китоб қилди — чора топмоқ керак!

Индани ишхонасига бориб отпускаи олди. «Отпускаи пули олган бўлсангиз, Дониёрингизга велосипед, менга плаш, ўзингизга...» — хотинининг гапига индамай қулоқ солиб, индамай нари кетди. «Велосипед, плаш, кўчалик туфли, зонтик» эмиш! Ҳе, нодон-а, жон керак эмасми, жон?

Шу тариқа велосипед, плаш, кўчалик туфли, зонтикнинг пулига уч кундан кейин дарвоза олдига цемент, гишт, шагал, ёғоч келиб тушди.

Ҳикмат бошини маҳкам боғлаб ишга киришди. Ҳовлининг ўртасидан чуқур кавлай бошлади, ер қаттиқ экан, кечаси сув тўлдириб қўядиган бўлди. Хотини хайрон: «Дам олишга Оқтошга бормоқчи эдик-ку? Бу ўрани нима қиласиз?» Унинг жавоби қисқа: сабзи-пиёз солиб қўямиз.

Отпускаи яримлаб қолди, бироқ ишнинг ҳали адоғи кўринмасди. Елғизқўллик ёмон, Ҳикмат озиб-тўзиб, занжидек қорайиб кетди, тонг бўзаргандан қош қорайгунча кавлайди, гишт теради, цемент қоради, ярим кечада тинка-мадори қуриб, таппа ўришга ташлайди. Лекин маза-маза Дониёрга маза бўлди: кун бўйи тупроққа

беланиб, тупроқ сочиб ўйнайди, елим белкуракчасини олиб отасига биргалашган бўлади, унга тикилиб тураркан, Ҳикмат ҳам бир лаҳза ташвиш-тахлиқани унутиб кўнгли яйраб кетади, сўнг яна қора терга ботиб ишга киришади — гўё шу кеча ўша машъум фалокат бошланган дигандек...

Августнинг охириги кунлари Ҳикмат иккилаб-сиккилаб ертўла тагига цемент плиталар ётқизмоқда эди, тўсатдан муқиб, қўлидаги бир тахта плита нақ ўнг оёғи устига тушди, кўзларидан учқун сачраб, вой-войлаганча тупроқ уюмига ағдарилди.

Тахлика ичра бўлса ҳам, ўз оёғи билан юргани бир давлат экан, тахтакачланиб шифтга боқиб ётганидан буён Ҳикматнинг баттар юраги сиқиладиган бўлиб қолди. Эрмаги — ўғли, газета-телевизор, аммо бу овунчоқлар ҳам муваққат: Дониёр бирпасда пилдираб кўчага чиқиб кетади, газета-телевизорга қараган сари эса ваҳимаси кучаяди: урушлар, ракетаалар, диверсиялар, агрессиялар, барбод бўлган музокаралар, мунофиқ битимлар...

Бир кунги кечроқ уйғониб қараса, уй жимжит — хотини ишга, ўғли боғчага кетиб бўлибди. Бошини кўтариб дераза олдидаги гулдонда яшнаб турган уч дона чиннигулга кўзи тушди. Ҳисоблаб кўрса, тугилган кунига ҳали узоқ. Хайрон бўлди. Ҳовлисида қашқаргул бор, райҳон бор, намозномгуллар қулф уриб ётибди, бироқ чиннигул... Мутаассир одам, бирпасда баҳри дили очилиб кетди. Бари бир, ҳаёт зўр, деб ўйлади, дунё фақат тахликадан иборат эмас — мана, қуён чиқиб турибди, гуллар очилган, ўғлим боғчада, онам бозорга кетган...

Буларнинг барчаси ҳаёт шодликлари эди, бахт эди ва айни дақиқада буни жисму жони зирқираб англаб тургани учун ҳам у чинакам бахтиёр эди.

... Телевизор янги-янги хушxabарлари билан Ҳикматни лол қолдирмоқда эди: мана, Гринэм-Каммон лагери. Минглаб инглиз аёллари темир йўл узра ётиб олган. «Ракетаалар жасадимиз устидангина ўтади», дея ҳайқирмоқда улар; мана, ленинбодлик йиғирма уч яшар тўқувчи қиз. Ишдан кейин уйма-уй юриб, ўн етти минг одамнинг тишчилик учун имзосини тўплабди. Ўн етти минг! Мана, шотландиялик машҳур шоир. Тэтчер ҳукумати уни олпий мукофот билан тақдирлабди, аммо у бош тортибди. Ўз халқига ажал тилаётган ҳукуматнинг мукофоти — мен учун иснод, дебди у.

Исмлар, фамилиялар, тақдирларнинг, инсонни, инсониятни ўйлаб курашга отланганларнинг сон -саноғи йўқ

эди. Шунча одам! Ахир, шуларнинг ҳам бола-чақаси бордир? Ахир, улар ҳам фарзандини Ҳикматдан ёмон кўрмас?

У икки кундан буён Альберт Эйнштейннинг хотиралар китобини ўқир, ич-ичидан тошиб келаётган газабинни аранг босиб, улуғ алломани сўроққа тутмоқда эди. Бироқ саҳифалар аро намози бўлаётган олимнинг некбин бир қудрати уни чексиз ҳайратга соларди.

Ва мутолаа сўнгида Ҳикмат буюк донишманднинг ҳаммадан кўра кўпроқ изтироб чекканга амин бўлди. Китобни ёпаркан, унинг номини энди кўраётгандек, айрича бир зехи солди ва шунда онги бирдан ёришиб кетди: Эйнштейн чинакам даҳога хос соддалик билан асарига «Ёруғ олам — мудҳиш олам» деб ном қўйган экан. Ёруғ оламнинг мудҳиш оламга айланиши учун инсониятнинг асрий зақосию бир лаҳзалик телбалиги кифоя экан!

Ҳикмат ўзи уққан бу маънодан таъсирланиб ҳозиргина нигоҳи тушган сатрларга қайта тикилди: «Энди бизни қурол ҳимоя қилолмайди. Бизни фан ҳам, ернинг тагига қочиш ҳам хатардан сақлай олмайди. Энди бизни фақат тартиб ва қонунга риоя қилишгина ҳалокатдан сақлаб қолиши мумкин...»

Бирдан юзига олов тепди, ўша кўринмас овоз тагин захарханда билан пичирлади: «Қаламушдай кавлаб-кавлаб етган жойинг шу бўпти-да...»

У уялиб кетди, ўздан ўзи уялди. Чиндан ҳам, темир қўрғон битди, дейлик, ичига кириб олишга улгурди ҳам дейлик, аммо атрофда на бир тирик жон, на бир гиёҳ бўлмаса, бундай ҳаёт...

Граждан мудофааси! Бу машқлар унинг мудроқ кўзини очди, бироқ шу баҳона қалбидаги ваҳиманинг ҳам кўзлари катта очилиб кетибди. Аслида, деб ўйлади у, граждан мудофааси ҳақидагина эмас, гражданлар мудофааси ҳақида бош қотирмоқ керак экан, чунки буни ҳар ким билиши ва удалаши лозим!..

Китобни ёшиб, Эйнштейннинг суратига тикилди. Олимнинг кўзларида, мардона қимтилган лабларида пурли, сирли бир шижоат кўрди.

— Аду! Аду!

Ҳикмат ўғилчасининг товушпини эшитиб, ялт этиб эшикка қаради.

— Гул! Гул бейинг! Гул, гул! — Дониёр қўлчаларини қалдирғоч қанотидай қоқиб, унга талпинарди.

Ҳикматнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

НОМУС

— Ба-а! Ба-а-а! Ум-ба-ба!..

Чўғи ўчиб қолган муздек танчада ёнбошлаган кўйи пинакка кетган чувак юз, малларанг соқол-мўйлови анчадан бери кузалмаган ушоққина чол чўчиб кўзини очди. Бирпас гангиб ўтиргач, ховучини қулोगининг орқасига қўйиб, молхона тарафга аланглади.

Молхона тўридаги ёғоч қўрада уч-тўртта ориқ кўйи оламни бузиб, бир-бирига гал бермай маърарди.

«Жониворлар оч ётибди-да, — деб хомуш тортиди чол, — бу йил шўрликлар ҳам қийналиб кетди. Қишдан ўлай-ўлай деб чиқди-ю, ҳали оғзи кўкка теккани йўғ-а...»

У ўзича норизо гудунглаб, подачи Холтой чўтирини сўқди: «Аҳмоқ, бу тилсиз жониворларнинг уволи тутмайдими? Юртнинг берганига қаноат қилиб, боқавермайсамми подангни? Ҳе, нафсингга ўт тушмай кет! Мана бир ҳафтадан буён пода чиқмайди. Аксига олиб, уйда на бир кафт ем, на бир боғ хашак қолган...»

— Ба-а! Ум-ба-а! Ба-а-а!!!

Бу чинқириқ чолнинг қулоқларига гўё миҳ бўлиб қадалар эди. У атрофга бетоқат кўз югуртириб, ҳассасини қидирди. Ховлида ҳеч ким йўқ. Неваралари ҳам ўйшаб кўчага кетганми, бирортаси кўринмайди.

Чол ўтирган кўйи сиргала-сиргала танчадан чиқди (ўнг оёғининг тиззадан пасти йўқ эди), шу алпозда, ҳафсаласизлик билан наридан-бери кўкка бўялган кўнол эшикка қараб секин-секин сургала бошлади. Қўйлар, худди молхона томинини кўчириб юборишга қасд қилган каби бараварига маърашарди.

Ошхона этагидаги хужрачаниннг эшиги гийқиллаб очилди-да, узун хаворанг кўйлагининг енглари тирсагига гача шимарилган, қўлларини хамир юқи, пакана, қора хотин айвонга чиқиб келди.

— Суннат! Хув Суннат! — деб қичқирди аёл қамиш

бўғоти нурай бошлаган пастак пахса деворга яқинлашиб. Жавоб эшитилмагач, ўзича гувраниб, кўчага чиқди.

Чол айвоннинг хомсувоқ деворига суяб қўйилган қўлтиқтаёғи билан ҳассасига таяниб, қаддини ростлади, сарнойчан чап оёғига калишини топиб илди. Битта-битта босиб, цемент зинадан тушаётганида ўн яшар нимжонгина невараси Фаттоҳ йиртиқ кеди кўтариб, ранг-қути ўчганча ҳовлига кириб келди. Унинг орқасидан фиғони фалакка чиқиб, вайсаётган онасининг сурони эшитилди:

— Хув, ўйин жонингни олсин, газанда! Бу ёқда шунча иш турибди-ю, сен думингни тутқазмайсан-а, яшшамагур! Қани унинг, қай гўрга гумдон бўлди тагини?

Фаттоҳ кўрқа-писа мингиллади:

— Мактабга кетиб қолди-ку, волейбол кўргани.

— Ху, кетмай балога йўлиқсин! Ҳали келар шўтга, бурнидан булоқ қилиб чиқармасам, шошмай тур! Бугун алабга бориш ҳам йўқ бўлдимми энди?! Нима сўди бу зормандалар? Бор, томини қара, сочилган-почилган хашак бўлса сунуриб туш...

Бола лабини буриб, тумшайди:

— Мактабда КВН бўлади-ку ҳозир...

— Хув, ўша кивининг ордона қолсин! Ер ютгур, ўлдирдиларинг-ку одамни! «Кивин» деб биттанг кет, «коптоктенар» деб биттанг кет! Бу ёқда онанг шалтоққа қоришиб ётаверсин! Бор, анави овозинг ўчгурларга бир бало сол! Бор, деяпман санга!

Бола энди йингламсиради.

— Ўқитувчи уришади...

— Э, ўлиб кетмайдими уришмаса! Бор, қара деяпман, қулоқ-мияни тешворди-ку! Бу тирикчилик ўлгур битта менга керак экан-да? Агар жуда шу Ақромхўжанинг қизига байлаб берган бўлса ҳам! Зап чўрини топиб олгансан ҳамманг!..

Фаттоҳ жойидан жилмай, бирдан айюҳаннос солди:

— Ув-в... Бор-мий-ма-а-ан!.. Опамиз уришади-и...

Онаси унинг қулоғидан чўзди:

— Сен жувонмарг кимга гап қайтаряпсан? А? Кимдан ўрганинг буни, бўйининг узилгур? Қани, бундоқ тургин, ху, балога йўлиқ! Мана санга, мана санга!..

У хамир юқи қўли билан ўғлининг юзига аямай шарт-шарт шапалоқ тортди. Бола додлади. Чол ҳайҳайлаб келиб, неварасини ажратиб олди. Келини ҳамон газабдан ишқирар эди:

— Бор бўлсанг тузук бўлгин, бўлмаса биратўла йўқ бўлиб қўя қолгин, ҳадеб жонимга ўт қўявермай!

Унинг ола-кула кўзлари, гезарган лабларининг пирллаб учишини кўриб, гўё биров тишини сугуриб олаётгандек, чолнинг аъзойи бадани зирқираб кетди.

— Қўй, болам,— деди у паст, ялинчоқ товушда,— азонлаб порастанинг дилини сиёҳ қилма — ёмон бўлади.

Хотининг бурун катаклари керилиб, туксиз қошларининг ўртасида пўхатдай тугун пайдо бўлди.

— Э, сиз орага тушманг! — деди қўлини пахса қилиб. Авзойидан қайнатасини уриб юборгудек важоҳати бор эди. — Боламгаям гаширолмаймамми энди? Маънави очофатларга бир бало бўлса, ўглингиз сизга индамайди, ҳамма захрини манга сочади, билдингизми?!

Аёл шартта бурилиб, хужрачага жўнаркан, чол унинг: «Жонимдан ҳам тўйдим, ўлени мунақа тирикчилик, муштдайдан тошдаингача хўжайин, кошки қўлидан бир тийинлик иш келса...» деб тўнгиллаб кетаётганини эшитди-ю, лабини тишлади. Келини боядан бери қоронғи уйга қараб отаётган тошлар, ниҳоят, мўлжалга теккан эди. «Бу қандай хўрлик! Ҳалитдан шунақа бўлса... Худо кўрсатмасину эрта бир кун бошим ёстиққа тегиб, шифтга боқиб қолсам, оғзимга бир томчи сув томизадиган одам ҳам топишмас экан-да?!»

Чол ниқиллаб йиғлаётган неварасини алдаб-сулдаб овутди-да, мактабга чиқариб юборди. Келинининг бояги гаплари миёсида ҳамон захарли илонга ўхшаб гимирлар эди. Бештиёр бадани қизиб, молхонага қараб сургалди. Қўйлар уни кўра кўра тўсиғига санчиб баттар маърашга тушди. Омонатгина тахта полда чўзилиб ётган малла говмиш бошини кўтариб мунгли инграниб қўйди. Дув этиб пашша тўзиди. Девор тагидаги бурчакда шалпанг қулоқларини осилтириб турган қари эшак кўзлари ялтираб хиқиллади. Чол, туриб-туриб, молларига ачиниб кетди: «Кечадан бери тупроқ ялаб ётибди-я! Суннат даладан бир-ярим боғ ўт келтириб турган эди, бугун у ҳам йўқ».

Тўсатдан чолнинг хаёлига галати фикр келди: далага ўзи борса-чи? Инма, ўлибдим, бирор боғлам ўт топиб келар, ахир? Ҳадеб, еб-ичиб, узун кекириб ётаверган билан иш битармиди? Зора, келинининг жағи, ўзининг қулоғи сал тинса... Бўлди, боради. Таваккал. Жуда бўлмаса, эшаги оёғининг чигилини ёзиб келади-ку.

Чол гайрати қўзиб уйга кирди, бултур бошлатган бир пой маҳсисини кийиб чиқди. Охурда нишхўрд хас-чўпларга кўмилиб ётган эгар-тўқимини топиб, эшагини эгарлагунча қўйларнинг бақиригидан қулоғи том битиб қолаёзди. Нарвонга илиб қўйилган ўроқни олиб, эгар

устидаги чопон тагига қистирди-да, эшакни етаклади.

Нон ясаб ўтирган келини хужра дарчасидан унинг қорасини кўриб хайрон бўлди, сўнг ўзича тусмоллади: сугориб келса керак...

Чол дарвозадан чиққач, эшакни етаклаб келиб баланд кулранг тош ёнига тақадди. Бир қўли билан эгарга, иккинчиси билан эшакнинг бўйнига тирмашиб, амаллаб миниб олди-ю, қўлтиқтаёқ ва ҳассаси ерда қолиб кетди. Нима қиларини билмай, ҳардамхаёл гарангсиб турган эди, муъолишдан темир гилдирак гилдиратиб, зувиллаганча бир қора бола ўтиб қолди. Чол қичқирди:

— Ҳўв, Собирнинг ўғлимисан, баққа ке, манави ҳасамни олиб бер!

Орадан чорак соатлар ўтгач, баҳор қуёши қиздира бошлаган сертувроқ йўлда орқасидан енгил чанг булутини эргаштириб эшак текис йўрғалар, чол эса яғриниши офтобга тутиб, мол боқиб, тўп тениб юрган болаларнинг қий-чувига, оламини тириклик, яшариш нағмаларига тўлдирган қушларнинг мулойим вижир-вижирига кулоқ солганча хаёл суриб борар эди.

Одам кексайгандан кейин ёш болага ўхшаб қолар эканми, мана шу йилдан бошлаб, сал нарсани ҳам кўнгилга оладиган «тегманозик»ка айланди-қолди. Сўнгги пайтларда жанжал-можарога сира тоб-тоқати йўқ, келинини кўрганда юраги терак баргидек титрайди. Омон бўлгур келинининг жаҳли доим қош билан қовоқ ўртасида. Аслида, у бечорада ҳам айб йўқ. Қўлидаги шу қизчаси тугилгач, бир ёмон дардга чалиниб, салга жизгинаги чиқиб кетадиган бўлиб қолди. Ҳали ёшлиги борда, бу шаштидан тушиб ҳам қолар...

Одамзод ўзи шу: бир умр бировдан озор кўриб, бировга озор бериб, эртасига бутунлай эсингдан чиқариб юборасан. Гўё алланимадан қуруқ қолаётгандек, шошапиша, ҳеч нарсага парво қилмай, вақтни сомондек совуриб яшайсан. Босган қадамини қайтиб олишни мутлақо истамайдиган қайсар хўкизга ўхшаб, киприкдаги сўгалдек кўзингга туртиб турган хатоларингни ҳам тан олгинг келмайди. Кейин, бир найт, бундоқ эс-хушингни жамлаб, орқа-ўнгишгни сал йиғиштиргач, дунёга тузукроқ назар солиб, яшаш нимаю қадр-қиммат нима, одамгарчилик нима — энди англаб етадиган бўлганингда тўсатдан лоп этиб ўлиб қоласан...

Чол кафтини пешонасига қўйиб, олдинга тикилди: кун ёйилиб кетибди. У эшагини қистади.

Йўл ошиб ўтган теналикнинг настида одамлар сийрак

гивирлаб юрган боглар бошланди. Тош, кесак билан номига девор айлантирилган бог кўчалар оралаб ўтаркан, чол қиз сочидек тараб қўйилган ток повдаларига, яшнаб ётган олма-ўрикларга кўзи ёниб термилар эди.

Тўсатдан кимдир унинг отини айтиб чақиргандек бўлди. Чол қайрилиб қаради-да, настак пахса девор оша мўралаб турган, кўк саллалли, сийрак соқол, қув башарага кўзи тушди.

— Ия! — деди у киши ялпоқ юзига кулги ёйилиб. Юмуқ ўнг кўзини негадир силаб қўйди. — Ҳа, тақсир, йўл бўлсин?

Чол уни таниди: Нишонхўжа.

— Шундоқ, — деди у дудмал қилиб, — бир айланиб...

— Айланиб денг? Ҳа, тузук. Ўзингиз қалайсиз, сихатларингиз қандоқ энди? Рангингиз анча тузугу бурунгидан? Тинчликми, ишқилиб?

Чол ундан қутулиш учун ростига кўчиб қўя қолди:

— Молларнинг ўти қолмабди, шунга...

— Нима?! — соғ кўзининг пахтаси чиқиб кетаёзган Нишонхўжа деворга тирсақлаб олди. — Ўтга кетяпман, дейсизми? Қанақа қилиб опкеласиз? Э, урниб қоладиган бўпсиз-да, биродар, чакки бу ишингиз, қайтинг ҳалиям, — у лабини ачинганнамо ялаб, бош чайқади. — Ўзингиз ҳам ҳеч тинмадингиз-тинмадингиз-да! Бу дунёнинг иши ўлганда битади. Тирикчилик — тирриқчилик дегандай... Лекин энди сизга уят, биродар, ҳа, уят. Ўзингиз яримжон бўлсангиз. Ахир, бундан буён огиз билан иш битирадиган пайтингиз. Ташлаб қўйинг бола-чақага, керак бўлса қилиб олсин. Нима, сиз билан биз бу дунёни гўрга олиб кетармидик?

Чол тинимсиз шангиллаётган Нишонхўжадан қутулиш учун гапни қисқа қилди:

— Энди... ўгил-қиз ҳам ўз йўлига экан, мулла Нишон!

— Э, ана шунақа напалаб худо урдирворгансиз-да, болаларни! Муича жуда! Бола-чақангиз мрамартош қўярмиди? Ўлганингизда: «Вой, отам», деб бир-икки соат йиғласа йиғлар, йиғламаса йўқ, ўзингизни ўйласангиз-чи! У, айтгандек, қани, тушинг, чой қилиб берай?

Чол унинг гапига қулоқ солиб ўтирмай, эшагини халачўп билан ниқтади. Эшак қулоғини чимириб, ёлғизоёқ йўлдан лўкиллаб кетди.

Чол Нишонхўжани ошкора ёмон кўрар, бунни яшириб ўтирмас эди. Одамнинг бир кўнгли қолмасин экан. Бўлмаса, иккови деярли тенгқур, оталари ҳам қадимдан бог кўшни эди. Бир майизни тенг бўлиб ейдиган қиёмат-

ли огайни бўлмасалар-да, ҳар қалай, иккаласи ҳам шу кўчаларда тупроққа қорилиб, узум ўғирлаб, чуғурчуқ қўриб катта бўлишган, қирқ иккинчи йил кузагида, ноябрнинг заҳар томиб турган қора совуқ тоғида брчка аравага тушиб, фронтга ҳам бирга жўнашган эди.

Минг қилса ҳам уруш ўз оти билан уруш-да! Унинг ваҳшатига кўниккунча бирга чўчиб, бирга қўрқиб юришди. Кўкрагида шернинг юраги бўлганида ҳам, иисон боласи бари бир хавф-хатар қошида мудом ҳадиксирайди. Валломати ҳам дунёга икки марта келмайди-ку, ҳаммага ҳам жон ширин. Ўлим ёмон, аммо ундан ҳам ўлиш ёмон. Лекин бир бошга бир ўлимни тан олиб қўйиш — марднинг иши. Шундай пайтда юртнинг корига ярамаган одамнинг хоҳ тиригию, хоҳ ўлиги...

Нишонхўжа ана шунақа имонини ютган ҳезалак чиқиб қолди. Бир кечада барчанинг оғзига оҳак суриб, панд бериб кетди: Олмаотада эрта-индин фронтга жўнашга шайланишаётган эди. Бир куни саҳарда Нишонхўжани кўриб, капалаги учиб кетди: иккала кўзининг жияклари ағдарилган, авра-астари қип-қизил қонталаш!..

Тушдан кейин ҳарбий комиссия Нишонхўжани хизматга яроқсиз топиб уйига қайтариб юбориш ҳақида буйруқ чиқарди. Хайрлаша туриб Нишонхўжа сирини секин ошкор қилди: қаёқдандир уч-тўртта қалампир топиб, тун бўйи кўзини ишқалаб чиққан эди.

Дунёда маккор, устомон одамнинг хили кўп, аммо у салкам ўттизга кириб, ҳали бунақасини кўрмаган эди — ҳайратдан донг қотди. «Туф бетингга!» деди ичида. Овоз чиқариб айтмади. Ўша пайтларда айтолмас ҳам эди. Кейинчалик ўзбек ҳамюртлари: «Қани огайнингиз?» дея сўраб-суриштирганларида: «Ўлди», — деб қўя қолди.

Дарҳақиқат, Нишонхўжа энди шу кундан эътиборан унинг учун ўлган эди...

Қирқ йил қирғиннинг ичида юриб ҳам ажали етмаса одам ўлмас экан. Умри узоқ эканми, туз-насиба тортибми, бир оёқда бўлса ҳамки, қайтиб келди. Қайтиб келиб қараса — ўша-ўша Нишонхўжа, гузарда ўнг кўзини исқирт қийиқ билан тангиб, носвой сотиб ўтирибди. Ҳар кимнинг нияти — йўлдоши: қалампир қил томирларини куйдириб юборган экан, бир кўзи оқиб тушиб, кўр бўлиб қолибди. Бу гапни эшитиб ҳам, негадир, кўнглида бирор нима қилт этганини сезмади.

Ҳаёт ўз фарзандларини: «Сен гуноҳкорсану сен фарриштасан», деб ажратиб ўтирмай барчага баб-баравар ризқ-рўз улашаверар экан. Мана, бугун Нишонхўжанинг

ишлари жойида. Эрталаб мол бозорда, тушгача наमत бозорда даллоллик қилиб, «ҳожат чиқаради». Олдисоттисини тамомлагач, кечқурунлари мачитга чиқиб, мўмин-мусулмонлар билан охират ишларидан сўзлашиб ўтиради. Жума кунлари ўғлига олиб берган ялтироқ машинасида шаҳарга тушиб, Хаста Имомда намоз ўқиб қайтади. Мундоқ бир мард йўқки, чиқиб: «Ҳой, сен ўзинг нима эдинг у сени ўқиган намознинг нима бўлар эди?!» — деса!

Илоизи сўқмоқ йўл адирни ёнбошлаб, нишабликка қараб оға бошлади. Эшак тўсатдан оёқ остида ётган чойнакдай япаски қизғиш тошга қоқилди-да, мунокиб кетди. Чол дарров гавдасини орқага ташлаб, икки қўллаб эгар қошига ёпишди. У ташвиш тўла нигоҳи билан олдинга, кимсасиз далага тикилди. Қайтишда яна бояги «Мулойим супурги»нинг боғи олдидан ўтиш керак. Бу ўша — ўзи билган Нишонхўжа бўлса, ҳойнаҳой, ҳали томошасини кўриб: «Ўл-а, бу кунингдан», дейиш учуноқ йўлини пойлаб ўтирса керак. Ишқилиб, дўст-душманга шарманда қилмасин-да...

Чол яна Холтой чўтирни эслаб ич-ичидан ранжиди. «Юки енгил эшак ётагон бўлади», деб бурунгилар хўп топиб айтган экан-да. Тайёр юз эллик сўм ойлиги, тагида булутдек оти — шундаям пода ҳайдаш малол кеп қопти. Ҳай, майли, яхшиликка кўринсин у одамлар кўрган кунини унутиб, ношукр бўлиб кетяпти-да... Бўлмаса, вақтида шу Холтой подачилар ҳам туянинг кўзидек битта куюк кулчага юзини қора қилиб, қишин-ёзин яланг оёқ, ким кўринганининг молини боқиб, даладан бери келмас эди...

Эшак кўм-кўк майсалар орасида қовжираб ётган бултурги янтоқларни босиб-янчганча бир тегирмон сув айқириб оқаётган тўқай ёқалаб, тик сўқмоқдан пастга туша бошлади. Чол тўхташга қарор қилиб, жиловни тортди. Қалта думига дарҳол аллақаердан чакамуғ ёпиштириб олган эшак ютоқиб ўзини ўтга урди.

Ётаги яккам-дуккам, сийрак буталар шумшайиб ўсган насқамликдаги жарга бориб туташувчи сойнинг ёнбошида бош тортиб қолган жавдар, бурчоқ, ёввойи беда, ёвшан қулф уриб ётарди.

«Бу йил далада ўт яхши битибди, — тевааракка кўз солиб, хурсанд ўйлади чол. — Ҳавасга ўрсанг бўлади-я...»

Боя эшакка минниси ҳам ҳолва экан — қўлтиқтаёгини ерга тираб, эгардан тушгунича майиб оёғигина эмас, соғига ҳам зирқираб оғриқ кирди. Ўзининг қайсарлиги ҳам хийла бор-да. Шу пайтгача бир ҳафсала қилиб

лоақал ўша протез қуриб кетгурни қўйдириб олмади-я!
Сал дармон бўларди-ку...

Чол дастаси лиқиллаб қолган эски ўрогини кунт билан қайради, оёгини узатиб ўтириб олди-да, секин ўришга тушди. Бўлик, барра ўт, «шир-шир» тушаётган енгил, қиличдек ўроқ унинг баҳри дилини очиб юборди. Пойида ҳали тонгги шудрингини тўкиб улгурмаган ўт-ўлан, гиёҳ-кўкатларнинг ҳавода гуркираган бир оз тахир, ўткир ҳидидан нафаси энтикиб, вужуди анчадан буён унутилган оромбахш бир ҳузурдан яйраб кетди.

Ёшлигида қандоқ ўрарди-я!

У маҳалларда ҳали ўзи ёш, билагида кучи, белида қуввати бор экан — ҳафталаб кечани-кеча, кундузни-кундуз демай чалғи тортганида ҳам на бир чарчаганини билар, на тирикчиликнинг оғирлигидан зорланар эди.

Бўзайжарнинг нариги тарафидаги даштда колхознинг катта пичанзори бўларди. Ердан қор кетиб, баҳори буғдой қаричга келиб қолганида қишлоқдаги қимирлаган жоннинг ҳаммаси пичан ўримига кўчиб чиқар эди. Тоғ баҳори капалак умридек қисқа, елдек келиб, селдек ўтади: бир ҳафта кечиккан одам бир йил хашаксиз қолиб кетаверади.

Кўкси очик яқтак кийган, якка кифт йигит-яланг қулочини кериб ҳавас билан чалғи ташлайди, повдадек ёш-ёш ўспиринлар гарам соясида жавдардан боғлиқ тугишади, кечки салқинни пойлаб қишлоқдан чиққан чоллар кигиз қалпоқни пешонага бостириб, ойдида гимирсиган кўйи қўл ўроқ билан пичан боғлайди. Иккита шохни бир-бирига суяб, омонат ясалган чайладаги хуржуннинг иккала кўзида қўшқулоқ мўндилар серқатиқ, хуштаъм жўхори гўжага тўла. Қақраган томоқни хўллаб олиш учун бир кўтарасану битта хурмачани роҳатланиб қандоқ бўшатиб қўйганини билмай қоласан...

Чол, оғзининг суви келиб, беихтиёр жилмайди. Хаёл курсин, бирпасда одамни қайдан-қайга олиб кетмайди-я!

У машаққат билан олдинга сурилди. Ростдан ҳам қариб қолибди шекилли; тўрт лаппа ўт ўргунча қора терга ботиб кетди. Ҳассаси билан қушқўнимас тиканини босиб қирқди-да, четга улоқтирди, сўнг яна ўришга тутинди. Тер томчилари типимсиз ачиштираётган юз-кўзига дон чиқариб қолган жавдар бошоқлари шарт-шурт урилиб баттар азоб берар, гулининг қилиқлари энгагига, жиққа хўл кўкрагига ёнишиб, гашини келтирар эди.

Қуёш тиккага кўтарилганча муаллақ қотди. Ўт-ўлан

орасидан кўтарилаётган ҳовур кўзини тиндириб жимирлар, чигирткалар кулоқни тешиб юборгудек чириллар эди.

Чолнинг тили куруқшаб, тагглайига ёнишиб қолди. Қани энди бир пиёлагина сув бўлса! Ўзи ҳам ё эрта эмас, ё кеч эмас, қоқ қизиқ туш пайтида келибди-да.

Ўтириб ўриш жуда ноқулай эди. Ҳадеб олдинга эн-каяверганидан чолнинг кўкрагида огриқ турди. Ҳафсала билан қиртишлаб, чўгиртак тиканларни бирма-бир териб ўтиргани учун иши секин унмоқда эди. Майли, ҳечқисн йўқ, кўпи кетиб ози қолди, яна беш-олти бог ўрса, бас... Аслида париги бетга ўтса бўлар экан. У ёқда ўт ҳам қалин, бирорта шерикми, ё дала қоровулими учраб қоларди. Қарашиб юборармиди...

Чол афсус билан бош чайқади-да, ўзининг хаёлидан кулгиси қистади. Шу жазирамада қайси бир миясини еб қўйган одам дўзах бўлиб ётган тўқайга келарди?

У нафасини ростлаб орқасига қаради, эгар ёнига боғланган қозоқи жун арқонга кўзи тушиб, бирдан юрагида ваҳима турди: қандоқ ортади?!

Чол бу нарсани ҳали ўйламаган экан, тўсатдан эслаб оёқ-қўли бўшашиб кетди. Шунча ўтни ўриб, уюб ташлабди-ю, ортиш-чи?

Жавдираб атрофга алаанглади: ҳеч зог йўқ. Сароб ҳалқалари жимир-жимир титраб ётган бийдай далада ёлғиз чигирткалар зорланиб чириллайди. Ҳатто қари эшак ҳам мўр-малахдай ёпишган хира пашшаларни ҳайдашга эриниб, бошини осилтирган кўйи тошдай қотган. Чол анча вақт хаёли тарикдек сочилиб, шу алпозда паришон ўтирди. Ниҳоят, сал хушини тўнлаб, ўзига далда берди: қани, аввал йиғиб-боғлаб олсин-чи...

Шу фикр юрагига қувват бўлиб, шоша-пиша ўрган ўтларини боғлашга киришди. Боғларни ерга ёзиб, ўрнидан кўзгалди-ю, огриқ зўридан ихраб юборди; бели тара shadeк қотиб қолган эди. Ўнг қўли билан хийла вақтгача умуртқасини уқалаб ўтирди, огриқ бир оз босилгач, яна сургалиб, боғларни бир жойга йиға бошлади.

Қуёш хануз аёвсиз олов пурқар, оқ сурп яктаги тердан жиққа ивиб, баданига ёнишиб кетган эди.

Чол ўтни боғлаётганида айниқса қийналиб кетди. Бог ихчам чиқиши учун ўнг тиззасининг кўзи билан сиқин керак, у эса эвини қилолмай, ҳақкалаб сакрарди. Назарида, ўтириб боғлаш маъқулдек туюлди. Аммо ерга ўтирганида ўт уюми баландлашиб кетди-да, боғлиқнинг париги учини топгунича хуноби чиқди. Боғлиқни бор кучи билан тортди, лекин бог ҳамон беўхшов ҳурпай-

ганича қолаверди. Чол боғлиқ тушиб кетмасни, деб бир учини тишлаб олди, бутун кучини тўйлаб, иккала тирсаги билан ўтнинг устидан босди. Бўйин томирлари ўқлогидек бўртиб, юзига қон тепди. Тер, қичитки ўт тегиб ачиштирган билаклари, тирсақларининг кўзи туз сепгандек ловиллай бошлади.

Биринчи боғни боғлаб бўлгач, унга елкасини тираб, аста тин олди. Ҳорғинликдан бармоқлари билинар-билинимас титрарди.

Ҳаҳ, ўтиб кетган ёшлиг-а! Бир умр қимматини билмаган нарсанингни қадрини шундай пайтда билинар экан-да.

Чол хўрсиниб, жиққа ҳўл оқ чит рўмоли билан бўйинини, пешонасини артди. Яна ишга киришди. Иккинчи боғни, унчалик қийналмай осонгина боғлади.

Аллақаёқдан адашиб келиб қолган гармсел тўқай ичида бирпас тангиб юргач, сўнг қайгадир ғойиб бўлди. Чол боғларининг тагидан арқон ўтқазиб, бир-бирига маҳкам танғиди, кейин ўтириб тагин дам олди. Ташналик юрагини чўғ каби куйдирар эди. У қақроқ лабларини қимтиганча бирор кимса келиб қолармикан, деган умидда бўйинини чўзиб, баҳайбат темир симёғоч қаққайган тепалик этагидаги йўлга термилди. Хув нариги бетда, Шувар устидаги адир ортида кўздан йўқоладиган катта йўлда, элас-элас чанг оқариб кўринади.

У кўзини юмди, қорни қулдиради. Шунда ўзининг қаттиқ толиққанини, кўнгли беҳузур бўлаётганини пайқайди. Эшагини етаклаб, пастга тушаркан, ёнбошдаги катта-катта икки боғ ўтга қараб, дили ёришди: мана, ҳали шунча ишга қодир экан-ку! Ҳозир амаллаб ортиб ҳам олади; кейин эшагини диконглатиб уйга жўнайди; Нишонхўжанинги боғи олдидан ўтаётганда атай «Ассалому алайкум!» дейди. Бир эхонаси чиқиб кетсин!..

Чол эшагининг айиллини тортди, юкнинг ёшига яқин тақаб тўхтатди.

— Иш-иш...— деди эшакнинг бўйинига шапатилаб, — бирпас тек тур, жонивор.

Ўзи эса танғиб қўйилган ўтга разм ташлаб, хавотир аралаш ўйлади: «Кучим келармикан?»

У қўлтиқтаёгини ерга маҳкамроқ тираб, гавдасини олдинга эгди, юкни секин қимирлатиб кўрди. Ўҳ-хў, тегирмон тошидек зил-замбил-ку. Ишқилиб, эшак юриб кетмаса бўлгани...

У бир боғни иккинчисининг устига кўтариб қўйди, гавдаси яна ҳам пастга букилиб, қўлини жун арқон орасидан ўтқазди, кейин:

— Ё пирим! — дея орқага шартта силтанди-да, юкни ердан даст узиб, эгарни мўлжаллаб ташлади. Оёғи, қўлтиғининг тағи зирқираб, кўзидан ўт чақнаб кетди-ю, шу лаҳзанинг ўзида бир четга учиб тушди.

Ўзини ўнглаб, тенага қаради, қаради-ю, аламидан «дод» деб юбораёзди: лаънати эшак юриб кетган экан — иккала боғ ҳам айқаш-уйқаш бўлиб, тўрт қадамча пастда, сув ўнқини ҳосил қилган чуқурда думалаб ётарди!

Чол пешонасидаги терни сидириб, чакка томирларининг гурс-гурс лорсиллашига қулоқ солганча, хомуш ўтириб қолди. Бели, умуртқаси қақшаб оғрир, юз-кўзи, қўллари ловиллаб ёнар эди. Не машаққат билан ўрганди-я...

Нишонхўжанинг кулгидан тиржайган ялпоқ башараси унинг кўз ўнгида жонланди. Чол титраб кетди. Қариган чоғимда...

Йўқ, у бунчалик анойи эмас. Ҳали ўзининг кимлигини ўша Нишонхўжага ҳам, бошқаларга ҳам кўрсатиб қўяди! Номус кучли, жони шу ерда узилиб кетса узилиб кетадики, бари бир ортади!

Чолнинг қайсарлиги тутди. У табиатан ҳалимдай юмшоқ, беозор, аммо жаҳли чиққан кезларда тутганини кесадиган, «кўр ўжар»га айланар эди.

Яна юқорига сургалди. Эшакнинг оёғи тағида ётган қўлтиқтаёқни олиб, унинг бош-кўзи аралаш солди:

— Итвачча! Ҳароми! Итдан тарқаган! — У бутун аламини эшакдан олмоқчи каби қизариб-бўзарганча бақирарди. Сал ҳовуридан тушгач, ўтга суюниб, бир оз дармон тўплаган бўлди. Чакамуғ, девона пайтава, эски янтоқ қоплаган чуқурдан боғларни битта-битта судраб чиққунча ҳалқуми қуруқшаб, кўз ўнги қорайиб кетди. Бирдан қулоқлари шанғиллаб, мадорсиз ўтириб қолди, кейин яна эшакни пастга етаклади.

— Жим тур, падарлаънат, нақ қимирласанг ўласан! — Кўзларини олайтириб, пўписа қилди у. Эшак эса парвойи фалак, бир пишқириб, думини ликиллашиб қўйди.

Бу сафар шошмади, юкни азод кўтарганча эгарни мўлжаллаб оларкан, худди чўкаётган одам талвасада фарёд солгандек:

— Иш... иш... иш... дейман, иш, ҳароми иш! — дея тинимсиз бақирарди. Аммо эшак эшаклигини қилди — юриб кетди. Чол жон аччиғида бир қадам олға ташлади, қўлтиқтаёқ ерга қулади. Шунда ўнг биқинида ногаҳоний оғриқ сезди. Назарида, кимшингдир кўринмас қўли қовурғалари остига ўткир тиғни суқиб олмоқда эди. Бор мадорини тўплади-ю, юкни эшак устига улоқтирди...

Бу гал оппоқ гуллаб ётган ковул устига чалқанча йиқилди. Кафтлари, кураклари зирапчага тўлиб ачишаётганини пайқаса-да, тишини тишига босди. Кўзини очиб қарашга қўрқар эди. Ниҳоят, тескари ўтирган кўйи ёнига разм солди: эшак анча нарида ўт чимдиб юрар, боғлиғи узилиб, арқондан чиқиб кетган ўт ер билан битта сочилиб ётар эди.

Негадир, энди чолнинг на эшагидан жаҳли чиқди, на қўрқув босди, аксинча, қалбини совуқ бир хотиржамлик ҳисси буткул қамради, ўзини гўё туйқусдан уйғониб кетгандек ҳис этди-да, вужудига ўжар, айни пайтда мардона бир туйғу ҳоким бўлиб олганини, энди унинг измидан чиқиш асло мумкин эмаслигини теран англади. Шундан кейин дилида алланечук бардамлик сезди, оёқ-қўлларининг зирқираши ҳам босилгандек туюлди. Ён-верига кўз югуртириб, ҳассасини қидирди.

Кун пешиндан оққан, қуёшнинг забти насайган эди. Туя ўрқачига ўхшаш суйри адирлар этагига тўшалган соялар тобора уза бошлади.

Чол ҳамон сурғалиб юрар, сочилган ўтларни сабр-тоқат билан бир жойга йиғар, боғлар ва ўзини, худди шу ишларни қилмаса, қолган беш кунлик умрида муҳим бир нарса етишмайдигандек ҳис қилар эди.

Қош қорайиб, ҳорғин уфқнинг бағрини доғлаганча бепоён замину бўйсунмас одамларга маъюс термилган кўйи ботиб бораркан, ўзи сингари қадимий даласида куйманиб юрган жонсарақ чолга қараб бош чайқади.

... Тўртинчи бор, ниҳоят, унинг омади келди. Эшак жойидан жилишга улгурмай, устидан қандайдир огир, ҳўл юк тапна босиб тушди-да, кўзларини ҳам бекитиб қўйди. Эшак гандирақлаб, оёқлари чалишиб кетди.

— Ортдим-ку! Бари бир ортдим-ку! Ахир ортдим-ку! — Чол қўлларини беўхшов саланглатганча кимсасиз, қувдай далани бошига кўтариб, шодон қичқирарди.

Сўнг қалт-қалт титраб, оёғидан мадор қочди-ю, ўзини юзтубан ерга ташлади. Димоғида туюётган ўт-ўланларнинг гуркираган исси ва ғалаба нашъасидан маст бўлиб, бағрини намхуш тупроққа бериб ётаркан, энди Нишон-хўжанинг боғи олдидан бошини баланд кўтариб ўтажанини, кўзларидан тирқираб оқаётган ёш томчиларини ҳеч ким кўрмаслигини ўйлаб, еру кўкка сиғмас эди...

ПЛАСТИНКА

Низом Комиловга бағишладим

Уч яшар ўғлимнинг оёғи синиб қолди.

Оҳ-воҳ қилдик, уришдик-койидик, охири докторга олиб бориб гипслатиб келдик.

Бола уйга қамалди: боғча йўқ, ўртоқ йўқ, ўйинчоқ кўп, лекин ҳаммаси жонига теккан. Саккизинчи қават, ҳадеганда ҳовлига тушиб-чиқиш ҳам осон эмас.

Ўғлим ниҳоятда зерикди, хотинимнинг айтишича, кунни бўйи юз марталаб битта саволини такрорларкан: «Дадам қачон келадилар?»

Ниҳоят, кечқурун ишдан қайтиб, эшик қўнғироғини босаман. Ва шу заҳоти ичкарида ҳам қўнғироқ янграйди — ўғлим остонага сургалиб келади-да (ким билсин, балки кунни билан шу ерда ўтирармикан?), нафаси тикилганча шодумон қичқира бошлайди: «Дадам! Дадам келдилар! Ая, дадам келдилар, очинг!» Агар онаси бир оз ҳаяллаб қолса, ўғлим дўқ ура кетади: «Очинг, очинг, нега сиз очмайсиз?!»

Эшик очилиши билан у парпарондек ўзини бағримга отади. Ичкари кирамиз. Ҳали уст-бошимни алмаштиришга улгурмасимданоқ у тикилиш қилади: «Дада, китобимни ўқиб беринг!»

Эр-хотин бир-биримизга қараб кулиб юборамиз. Ўғлим бизга бир жавдираб қўяди-да, «китоби»ни қўлтиқлаганча стулга тармаша бошлайди. Ҳайҳайлаб даст кўтариб олмади. У иккала қўлини елкамга ташлаб, қатъият билан такрорлайди: «Ўқиб беринг!»

— Оббо! Тагин бошладингми? — дейди онаси кулиб. — Шошма, олдин даданг чой-пой ичиб олсинлар. Вой, китобхон-эй!

Бола унга заррача эътибор қилмай, «китоби»ни қўлимга тутқзади. Унинг «китоб» дегани — альбом, Чингиз Аҳмаровнинг Москвада нашр этилган «Шарқ сиймолари» номли рангли альбоми. Оёғи синган кунни онаси

овунсин, деб китоблар орасидан олиб берган экан, шу бўйи бутунлай ўзиники қилиб олди. Мана, икки ҳафтадирки, ота-бола биргалашиб шу «китоб»ни ўқиймиз. Ўқинимиз ҳам ғалати: альбомнинг дастлабки саҳифасида қисқагина сўзбошию расмлар тагида икки оғиздан изох бор, холос. Ана шу расмларга қараб «ўқиб бераман», яъни ўзимча ҳикоями, эртакми, бирор нарса тўқийман. Масалан, қарвонбоши тасвирланган саҳифани очиб тахминан шундай деб сўзлай бошлайман: «Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда бир донишманд чол бор экан. Унинг чиройли туяси бор экан. У бир кун туясини миниб кетаётганида адашиб қопти...»

— Кейин-чи? — деб сўради ўғлим.

— Кейин... юр, болам, чой ичайлик, ана, аянг чақирапти.

— Кейин-чи, дада? — дейди у бетоқат.

— Эй! — дейман гап тополмай. — Кейин... — Қани энди, мия қургурга тузукроқ фикр келса! — Кейин донишманд чол роса уйини қидирибди, туясини чоптирибди. Мана, кўрдингми, туяси чошиб кетяпти.

— Нега адашиб қопти? — Ўғлим кўзларини катта катта очиб менга қарайди.

Тарбиявий хулосанинг мавриди келганини сезиб, жўшиб давом эттираман:

— Овқат емаган экан-да. Ана, кимки овқат емаса, шунақа адашиб қолади.

— Кейин-чи?

— Кейин йиғлайди уйини тополмай.

— Овқат совиб қолди-ку, келинлар, — дейди онаси.

— Кетдик, ўғлим.

— Кейин нима қипти донишманд чол?

— Кейин уйини топиб олиб, мурод-мақсадига етибди.

Ўғлим бир зум ҳайрон бўлиб қолади:

— Мурод акамга етибдими? — дейди лабларини чўччайтириб.

Мурод акаси — қишлоқдаги холаваччаси.

— Йўғ-э, — дейман унинг елкасидан қучиб, — ниятига етибди. Қани, тур, ўғлим.

Ўғлим шоша-пиша бошқа саҳифани очади.

— Бунисини ўқиб беринг.

— Майли, олдин овқат ейлик. Юрақол.

Ошхонада ҳам «китоби»ни олдига қўйиб олади:

— Ўқиб беринг.

— Хўш, бу Фарҳод. Полвон, зўр йигит. Мана, те-

паси ҳам бор. Тошларни кесиб ётибди, кўрдингми? Бу от миниб турган қиз Ширин.

— Нега от миниб олибди, дада?

— Ботир экан-да, ўғлим. Ол, овқатингни тўкма. Мана, Ширин Фарҳодга салом қилиб турибди.

— Кейин-чи?

— Оббо! «Иннайкейин» бойга ўхшаб дадангни тин-касини қуритдинг-ку! Овқатингни е, — дейди онаси қойиб.

— Кейин-чи, дешиман! — деб қичқиради ўғлим жаҳли чиқиб.

...Кечаси ҳам тишчилик йўқ: ўринга киргач, уйқу босиб мудраб кетавераман, у эса «китоби»ни тутқазаверади: «Ўқиб беринг», «Кейин-чи?» Ёлгон тўқийвериб, охири миям ҳам ишламайдиган бўлиб қолди. У эшитган «ҳикоя-лари»ни қулоғига маҳкам қуйиб олади, адашиб бирор сўзига «хиёнат» қилгудек бўлсам, аччиқланиб: «Унақа эмас! Унақа бўлмайди!» дея депсинганча бақириб кетади. «Қанақа бўлади, зумраша?!» дейман ҳам кулгим қис-таб, ҳам тутақиб. «Қадим замонда...» деб айтиш керак», дейди у ўпкаси тўлиб.

Менинг уйдирмаларимдан у теран реализм талаб қилади.

Дастлаб, бу ишжиқлигини қасаллик туфайли, деб ўйлаган эдик, бироқ кун ўтган сари «китоби»га тобора қаттиқ боғланиб бораётганини кўриб хайрон қолдик. Сотаб расмларга термилиб ўтиришдан зерикмайди, фақат, ёнида мен ҳам тинимсиз чакак уриб туришим лозим.

Баъзи кунлар ишдан кеч қайтаман: ё шу оқшом мажлисга нуқул эзма нотиклар йиғилган бўлади, ё навбатга навбатсиз суқулганлар кўпайиб кетади, ёинки ёлгончи трамвайни беҳуда кутиб қоламан. Шоша-пиша саккизинчи қаватимга кўтарилиб остонадан ичкари хатлашим билан ўғлимнинг аразлаган пигоҳига дуч келаман.

— Нега сиз... нега сиз, — дейди у қоп-қора кўзлари жикқа ёнига тўлиб, — нега сиз келмасдан ҳадеб ўртоқларингиз билан ўйнаб юраверасиз?

Туғлимнинг боғичини ечаётган жойимда аграйиб қоламан. Ўғлим рўпарамда, деворга суянганча мунғайиб саволига жавоб кутарди.

— Ҳа, аянг роса ўқитибди-да, — дейман кулимсираб.

— Қаёқда, — дейди хотиним ошхона эшигини қия очиб, — бунингиз бировнинг таълимига муҳтож эмас. Боя туриб-туриб шунақа деса, қотиб қопман.

Ўғлимни кўтариб оламан. У жаҳл билан типирчилаб, юзини четга буради, жавобсиз қолган саволини алам билан такрорлайди:

— Нега сиз... нега сиз ўртоқларингиз билан...

— Нега сен... нега сен дудуқчилик гапирасан? — дейман унинг жиғига тегиб.

У «дудуқланиб» деган сўзни айтолмас, «дудуқчилик» дерди.

— Дудуқчилик гапирманг! — дейди у баттар аччиқланиб ва йиглаб юборади.

«Китоби»ни ўқиб бериш шарти билан аранг ярашамиз.

Бугун ҳам аксига олиб кеч қайтдим. Қўнғироқ тугмачасига қўл чўзарканман, юрагим зирқираб кетди: «Хозир йиғлайди». Қўнғироқ жириглади. Таажжуб, эшик ортида ўғлимнинг товуши эшитилмади. Тугмачани яна босдим. Тағин жимлик. Учинчи марта қўнғироқни чўзиб-чўзиб узоқ босдим у сабрим чидамай, қулфга ўзимнинг калитимни солмоқчи ҳам эдимки, эшик очилиб, остонада қўли хамир юқи хотиним кўринди.

— Ошхонанинг эшиги ёпиқ эди, эшитмабман, — деди у.

Ҳар куни ўғлимнинг ўйинчоқлари сочилиб ётадиган йўлак саранжом-саришта эди.

— Бехзод қани? — деб сўрадим шошиб.

— Уйда.

— Ухлаб ётибдими?

— Йўқ. — Хотиним елкасини гуноҳкорона қисиб, зал томон юрди. — Уйнаб ўтирибди. Шунча тегма дедим, қани кўйса... Жуда қулоқсиз бўлиб кетяпти бунингиз.

«Буним» камбагалнинг ҳовлисидек келадиган каттакон, ёруғ залнинг ўртасида галати бир манзара ижод қилиб ўтирарди, ичкари кириб, бир зум хушим оғанча анграйиб турдим. Чап томондаги бурчакда тошойна бор эди, унинг жавонида пластинкаларни сақлардик. Ўғлим пластинкаларнинг ҳаммасини жилдидан чиқариб олибди, хона ўртасига «П» шаклида тизиб, узун йўлак ясабди: катта дисклар бир тарафда, кичкиналари иккинчи тарафда. Айни дақиқада эса, у стулнинг тўртала оёғига тўртта пластинкани суяб қўйиб, яна биттасини қўлида ушлаганча «машина ҳайдаб» ўтирарди. Машгулотига шу қадар берилиб кетган эдики, на менинг хонага кирганимни сезди, на боядан бери тикилиб турганимни. Хона бўйлаб асрлар садоси, қувончи, нолаи афғонлари сочилиб ётарди. Аста тиз чўқдим: Мулла Тўйчи ҳофиз ашуллари, Бетховен симфониялари, Рахманинов романслари, Ботир Зокировнинг хонишлари, Лата Мангешкар, Берта Давидова... Шарқу гарбнинг ажиб оҳанглари устида эса оёғи гипсланган уч яшар бола гувранганча «машина ҳай-

даб» юрар, ҳар сафар сургалиб ўтганида пластинкалар... қисир-қисир синар эди.

— Бехзод!

У ортига ўгирилиб менга бир қаради-да: «Дада!» — деб қўйдию ишини давом эттираверди.

— Нима қилдинг, ўғлим, ахир, нима қилдинг! — дедим бўғилиб. Ортимда шамдек қотиб турган хотиним шоша-пиша тилга кирди:

— Олай десам, дод дейди, ўзини ерга отиб йиғлаб ётибди, яқинлашма, дейди. Қўрқдим, тагин оёғини...

— Дада, поезд бу,— деди Бехзод пластинкаларга ишора қилиб.— Ҳозир кетиб қолади-я, поезд?

— Ҳа,— дедим бўшашиб.— Кетиб бўпти... аллақачон.— Сўнг хотинимга қарадим:— Ҳаммасини синдириб ташладимикан-а?

— Ўзингиз алдаб ажратиб олинг,— деди хотиним.— Сизга кўнади.

— Бехзод,— дедим ўйланиб.— Юр, кўчага оптушайми?

— Йўқ,— деди у дарров.— Мен поездларни ҳайда-япман-ку, мана, мана... Сиз бўлсангиз...

— Ке, бўлмаса, китобингни ўқиб бераман. «Донишманд чол» бор-ку, ўшани?

У мен томонга ўгирилмоқчи бўлиб бурилган эди, оёғи остида яна бир пластинка қирс этди.

— Тур буёққа! Пластинка-ку, бу, жинни!

У менга чексиз бир таажжуб билан тикилди.

— Поезд-ку, — деди ҳайрон бўлиб.— Мана, қаранг, «гуп-пиш», «гуп-пиш», деб юради.

— Майли, овуниб қолар,— деди хотиним диван остига кириб кетган бир пластинкани олиб менга узатаркан.— Бўлмаса, нақ эрталабгача йиғлайди.

— Пластинканинг ҳаммасини расво қипти-да,— деб бош чайқаганча қўлимдаги дискка разм солдим: «Тинч Дон»дан Шолоховнинг ўзи ўқиган парча экап. Лоақал шу омон қолса эди! Шу пайт бирдан ўғлимнинг кўзи менга тушиб қолдию, лаблари цирпллаб...

— Ма, ма, олақол, ариллама,— дедим шоша-пиша.

— Сиз ҳам мендай пайтингизда қанча пластинка синдиргансиз, десаинг-чи, дадангга,— деди онаси энди бир оз руҳланиб.

— Ундай пайтимда мен пластинка тугул пиёла ҳам синдирмаганман.

Чиндан ҳам, бу рост гап. Чунки менинг ёшлик пайтимда уйимизда синдирадиган пластинканинг ўзи бўлма-

ган. Гира-шира эслайман: токчада қутидек келадиган «Волхов» деган эски бир радиоприёмник турарди. Бошда бинойидек айтарди, кейинчалик бузилиб қолган бўлса керакки, чордоққа, эски лаш-лушларнинг ёнига чиқиб қолди. Баъзан томда соатлаб ўтирганча унинг орқасидаги туйнук-тирқишларидан мўралаб, митти одамчаларни кўраман, деб роса уришардим. Негадир, радиоприёмникнинг ичида ашула айтадиган, ҳар замонда гапириб қўядиган кичкина одамчалар бор, деб ўйлардим. Кейинчалик билсам...

Студентликнинг сўнгги йили менга ҳам магнитофон битди. Қурилиш отрядида ишлаб топган пулимга сотиб олдим. Назаримда, ўша кундан бошлаб бахтли бўлиб кетишим керакдек эди, афсуски, ундай бўлмади. Аксинча, бир оз вақт ўтгач, магнитофонсиз кечган кунларимда ҳам у қадар бахтсиз бўлмаганимни англадим. Ягона хайрли ишим — тўқсон олти яшар бувимнинг товушини ёзиб олганим бўлди. Бир куни уларга билдирмай магнитофонни юргизиб қўйдиму аста гапга солдим: авлод-аждодимиз, қўни-қўшнилару эвара-чевараларини бир-бир сўраб чиқдим. Бувимнинг хотираси фавқулодда ўткирлигини шундан билса ҳам бўладики, ўттиз саккизта неварачеварасининг барчасини туғилган йили, куни, мучалию қандай вазиятда дунёга келганигача («Ҳа, ўттиз учинчи йил, чилланинг охири эди, небролнинг иккиси, Малик поччанинг «йнгирмаси» бўлаётувди, пешиндан кейин хамир қориб ўтирсам, Раҳбар холанг суюнчига келиб қолди») беш бармоғидек аниқ биларди. Ёзиб бўлиб, бувимнинг товушини ўзига қўйиб эшиттирдим. Беҳад ажабланди.

Орадан кўп ўтмай, бувим вафот эди. Таъзиялар сўнгида, бир оқшом уйда энг яқин қариндош-уруглар қолганда магнитофонни қўйдим. Қий-чув, йиғи-сиғи бўлиб кетди — гўё бувим қайтадан ўлгандек... Кейин-кейин, онам ҳар замонда ўша кассетани қўйдириб эшитадиган бўлдилар. Жимгина эшитиб ўтирар эканлар, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Ўйлаб қарасангиз, ўзи галати-да: одам ўлиб, вужуди аллақачон хоки туроб бўлиб кетсаю товуши худди рўпарангизда тургандек эшитилиб турса... Йўқ, бари бир, ақл бовар этмайди!

Ҳою ҳавас эканми, билмайман, ишқилиб, ўша пайтларда ёшлар орасида «Бони-М» деган ансамбль машҳур эди, бир ёз кечаси радиони настлатиб эшитиб ётсам, шу ансамбль концертини бериб қолди. Ҳавондан шоша-пиша кассета олиб магнитофонга жойладим-да, ёзиб олдим. Езар-

канман, ётган жойимда на оҳангини, на сўзини тушун-майдиганим бу антиқа таронага ўзимча муқом қилиб ётдим, қайтариб эшитиб кўргач, кўнглим тинчиб уйқуга кетдим.

Эрталаб туриб, не кўз билан кўрайки, қоронғида шошилиб бувим раҳматлининг товуши ёзилган кассетага «Бони-М»ни ёзиб юборган эканман! Боёқиш бувимнинг соф, сокин, содда сўзларини, ажнабий оҳангларнинг шовқиши қутурган тўлқин кимсасиз қумлоқ соҳилни буткул ювиб кетганидек тамоман ўчириб ташлаган эди. Неча кунгача не азобда юрдим, билмайман. Қасерга бормай, қасерда турмай, бувимнинг мулойим нигоҳини туярдим, қулоғим остида энди қайтмас бўлиб кетган қадрдон товуши ранжигандек янграйверди. Ачиндим, ўртандим, бўзладим, лекин... Энг ёмони, онам бу воқеани эшитиб, бирор оғиз бир нарса демадилар. Индамай, бошларини эгиб ошхонага қараб кетдилар. Секин деразадан қарадим: зинадан тушаётиб, этаклари билан мижджаларини артдилар. Эҳтимол, мени койинсалар, майли, қарғасалар, дардим сал енгиллашармиди? Энди бувим бечоранинг — тўқсон олти ёшда вафот этган табаррук бувимнинг на товушини топиб бўлади, на...

— Ухлаб қолибди-ку, — деди хотиним.

Ўғлим, оёғи синиб қолган уч яшар ширин, ўжар ўғлим «вайрон бўлган мусиқа маданияти» ўртасида оҳиста пишиллаганча ухлаб ётарди. Лаблари маҳкам қимтилган, гўё тушида ҳам биров билан уришаётгандек.

«Оқсоқ жаҳонгир»ни каравотчасига элтиб, ётқизгач, мук тушганча пластинкаларнинг бутунини бутунга, синигини синиққа ажратиб олдим. Бола чиндан ҳам подшо, мапа, айтганини қилдирди. Фарзанд — бизнинг дардимиз, дилбандимиз, юрагимиздир. Балки шунинг учун ҳам мен бугун ўғлимга қаттиқ гапиролмагандирман? Балки бугун ўғлимга айтолмаган ачиқ таибеҳларимни вақти келиб набирамга айтарман?

Ўғлим ҳали жудаям ёш, эндигина уч ёшга тўлди, холос. Эрта бир кун у улғаяр, ақлини танир. Ушанда шу ёшлик шўхликларини эслармикан? Менинг юрагимни зирқиратиб синдирган нарсаларига ачинармикан?

Агар ачинмаса, мен бунга жуда қаттиқ ачинаман.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Ажойиб кунларнинг бирида.....	3
Адаш Қарвон.....	88

Ҳикоялар

Тўқчилик ва йўқчилик.....	165
Уч туп хурмо.....	182
Бир огиз сўз.....	202
Дўстим Эсонбой.....	211
Онамнинг юрти.....	221
Граждан мудофааси.....	228
Номус.....	237
Пластинка.....	249

На узбекском языке

ХАЙРИДДИН СУЛТАНОВ

ЗЕМЛЯ МОЕЙ МАТЕРИ

Повести и рассказы

Тақризчилар *Тоҳир Малик, Илҳом Ҳасанов*

Редактор **Ҳ. Маҳмудова**

Рассом **К. Кузбагарова**

Расмлар редактори **А. Мамажонов**

Техник редактор **М. Мирражабов**

Корректор **Ш. Собирова**

ИБ № 3510

Босмахонага берилди 12.08.86. Босишга руҳсат этилди 13.02.87. Р—03028. Формати 84 X 108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 2. Янги оддий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 13, 44. Шартли кр. оттикс 13, 65. Нашр. л. 14, 7. Тиражи 60 000. Буюртма 1935. Баҳоси 95 т. Шартнома № 89—86. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.